महामहोपाध्याय-

पण्डित-श्रीदुर्गाप्रसादः ।

जन्म ।	मृत्युः ।
ई० स० १८४६	ई० स० १८९२

PRASÂDAS'ATAKA

OR

THE LIFE OF MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT DURGÂPRASÂD

LATE EDITOR OF "KÂVYAMÂLÂ."

BY

PANDIT DURGÂPRASÂD DVIVEDÎ.

EDITED

BY

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB

(EDITOR OF "KÂVYAMÂLÂ")

AND

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

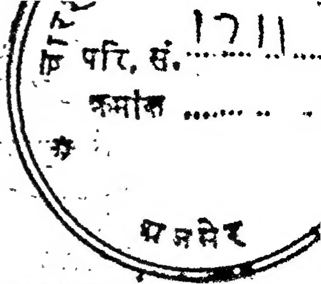
OF

JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

BOMBAY.

1892.

प्रसादशतकम्

नाम

महामहोपाध्याय-पण्डित-श्रीदुर्गाप्रसादानां

जीवनचरितम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितसरयूप्रसादतनयेन
द्विवेदोपाख्येन पण्डितदुर्गाप्रसादेन
विरचितम् ।

साधुर्जनः पश्यतु काव्यमेतदित्यर्थयामो जगदीश तुभ्यम् ।
कदापि मास्मिन्पततु प्रचण्डा शनैश्चरस्येव खलस्य दृष्टिः ॥

एतत्
परबोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा काशीनाथशर्मणा
संशोध्य
मुम्बापुर्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिद्वारा
मुद्रायितम् ।

उपोद्घातः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सततनिगमाभ्यासोल्लासप्रकामसमीकृते
  वपति महतां चेतःक्षेत्रे विवेकजलोक्षिते ।
य उपचरितः संविद्बीजं यथेष्टफलोदयं
  स भुवनवनीमालाकारः शिवाय शिवोऽस्तु वः ॥

(अयं मम दशकण्ठवधस्य ।)

प्रथमो गुरुः—

निःसीमसौजन्यसुधासमुद्रा दुर्गाप्रसादाः सुधियो जयन्ति ।
येषां प्रयासेन जडत्वपात्रमहो अहं चाप्यभवं मनुष्यः ॥

द्वितीयः—

पञ्चाभिर्नृपवन्दितो द्विजपतिः पुंरूपवाग्देवता
  विद्वत्कैरवचन्द्रमा विजयते श्रीबापुदेवः कृती ।
ज्योतिःशास्त्रमनन्तयुक्तिविततं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं
  चैतन्यं जगतेव वासरमणेर्यस्मादवाप्तं मया ॥

तृतीयः—

येष्वध्यापनतत्परेषु धिषणप्रागल्भ्यलक्ष्मीकृप-
  श्चित्रं चित्रमहो भवन्ति गुरवोऽनन्ता अनन्तातले ।
ते दाक्षीसुतशासनाब्धिलहरीसाम्राज्यमभ्रान्तराः
  श्रीमद्रामभजाश्वकाशतितमां पट्शास्त्रबीजाङ्कुराः ॥

अहह विचित्रं खलु पारमेश्वरं गतिविलसितम्, यत्र निपुणं निरूपितेऽपि फलभेदा-नुभूयते, न तावद्व्यापारकणिकापि ।

हा हन्त विलक्षणः किल शोकशिखी, योऽन्तः प्रविश्य प्रतिक्षणं समेधमानोऽवि-लम्बितमेव निर्वृतिदानदीक्षितां तत्रत्यां शिशिरतामाहृत्य लोचनयुगलसमुद्गतसलि-लासारसंनिपातकैतवेन तां यथा विकासयति यासु क्षणमपि स्मितराजहंसैर्नासितुं पार्यते ।

अहो हृदयान्तरान्नापसरन्ति ते दुर्वृत्तविपाकविलासा येषु मानसं शतधा स्फुटदिव, शरीरं स्रंसमानमिव, दुस्तरे तिमिरपयोनिधावन्तराला मज्जमान इव क्वापि विश्रमं न लभते ।

ही एके ते वासराः, येषु च त्यज्यतामालस्यम्, मुच्यतां शयनीयम्, अनुष्ठीयतां प्राभातिकम्, परिशील्यतां शास्त्रम्, विधीयतां भोजनम्, पीयतां पानीयम्, अति-क्रामति वेला गम्यतां बहिः, संक्षिप्यतां कर्म, परिधीयतां वसनम्, गृह्यतां यष्टिः, अ-वलोक्यतामेतत्, श्रान्तोऽसि चेद्विश्रम्यतामिह, प्रत्यासीदति समयः आधीयतां म-तिरेवंप्रायाः प्रणयपेशलाः सूक्तयो व्यजृम्भन्त ।

हा धिक्, एके त्वमी वासराः, येषु न तादृशसूक्तिचन्द्रिकालोकवैकल्येन [illegible]-मानसानन्दचकोरक[illegible] जगदेतदिदं मन्ये ।

आः कष्टोऽयं संसारः । संप्रति तदिदिवृत्तं स्मारंस्मारं **केदारा**दिकं दर्शं दर्शं च लम्भृतापि चलमाना मामकी तनुरिव न प्रभवति लेखनी । अश्रुविन्दुभिः सह प्रन्ततः स्फारीभवन्ति कलमाग्रमषीपाताः । पदन्यासः समूलमुन्मूलयतीव हृदयम् । तासीति तदुक्तिः सपत्राकरोतीव प्रतीकान् । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

धारावन्धमनी पतन्ति सततं दृग्भ्यां पयोविन्दवः
कीलालीढमिवान्तरं स्फुटति हा गात्रं मुहुः सीदति ।
जायन्ते पुरतस्तमांसि धिषणा वैकल्यमालम्बते
हित्वास्मान्क्व गतोऽसि शीघ्रमहहा प्रत्युत्तरं दीयताम् ॥
ब्राह्मीविभ्रमरङ्गभूपरिसरे रत्नप्रदीपायिते
निर्वाणत्वमुपागते कृतिरवौ **दुर्गाप्रसाद** त्वयि ।
खद्योतैः स्फुरितं तमोभिरुदितं घूकैः समुज्जृम्भितं
सचक्रैः परितो निमीलितमहो हा हन्त किं नाभवत् ॥
हा हा नूतनकल्पनाकुमुदिनीराकातुपारद्युते
तत्तद्ग्रन्थसहस्रशाणपटलीशाणायितज्ञप्तिभूः ।
किं कुर्मः क्व च याम आः कमिह हा तांस्तांश्च गूढाशया-
न्पृच्छामोऽहह हाधुनास्ति भुवने कस्त्वादृशो मार्मिकः ॥

विलक्षणा हि तत्सौहार्दपरिपाटी, या कल्पशतेनापि सूचयितुं न शक्यते किं पुनर्वर्णयितुम् ।

जयपुरागमनानन्तरं तस्य महात्मनः सर्वेषामस्माकं चैकस्मिन्नेव निकेतने चिरमवस्थानमासीत् । कालान्तरे संजातविप्रकर्षेऽपि तादृशमहो नाभवद्यत्र तस्य सर्वेषामस्माकं च समागमो नाजनि । किंबहुना—गुराविव मम तातपादे तन्मान्यताग्रहोऽभूत् । शैशवे प्रथमं तत एव मया साहित्यादि परिशीलितम् । एवं तस्य सर्वेषामस्माकं च प्रत्यहमुपचीयमानप्रेमवन्धमांसलो व्यतिकर आसीत् ।

हा धिक् तत्सकलमद्य गन्धर्वनगरमिव गगनकुसुममिव स्वप्नावलोकितमिव मिथ्याभूतमजनिष्ट ।

तस्य हिमकरकरनिकरकरम्बितकुमुदकाननोद्दामसौभाग्यद्वैराज्यसन्नादरयशोराशिनासीरकरण्डीकृतब्रह्माण्डविवरस्य विद्याशास्त्रकलाकलापकलनाश्रमश्रान्तस्येव दीर्घनिद्राजुषो लब्धमहामहोपाध्यायपदवीकस्यासीमगुणपयोधिकणिकासूचकमदः **प्रसादशतकं** विरचय्य, **मुम्बापुर**वास्तव्याय निजसुहृत्तमाय **परबो**पाह्वाय **पाण्डुरङ्ग**तनूभुवे श्रीमत्**काशीनाथ**शर्मणे समर्पितम् । तेनाथ **जावजी**श्रेष्ठिनस्तनयेन **तुकाराम**श्रेष्ठिना च **निर्णयसागर**नाम्नि यन्त्रालये तन्मुद्रापितमिति शिवम् ॥

---

१. क्रियाविशेषणम्. २. 'दीर्घान्तमपीदम्' इति मुकुटः. ३. नासीरं कर्पूरम्.

॥ श्रीः ॥

[1]प्रसादशतकम् ।

अस्ति प्रशस्ते [2]प्रतिलोकशस्ते ढुण्ढारदेशेऽलवरप्रदेशे ।
[3]अखण्डतत्तज्जनसौख्यसख्यो ग्रामो गरीयान्हमजापुराख्यः ॥ १ ॥

अमन्दसौगन्ध्यतरङ्गिताभिर्मरन्दसंदोहकरम्बिताभिः ।
पतत्प्रसूनावलिबन्धुराभिर्यो भूष्यते कुञ्जपरम्पराभिः ॥ २ ॥

[4]कुजातिरम्योऽपि सुजातिशाली [5]गोत्रानिवेशोऽप्यमृताशयाढ्यः ।
यः [6]पाटलाभोऽप्युपशल्यरूढद्रुमप्रभाश्यामलितश्चकास्ति ॥ ३ ॥

जागर्ति यत्र प्रणतार्तिहारी स शंकरो नार्मदलिङ्गधारी ।
यः शेखरीभूतशशिच्छलेन दुर्गाप्रसादस्य यशो बिभर्ति ॥ ४ ॥

चौरासियागौडकुलप्रसूतिर्दिगन्तरव्याप्तयशोविभूतिः ।
अनन्यसाधारणधर्मकर्मा बभूव तत्र ब्रजलालशर्मा ॥ ५ ॥

य एकतानो नियतात्मवृत्तिर्विधान[7]कृष्टिः परमैकदृष्टिः ।
चचार जालंधरपीठमध्ये तपांसि लोकोत्तरशक्तिभांसि ॥ ६ ॥

यो दैववेदी लवपत्तनान्तः काराजुपं तं च गुलाबसिंहम् ।
सत्यं वदाम्यङ्ग जहातु खेदं भवान्नृपालो भवितेत्यवादीत् ॥ ७ ॥

---

१. 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' इत्यनेन 'देवदत्तः । दत्तः । सत्यभामा । भामा ।' इत्यादिप्रयोगवदिह दुर्गापदलोपो द्रष्टव्यः । तथा च 'दुर्गाप्रसादशतकम्' इति फलितोऽर्थः । स्पष्टोऽयमर्थो व्याकरणमहाभाष्यस्य पस्पशाह्निके 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इति वार्तिकव्याख्याने । तेन 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इति कोषलभ्योऽर्थो निरस्तः । २. अव्ययीभावगर्भितस्तत्पुरुषः । ३. अखण्डमविच्छिन्नं तत्तज्जनानां सौख्यं सख्यं च यस्मात् । सुखमेव सौख्यम्, स्वार्थे ष्यञ् । ४ कुजातिः सुजातिर्न भवतीति विरोधः । कोः पृथिव्या जाताः कुजा वृक्षाः, 'पञ्चम्यामजातौ' इति डः । तैरत्यन्तं मनोहरः । सुजातयो ब्राह्मणादयः, तैः शालत इति तत्परिहारः । ५. यो हि भूमौ तिष्ठति स नाकस्थामृताश्रयो न भवतीति विरोधः । गोत्राणामा समन्तान्निवेशो यस्मिन् । गोत्रा भूः, गोत्रोऽद्रिः । यद्वा गवां समूहो गोत्रा । 'इनित्रकट्यचश्च' इति त्रः । अमृतं जलम् इति तत्परिहारः । ६. श्वेतरक्तः श्यामो न भवति । पक्षे पाटलैर्व्रीहिभिराभातीति पाटलाभः । कः । ७. कृष्टिः पण्डितः ।

ततश्च जम्बूनगरे नृसिंहे नृपत्वमायाति गुलाबसिंहे ।
सासादिता येन विदा प्रतिष्ठा याख्याप्यतेऽद्यापि तदीयकीर्त्या ॥ ८ ॥
या शोभते श्रीनगरीन्दिरेव विश्वंभरालंकरणैकहेतुः ।
तस्यां वितस्तातटशालि येन सौधं यशःकूटमिव व्यधायि ॥ ९ ॥
समस्तसिद्धान्तरहस्यवेदी प्रश्नक्रियाद्वारकवाटभेदी ।
स संपदो ब्राह्मणसाच्चकार किं चार्तपालीविपदो जहार ॥ १० ॥

तस्मादभूदतिविसृत्वरकीर्तिवल्ली-
पुष्पप्रतानसुरभीकृतरोदसीकः ।
उच्चावचागमविचारविशेषशोभी
दुर्गाप्रसाद इति पण्डितमौलिरत्नम् ॥ ११ ॥
उद्द्योतते दिवस एव मरीचिमाली
नक्तं चकास्त्यहह कैरविणीविलासी ।
रात्रिंदिवं ज्वलति यस्य विजृम्भमाण-
पीयूषसिन्धुलहरीललिता गुणश्रीः ॥ १२ ॥
के सन्ति भूमिवलये हृदयालवोऽत्र
ये तद्गुणामलरसायनसेवनेन ।
उद्भूतपाटवपरिष्कृतशेमुषीका
व्युत्पत्तिवारवनितां न परिष्वजन्ते ॥ १३ ॥
मालामिवोज्ज्वलगुणावलिराजमाना-
मामोदवीचिवलितां सुमनोभिरामाम् ।
यस्याद्भुतां सरससूक्तिमुदीर्णरागं
के के न बिभ्रतितरां शिरसा रसज्ञाः ॥ १४ ॥
आदित्यभूपरिगता सुरनिम्नगेयं
यस्य प्रभावकलयानुगृहं विभाति ।

---

१. विश्वंभरो विष्णुः, विश्वंभरा भूः । २. सौधोऽस्त्री । ३. कूटं राशिः । ४. कृयोगे 'देये त्रा च' इति चकारानुकृष्टः सातिः । ५. 'नद्यृतश्च' इति कप् । ६. रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम्, 'अचतुर–' इति साधुः । ७. 'हृदयाचालुरन्यतरस्याम्' इत्यालुः । ८. नद्यन्तत्वात्कप् । ९ माधुर्यादयो गुणाः सूत्राणि च । १०. आमोद आनन्दः सौरभ्यं च । ११. सुमनसो विद्वांसः कुसुमानि च । १२. काव्यमालादिपुस्तकानां शुक्लकृष्णवर्णं लक्ष्यीकृत्य रूपकातिशयोक्तिरियम् ।

यत्रारचय्य कतिचित्कृतिनोऽवगाहं
  मालिन्यपातनकृते प्रगुणीभवन्ति ॥ १५ ॥

चित्रं स कश्चिदिह चित्रशिखण्डिडिम्भो[1]
  विद्योतमानगुणडम्बरडिण्डिमश्रि ।
यत्सूक्तिविभ्रमसुधारसपानकेलि-[2]
  सौहित्यतुन्दिलतयेव गुरुत्वमाप ॥ १६ ॥

यत्कीर्तिरुष्णविषयेषु[3] चिरं विहृत्य
  तद्भासजातपरितापजिहीर्षयेव ।
आविर्भवद्बहलशीतनिरन्तरेषु
  यूरोपभूपरिसरेषु वरीवृतीति ॥ १७ ॥

सर्वोपसर्गरहितौ[4] सममुन्मिषन्तौ
  मुक्ताप्रवाललतिकास्तवकायमानौ ।
यस्याद्भुतौ शशिरवी इव मध्यवृत्ती
  केषां मुदे विलसतो न यशःप्रतापौ ॥ १८ ॥

दिक्कामिनीवदनपङ्कजकोरकेषु
  कर्पूरकुङ्कुमविलेपमिवार्पयन्तौ ।
शीतोष्णखेदहृतये जगतः किमेता-
  वेकीबभूवतुरमुष्य यशःप्रतापौ ॥ १९ ॥

एकेन[5] शीतमपरेण च ताप एव
  हा हन्त नौ[6] जनिरियं जनपीडनाय ।
इत्याकलय्य गिरिशाविव[7] यस्य नूनं
  कीर्तिप्रतापरसिकौ मिलितावभूताम् ॥ २० ॥

---

१. चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो डिम्भो बालकः। २. यदीयसूक्तामृतपानात्मेव गुरुत्वसंबन्धेऽपि तदसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, सा चोत्प्रेक्षया संकीर्यते । तया च [illegible] गुर्वतिशायिनी विद्यासमृद्धिर्वस्तु व्यज्यते । ३. मध्यदेशेषु । ४. उष्णर्तौ [illegible] । ५. सामान्ये नपुंसकम् । ६. आवयोः । ७. गिरिशा च गिरिशश्च गिरिशौ । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ।

[1]त्रैलोक्याभरणायमानसुगुणग्रामस्य यस्याधुना
पर्याप्तौ जगतः शिवाय सुतरां कीर्तिप्रतापावतः ।
हा वीप्सा जनितैतयोरिति यदा मीमांस्यते ब्रह्मणा
चन्द्रोऽर्कोऽपि तमच्छलोल्बणमपीकूर्चैस्तदा लिप्यते ॥ २१ ॥

चन्द्रोऽधारि विसारिरश्मिविसरो गङ्गा तरङ्गाकुला
शेषः कञ्चुकभूषितः सिततमं भस्मापि भाभूतये ।
नैवावापि तथापि यस्य यशसां सादृश्यलक्ष्मीरिति
क्ष्वेडः कोपकषायितेन गिरिजाजीवातुनाभक्षि किम् ॥ २२ ॥

[2]कैलासन्तकि तारकन्तकि दलन्मल्लीकलापन्तकि
[3]व्याधामायुधकुञ्जरन्तकि [4]जटाटीराट्टहासन्तकि ।
उद्यत्कुन्दकदम्बकन्तकि वलत्पीयूषपूरन्तकि
श्वेताब्जन्तकि यस्य [5]कीर्तिकणिका ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ॥ २३ ॥

राकानायककामनीयककलाव्याघूर्णमानामल-
क्षीराम्भोधितरङ्गताण्डवरमासौभाग्यसर्वंकषे ।
यत्कीर्तिप्रसरे विधूततिमिरे व्याप्तत्रिलोकान्तरे
हंहो काकपिकादयोऽपि सहसा हंसावतंसन्तकि ॥ २४ ॥

भ्राम्यत्सान्द्रसुधासमुद्रलहरीश्रीगर्वनिर्वासिका-
मन्तर्वाणिमणेरमुष्य यशसां लक्ष्मीं कथं ब्रूमहे ।
यन्मात्सर्यवशादसावनुशयज्वालावलीवेल्लितः
प्रालेयद्युतिरात्मनो मलिनतामद्यापि नैवोज्झति ॥ २५ ॥

स्मारंस्मारमसीमगौरवजुषो यस्यावदानोत्करा-
न्वारंवारममी भवन्ति सुधियो वाचंयमत्वे दृढाः ।
मन्दस्यापि ममात्र तान्निगदतो नोज्जृम्भते यत्त्रपा
तन्नूनं समुदेति सांप्रतमहो धार्ष्ट्यस्य विस्फूर्जितम् ॥ २६ ॥

---

१. 'तदोजसः–' इत्यस्य भङ्ग्यन्तरमेतत् । २. 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः–' इत्यादिना क्विपि 'कैलासन्ति' इति जाते ततः 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इत्यत्र मण्डूकप्लुत्या 'तिङश्च' इत्यनुवर्तनादकचि 'कैलासन्तकि' इत्यादि सिध्यति । ३. व्याधाम वज्रम् । ४. जटाटीरः शिवः । ५. कीर्तिपरमाणवः ।

दुर्वर्णोद्गमभास्वरापि परितो दीव्यत्सुवर्णाश्रया
जम्बूद्वीपपृथुकर्णिकेव रुचिरा जागर्ति जम्बूपुरी ।
तत्राष्टाङ्गतुरङ्गभू(१७६८)मितशकस्योर्जे सिताद्यातिथौ
चन्द्रे यस्य महात्मनोऽजनि जनिर्भूतानुकम्पोदया ॥ २७ ॥

तातस्याथ गुलाबसिंहजनुषो जम्बूमहीमण्डल-
स्वाराजो रणवीरसिंहकृतिनः शिक्षाविशेषेण यः ।
अह्नायैव हिताहितव्यवहृतौ तत्तत्प्रमेयांशके
सारासारविचारमार्मिकतया चाणक्यचर्योऽभवत् ॥ २८ ॥

कर्पूरादपि पारदादपि सुधाडिण्डीरपिण्डादपि
प्रालेयादपि मौक्तिकादपि शरत्पूर्णेन्दुबिम्बादपि ।
फुल्लत्कैरवकाननादपि वलद्गङ्गातरङ्गादपि
क्षुभ्यत्क्षीरमहार्णवादपि सिते तेजस्यभूद्यन्मतिः ॥ २९ ॥

प्रत्यग्रस्तनयित्नुमञ्जिमहरं तापिच्छगुच्छच्छवि
व्याकोशासितसारसालिसुषमाद्वैराज्यसज्जस्पृहम् ।
यत्कृष्णात्मकमप्यपारतिमिरप्राग्भारमुन्मूल्य-
न्नित्यं भक्तहृदम्बुजेऽर्कतितरां तत्रांसि यस्यास्थया ॥ ३० ॥

आरामादिव विविधागमाभिरामारुद्धोपद्विजपटलीविराजमानात् ।
सामोदात्कृतिपुरुहूतसोमनाथाद्येनोद्यत्प्रमदमलम्भि सौमनस्यम् ॥३१॥

आहूतान्नरपतिना पिनाकपुर्यां विस्फूर्जद्बहुधनमानदानवृष्टि ।
दुर्ज्योतिश्चणकुलकालियाहिकृष्णाद्योऽध्यैष्ट ग्रहगणितानि दैवकृष्णात् ३२

१–२. दुर्वर्णा सुवर्णा न भवतीति विरोधः । दुर्वर्णानां रजतानामुद्गमेन देदीप्यमाना, दीव्यतां सुवर्णानां कनकानामाधारभूतेति विरोधपरिहारः । ३. स्वाराट् शक्रः । ४. डि-ण्डीरपिण्डः फेनपुञ्जः । ५. 'आसि' इति आसधातोर्भावे रूपम् । ६. आगमः, अगमः इति च्छेदः । ७. द्विजा ब्राह्मणाः, पक्षिणश्च । ८. पण्डितेन्द्रः, स चासौ सोमनाथश्चेति कर्मधारयः । ९. सौमनस्यं पाण्डित्यं संतुष्टमानसत्वं च । १०. ज्योतिःशब्दस्तारकादिबोधके शास्त्रे भाक्तः, अत एव 'ज्योतिषमधीते वेद वा' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिषिकशब्दस्य नि-ष्पत्तिः, तथा च ज्योतिषा वित्ता ज्योतिश्चणाः । चञ्चुप् । दुष्टा ये ज्योतिषिकास्तेषां कुलमेव कालियाहिस्तत्र कृष्ण इति तात्पर्यम् ।

यो विद्वानपि रणवीरसिंहभूभृद्विज्ञप्तस्तदचरमेण [1]नन्दनेन ।
प्राज्ञेभ्यः सविनयमिङ्गिशादिविद्यां संसारव्यवहृतिसिद्धयेऽध्यगीष्ट ॥ ३३ ॥
क्रीडायां सकलकलाग्रहप्रसङ्गे मीमांसावलयिनि मन्त्रविस्तरेऽपि ।
अन्योन्यप्रणयसुधावगाहसान्द्रं सौहार्दं नृपतनयस्य तस्य चासीत् ॥ ३४ ॥
सौशील्यप्रभृतिगुणावलीमहिम्ना या व्रीडाविषयमरुन्धतीमनैषुः ।
ता मातृरिव रणवीरसिंहराज्ञीः श्रीभर्तुर्यजनविधीनवेदयद्यः ॥ ३५ ॥
यस्ताते सुरपुरपौरतां प्रयाते तद्भूयस्तरविरहावसन्नचेताः ।
निर्विण्णः कथमपि तत्र तत्र जम्बूपर्यन्ते समयमयापयच्चिराय ॥ ३६ ॥
यो धीमान्पितृवदवाप्तराज्यकार्यः सौजन्यामृतशिशिरीकृता[2]र्यसार्थः ।
शिश्राय श्रुतनयवीर्यजागरूकव्यापारं नृपरणवीरसिंहदेवम् ॥ ३७ ॥
उन्मीलद्घु[3]सृणक[4]रालकेसरालीसौरभ्यप्रसरतरङ्गपूर्यमाणान् ।
कश्मीरानसकृदियाय लोकदर्शी यो जम्बूनगरपुरंदरेण साकम् ॥ ३८ ॥
[5]कश्मीरासु च कवितालतामतल्लीपुष्पर्द्धिप्रकरजिघृक्षयेव बाढम् ।
यः प्राज्ञो व्यहरत भाविकाव्यमालागुम्फाय प्रतिदिननूतनोत्सवश्रीः॥३९॥
वैतस्तप्रचुरतरङ्गबन्धुरायां श्रीपुर्यां [6]शिवनिगमावगाहपूर्वम् ।
यो दीक्षामभिनवगुप्तपादकुल्यादाचार्यान्मतिकलिकामिवाग्रहीष्ट ॥ ४० ॥

अथ कालकरालयन्त्रणादहहामुष्य वधूर्दिवं ययौ ।
अनुजोऽप्यगमत्ततः परं सहसास्या हि गवेषणाय किम् ॥ ४१ ॥
इति घोरविपत्तिसागरान्तरमज्जत्प्रतिभस्य यस्य हा ।
शतपत्रदलेऽम्बुबिन्दुवन्नहि जम्बूनगरे मनोऽसजत् ॥ ४२ ॥
प्रथयन्निव सोऽद्वितीयतां सहसैकाकितया महाशयः ।
क्षितिवल्लभशिष्टि[7]मन्तरामरनाथस्य दिदृक्षयाव्रजत् ॥ ४३ ॥
अथ [8]कल्पविधानवर्त्मना विविधांस्तीर्थगणान्सभाजयन् ।
तुहिनाचलकंदरागतं करुणाशालि [9]महो व्यलोकयत् ॥ ४४ ॥

---

१. इदानींतनेन महाराजश्रीप्रतापसिंहेन । २. सज्जनवर्गः । ३. घुसृणं कुङ्कुमम् । ४. करालो रमणीयः । ५. कश्मीराशब्दः स्त्रीलिङ्ग इति सांप्रदायिकाः । ६. शिवनिगमः प्रत्यभिज्ञादर्शनम् । ७. शिष्टिराज्ञा । ८. भृङ्गीशसंहितानुसारिण्या सरण्या । ९. रसमयं लिङ्गम् ।

[1]भवमौलिसुधांशुपीडनोद्भवपीयूषरसप्रवर्तिता ।
परिराजति यत्र संततं सुखसंतानवहामरावती ॥ ४५ ॥
द्विजराजकलाक्रमेण यो हरभूमोदयतेऽथ लीयते ।
तमनूनकिल्बिषा[3]मरं सुकृती पूजयति स सादरम् ॥ ४६ ॥
रसयन्नमरावतीपयः कलयन्सान्द्रसुधामयं महः ।
दिवसत्रयमत्यवाहयत्सुमनास्तत्र [4]कपोतसाक्षिकम् ॥ ४७ ॥
विनिवृत्य ततो महायशाः शनकैर्जन्[5]मवसुंधरामगात् ।
अथ तत्र दिनानि कानिचिद्गमयामास सुहृत्तमैः सह ॥ ४८ ॥
स बुधोऽभिजनावलोकनो[6]पधिनासादितराजशासनः ।
सपरिच्छद एव कौतुकादथ जम्बूनगराद्विनिर्ययौ ॥ ४९ ॥
स वदान्यवरः स लोकते पथि [7]जालंधरपीठदेवताम् ।
अथ तां जनकापचायितां विकसत्सूक्तिसुम[8]र्द्धि तुष्टुवे ॥ ५० ॥
जय जगदम्ब कदम्बविहारिणि मङ्गलकारिणि कामकले
जय तनुशोभाकम्पितशं[9]म्पे लसदनुकम्पे कान्तिनिधे ।
जय जितकामेऽपि जनितकामे [10]शंकरवामे [11]वामगते
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ५१ ॥
नानालंकृतिझंकृतिशालिनि मौक्तिकमालिनि केलिपरे
मुनिजनहृदयागारनिवासिनि विद्यास्वामिनि बोधघने ।
सान्द्रानन्दसुधारसभासिनि वीणावादिनि वेदनुते
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ५२ ॥
आपत्तूलमहानलकीले मञ्जुललीले भूतिखने
द्युतिजितचम्पकदामकलापे मधुरालापे हंसगते ।

---

१. 'गृहीत्वा शिरसस्तत्र हरश्चन्द्रकलां स्वयम् । संपीड्य देवानवदन्मृतमुत्तमम् ॥ पीडनाया निःसृता च धारा परमिका प्रिये । सैव भूता नदी पुण्या नाम्ना चैवामरावती ॥' इति पौराणिकी चर्चानुसंधेया । २. 'अमाप्रभृति पूर्णान्तं कलां गृह्णाति चेश्वरः । ततः प्रोक्तश्च तज्ज्ञैर्भगवानमरेश्वरः ॥' इति वचनात् । ३. अमरो मस्तकः । ४. 'इत्थं काला-स्ततो देवा हरेण परमात्मना । भूत्वा कपोतरूपास्ते तीर्थविस्मयहारिणः ॥' इत्यादिकथानुसंधेया । ५. जम्बूनगरीम् । ६. उपधिर्व्याजः । ७. श्रीवज्रेश्वरीम् । ८. क्रियाविशेषणमेतत् । ९. शम्पा विद्युत् । १०. शिववामे । ११. रमणीयगमने ।

विभ्रमरञ्जितशंकरहृदये कृतजगदुदये शैलसुते
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ९३ ॥
मूले दीपककलिकाकारे विद्यासारे भवसि परा
तस्मादपसृतिकलनावृद्धे मणिपुरमध्ये[2] पश्यन्ती ।
स्वान्ते मध्यमभावाकूता कण्ठे वितता वैखरिका
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ९४ ॥
पश्चादाविर्भवमनवद्ये श्रेयःपद्ये यत्तददः
शब्दब्रह्मतया खलु गेयं खमिवामेयं किमपि घनम् ।
पञ्चाशल्लिपिभेदविचित्रं वाङ्मयमात्रं त्वमसि परे
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ९५ ॥

---

१. अत्रेदं तत्त्वम्—'येयं विमर्शरूपैव परमार्थचमत्कृतिः । सैव सारं पदार्थानां परा वागभिधीयते ॥ नादाख्या सर्वभूतेषु जीवरूपेण संस्थिता । अनादिनिधना सैव सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा स्मृतिगोचरा । द्योतकार्थस्य पश्यन्ती सूक्ष्मा ब्रह्मैव केवलम् ॥' इत्यादिक्रमेण सर्वत्र सदोदितायाः सूक्ष्मायाः परायाः शब्दब्रह्मणः शक्तेर्बहिरुन्मिषन्त्याः प्रथमो विवर्तः पश्यन्ती नाम । तथा चोक्तम्—'अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥' इति । अस्यार्थः—अविभागस्थानकरणप्रयत्नप्रकारेण वर्णानां विभागहीना । अत एव संहृतक्रमा तथैवान्तःस्वरूपज्योतिः स्वयंप्रकाशा स्वस्यात्मनो रूपं ज्योतिश्च सर्वत्र हि सर्वविधायिनी शक्तिरेवेति, वान्तः सूक्ष्मबीजादङ्कुरमिव बहिरुन्मिषन्ती किंचिदुच्छूना पराया मध्यमायाश्चावस्थां तटस्था पश्यतीति पश्यन्तीत्युच्यते । ततः परं तु 'अन्तः संकल्परूपा या क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक्प्रवर्तते ॥' एतत्कथयामीति विमर्शरूपा अन्तःसंकल्परूपा प्राणवृत्तिमतिक्रम्य श्रोत्रग्राह्यवर्णाभिव्यक्तिरहिता क्रमरूपानुपातिनी मानसिकवर्णोच्चारणक्रमेण द्वितीयो विवर्तो मध्यमारूपो जायते । मध्यमा किल द्वयोर्वाग्विवर्तयोः पश्यन्तीवैखरीसंज्ञकयोर्मध्ये वर्तमाना मध्यमेत्युच्यते । तदनन्तरं च, 'स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक्प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥' इति लक्षणात्स्थानकरणप्रयत्नक्रमव्यज्यमानः श्रोत्रग्राह्यदुन्दुभिवीणादिनादपरिचयो गद्गदाव्यक्तगकारादिविलाससमुच्चयपदवाक्यात्मकस्तृतीयो विवर्तो वैखरीत्युच्यते । विशिष्टं खमाकाशं मुखरूपं राति गृह्णातीति विखरः प्राणवायुसंचारविशिष्टो वर्णोच्चारस्तेनाभिव्यक्ता वैखरीति ।
२. नाम्नी ।

भवभवविभवपराभवहेतो गिरिकुलकेतो भक्तहिते
नानाविधवृजिनोत्करवारिणि करुणासारिणि शान्ततरे ।
सहसोत्सारितसाधकविघ्ने श्रद्धानिघ्ने[1] सुखकलिके
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ५६ ॥

सिन्दूरद्रवचुम्बितभाले सेवितहाले प्रेमभरे
मातश्चिन्तामणिभवनान्ते निर्भरकान्ते[2] विततततम्[3] ।
सोत्कं गायसि किंनरदारैः साकमुदारैः पतिचरितं
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ५७ ॥

क्लेशं भञ्जय रञ्जय चित्तं वित्तं स्फारीकुरु वरदे
शत्रुं मर्दय वर्धय शक्तिं भक्तिं सान्द्रीकुरु सरले ।
नास्ति कृपानिधिरम्ब त्वत्तो मत्तो मत्ततमो न शिवे
जय जालंधरपीठविलासिनि दुःखविनाशिनि भक्तिवशे ॥ ५८ ॥

इत्यमन्दसुधाबिन्दुस्यन्दिभिः सूक्तिविभ्रमैः ।
उपश्लोकयति स्मायं तुहिनाचलनन्दिनीम् ॥ ५९ ॥

यत्रासेचमकोद्देशे तेन व्यश्रमि धीमता ।
अश्नीतपिबता[4] तत्र जैजागारतमां[5] क्रिया ॥ ६० ॥

उपायंसत[6] कर्माणि येनाम्नायोऽध्यगाय्यपि[7] ।
विदानांयि[8] निजावासं स कालीदत्तभूसुरः ॥ ६१ ॥

मौञ्जीबन्धगुरोस्तस्मात्कूर्माचलनिवासिनः ।
समयोऽयाप्पयाप्पेर्न शिक्षाः काश्चन गृह्णता ॥ ६२ ॥

अथाभ्यर्च्य स गुर्वादीनन्तर्वाणिशतक्रतुः ।
प्रीतः प्रतस्थे ग्रामाय हमजापुरसंज्ञिने ॥ ६३ ॥

पूर्णचन्द्रमिवामन्दं प्रसन्नोल्लासवल्लीवृतम् ।
स विद्याब्धिस्तमासाद्य मुदं कामप्यविन्दत ॥ ६४ ॥

---

१. श्रद्धाधीने। २. ससम्भ्रान्तं संयुक्तान्तं वा। ३. विततं ततं वीणादिवाद्यं [illegible]। ४. अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते साश्नीतपिबता। ५. 'दिटच्' इत्यातिशायने तमप्। ६. स्वीकृतानि। उपपूर्वको यमिः स्वीकरणे वर्तते, ततः कर्मणि लुङ्। ७. नयतिर्द्विकर्मकस्तत्र प्रधानकर्मणि लुङ्। ८. अनिन्दितेन। ९. [illegible]।

धिन्वंस्त्रेता[1]मनूचानः[2] स हिन्वन्[3]सुकृतं मुहुः ।
तत्रास्त कतिचिन्मासान्कृतदारपरिग्रहः ॥ ६५ ॥
अथ श्रीरामसिंहस्य माहेश्वरशिखामणेः ।
फुल्ला कीर्तिरमुष्यागादसकृत्कर्णपूरताम् ॥ ६६ ॥
ततो दैवज्ञवेतण्डः[4] स भूजानिदिदृक्षया ।
कमलाध्येयसौभाग्यां पुरीं जयपुरीमयात् ॥ ६७ ॥
या[5] भाति न्यायनीवीव प्रकाशितनवक्षणा ।
परं गुणिनि वर्वर्ति यत्र शक्तिर्विलक्षणा ॥ ६८ ॥
प्रसरत्कीर्तिकर्पूरकरण्डीभूतभूतलम् ।
उपतस्थे स वागीशो रामसिंहविडौजसम् ॥ ६९ ॥
विकसत्स्फारसत्कारपरिष्कारपुरःसरम् ।
स राजावीवसद्रूप[6]मभिरूप[7]ममा[8]शु तम् ॥ ७० ॥
अमलगुणसमृद्ध्या रञ्जयन्पौरवर्गा-
　　नतिविसृमरकीर्त्या भूपयन्भूमिभागान् ।
स सह निखिलविद्यामार्मिकैर्मित्रलोकै-
　　ररमत जयपुर्यां रामसिंहाश्रयेण ॥ ७१ ॥
अनुगृहमनुरथ्यं तथ्ययत्प्रेमबन्ध-
　　व्यतिकरपरिनिष्ठान्मानवान्वीक्ष्य वीक्ष्य ।
इह जयपुरमध्येऽमुष्य कस्को महीया-
　　न्सुहृदिति परिमातुं मानसं बम्भ्रमीति ॥ ७२ ॥

---

१. दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयरूपमग्नित्रयं त्रेतेति कथ्यते । २. साङ्गे वेदेऽधीती । ३. अत्र वृद्ध्यर्थको हिनोतिः । ४. वेतण्डो गजः, उपमितसमासः । ५. प्रकाशिताः प्रकटिता नवा नूतनाः क्षणा उत्सवा यस्यां तथाभूता या पुरी न्यायपद्धतिरिव । इयं च कीदृशी । प्रदर्शिता नवसंख्याकाः परमाणुपाकक्षणा यस्यां सा । यद्यपि वैशेषिकैरेवायं पक्षोऽङ्गीक्रियते न तावन्नैयायिकैस्तथापीह न्यायशब्देन सामान्यन्यायग्रहस्तेनाक्षपादकणभक्षपक्षयोरपि संग्रहः । गुणे शक्तिर्गुणिनि लक्षणेति नैयायिककुलालापः, परं यत्र गुणिनि विलक्षणा शक्तिर्जागर्तीति व्यतिरेकोद्भावनम् । गुणा औदार्यादयः शुक्लादयश्चेति तत्त्वम् । ६. 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप् । ७. पण्डितम् । ८. अमा समीपे ।

अयमहह कविः किं विष्णुगुप्तोऽथ वा किं
किमु सकलकलाविन्मण्डनं मूलदेवः।
इति विविधविकल्पा यन्नयप्रेक्षकाणां
प्रतिकलमतिवेलं मानसे प्रादुरासन् ॥ ७३ ॥

स जयनगर-रीवाँलब्धलक्ष्मीसनाथः
कवितृगुरुदयालोः संभवः श्यामनाथः।
सदुपकरणसज्जं सज्जनानन्ददात्रे
सदनवरममुष्मै सादरं यच्छति स्म ॥ ७४ ॥

अथ स सुकृतसक्तो मातृदारादियुक्तो
विकसितहरिभक्त्या रामसिंहानुमत्या।
अनवरतसमुद्यद्भावपीयूषधारा-
स्नपितमति चचाल श्रीवदर्याश्रमाय ॥ ७५ ॥

अधिहृदयसरोजं ब्रह्मचिन्तापराणा-
मुपनदि विजयन्ते यज्वनां यत्र वर्गाः।
विविधजनिचितानां पातकानां विपक्षं
तदतिरुचि स गङ्गाद्वारमैक्षिष्ट धन्यः ॥ ७६ ॥

घटयति मुदमन्तर्यत्र वल्लीमतल्ली-
जटिलतरुनिवेशः कुब्जकाम्रप्रदेशः।
तमनुदिवसदीव्यद्भक्तिसंपत्तिलीला-
वलयितहृदयः स श्रीहृषीकेशमाप ॥ ७७ ॥

श्वसनचलनलीलालोलकूलप्ररूढ-
द्रुमकुसुमपरागासारसौरभ्यगर्भाः।

---

१. विष्णुगुप्तश्चाणक्यः। २. मूलदेवनामा कश्चिदतिप्राचीनः कलाशास्त्रप्रवर्तको धूर्तः। तस्यैव कर्णीसुतः, कलाङ्कुरः, मूलभद्रः, एतान्यपि नामान्तराणि वर्तन्ते। वासवदत्तायां स्वयंवरवर्णनावसरे 'तत्र च केचित्कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डनाः' इत्यास्ते। ३. हरि-द्वारम्।

दधति कमपि मोदं यत्र गङ्गातरङ्गाः
स सुखखनिरनेनालोकि देवप्रयागः ॥ ७८ ॥

विकचकुसुमभाराभुग्नकुञ्जान्तरालो-
ल्लसदमरवधूटीगीतरुद्रा[1]वदानः ।
अचलपतदमन्दध्वानवारिप्रवाह-
च्छुरितसृतिरनेनावन्दि रुद्रप्रयागः ॥ ७९ ॥

जयति जगदमन्दानन्दमन्दारशाखी
तुहिनकरकिरीटो यत्र केदारनाथः ।
तमतनुवृ[2]पलभ्यं देशमासाद्य विद्वा-
न्कृतयजनमथैनं वाग्विलासैरनौपीत् ॥ ८० ॥

आ[3]स्माकीनं करालं जवमिह भुवने कः सँहे[4]दित्यखर्वा-
हंकारोल्लासवल्गल्लहरिशतलुठल्लोलयादोमतल्ली ।
मल्लीमालेव यस्योद्भटविकटजटाकोटरे निष्पतन्ती
दीव्यत्यभ्रस्रवन्ती स मम हृदि सदा भातु चन्द्रार्धमौलिः ॥ ८१ ॥

व्योम्नीवाम्भोदलेखा ह्रद इव लहरीधोरणी पूषणीव
श्या[5]माकान्तांशुलक्ष्मीरुदयमथ लयं याति यत्र त्रिलोकी ।
ज्वालाजिह्वालफालज्वलनकवलितोद्दर्पकंदर्पवीरो
हीरो वृन्दारकाणां विशदयतुतरां शेमुषीं सोऽष्टमूर्तिः ॥ ८२ ॥

उद्यत्सान्द्राम्बुवाहव्यतिकरसुषमासंनिभे कण्ठपीठे
शंपारा[6]जीव यस्यावनिधरदुहितुर्दोर्लता जा[7]ज्वलीति ।
स त्रैलोक्यैकनाथोऽदितितनयधुनीमुग्धडिण्डीरपिण्ड-
प्रख्यः श्रीक[8]ङ्कटीको मम निविडतमोग्रन्थिभेदाय भूयात् ॥ ८३ ॥

---

१. अवदानं कर्मवृत्तम् । २. वृषः सुकृतम् । ३. 'तस्मिन्नणि च—' इत्यस्माकादेशे रूपम् । ४. 'आधृषाद्वा' इति वैभाषिको णिच्, अत एव 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' इत्यादि संगच्छते । ५. श्यामाकान्तश्चन्द्रः । ६. राजी लेखा । ७. यङ्लुकि रूपम् । ८. कङ्कटीकः शिवः ।

संतापस्विन्नचूडामृतकिरणगलत्स्फारपीयूषधारा-
फाला[1]ग्नौ यस्य दुग्धाहुतिरिव सततं निष्पतन्ती चकास्ति ।
स ब्रह्माण्डप्रकाशावनलयघटनानाटिकासूत्रधारो
गौरीप्राणप्रियो नः प्रथयतु सुतरां तानि ता[2]नीहितानि ॥ ८४ ॥

श्रीपीयूषादिवस्तुप्रकरविभजनोद्भूतवादैकविज्ञा
देवंमन्या महेच्छा अहह कति दिवो भारभूता न सन्ति ।
देवस्त्वेकस्त्रिलोकाज्वरविषकवलीकारकेलीविदग्धो
वर्वर्त्यार्तानुकम्पाकृततनुरचना[3]सेचनो रेरि[4]हाणः ॥ ८५ ॥

पु[5]ष्पानेहेव बाढं विबुधविटपिपृत्कर्षगुच्छप्रकर्षं
तन्वन्सु[6]स्तोऽपि सद्यो मयपुरदहनं यो व्यधाद्विश्वभूत्यै ।
सोऽव्यादेकोऽप्य[7]नन्तो यतिरपि सततं[8]हीनभोगी प्रकामं
का[9]न्ताश्लिष्टोऽप्य[10]कान्तः शशधरमुकुटालंकृतिर्देवदेवः ॥ ८६ ॥

देवानां सार्वभौमो विविधभवभवाज्ञानवाटीकुठारः
श्रेयःश्रीरङ्गशालाखिलनिगमकलाकल्पनोल्लाससीमा ।
सर्वांहोभङ्गबीजं मुनिजनहृदयागाररत्नप्रदीपः
कश्चिद्भूमास्तु भूत्यै स्फुटकुमुदवनीभार्गवीगेयकान्तिः ॥ ८७ ॥

क्रोडक्रीडत्पृदाकूत्कटविकटजटाटोपटंकारकेलि-
त्रुट्यन्नक्षत्रचक्रक्रमिकचटचटाकारिवृष्टिप्रकृष्टम् ।
उच्चैर्दोर्दण्डषण्डभ्रमणवलयिताशेभचीत्कारच[11]ण्डं
पादप्रक्षेपकम्प्रक्षिति मदनकृपस्ताण्डवं नः पुनातु ॥ ८८ ॥

इतीशमभिवन्द्य स स्फुरदसीमभक्तिच्छटा-
सुधामसृणमानसो गिरिविभूतिमालोकयन् ।

---

१. ललाटपावके । २. ईहितानीति च्छेदः । ३. आलेचनमतिमनोहरम् । ४. रेरिहाणो महादेवः । ५. पुष्पानेहा वसन्तः । ६. सुष्टु शोभना सा जटा यस्येति विरोधपरिहारः । ७. न विद्यतेऽन्तो यस्येति परिहारः । ८. अहीनः, अहीनामिनः, इति यथायोग्यमनुसंधेयम् । ९. अर्धनारीश्वरत्वादित्यर्थः । १०. अकानां दुःखानां पापानां वा अन्तो नाशो यस्मादिति परिहारः । ११. चण्डं तीक्ष्णम् ।

पुरंदरपुराङ्गनासुभगदोलिकान्दोलन-
स्खलत्कुसुमपादपं बदरिकाश्रमं प्राप्तवान् ॥ ८९ ॥

दवीयसि मनोहरा व्यतिकरेण दुःखप्रदा
मनागपि निषेविता हृदयकम्पलीलावहाः ।
अनन्तपदरोधिकास्तुहिनवृष्टयः केवलं
कदाचन करालतां दधति यत्र कायस्थवत् ॥ ९० ॥

स्फायत्सान्द्रतुषारवर्षविकसत्सर्वाङ्गकम्पोदये
यस्मिँल्लोकमहेशितुर्भगवतो नारायणस्याज्ञया ।
निष्टप्तोदककैतवेन दहनो न प्राज्वलिष्यद्यदा
सा सा सज्जनधर्मकर्मकलना नैवाभविष्यत्तदा ॥ ९१ ॥

न्यक्कुर्वन्स्फुटकोटिभङ्गिरचनैः प्राभाकरं मण्डलं
शक्तिं काञ्चनभास्वरां प्रकटयञ्जात्याकृतिव्यक्तिषु ।
अर्थापत्तिनिवारणैकनिपुणो द्रव्यप्रपञ्चोर्जित-
स्तस्मिंस्तर्कवदैक्षि येन कृतिना नारायणस्यालयः ॥ ९२ ॥

तत्रान्तस्तिमिरावलीं कवलयञ्ज्ञानाङ्कुरं वर्धय-
न्नानन्दं रचयंस्तपस्यतितरां नारायणो योऽनिशम् ।

---

१. येन कृतिना तस्मिन्बदरिकाश्रमे तर्कवन्न्यायशास्त्रवन्नारायणस्यालयः पर्वतरूपो मण्डपरूपो वा ऐक्षि व्यलोकि । किंभूतः । स्फुटाः प्रकटा याः कोटयोऽग्रभागास्तासां भङ्गिरचनैर्विन्यासकरणैः; (पक्षे) स्फुटा अव्यभिचरिता याः कोटयः पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धिन्य उक्तिप्रत्युक्तयस्तासां भङ्गिरचनैः परिष्कारविशेषकल्पनैः । प्राभाकरं मण्डलं रविबिम्बम्; (पक्षे) प्रभाकरापरनामधेयस्य गुरोर्मण्डलं तदनुयायिमीमांसकवर्गं न्यक्कुर्वंस्तिरस्कुर्वन् । पुनः । जात्या रमणीया श्रेष्ठा वा, या आकृतिस्तस्या व्यक्तिषु; (पक्षे) जातिः समानप्रसवात्मिका, आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या, व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः तासु । काञ्चनेन भास्वरां शक्तिम्; (पक्षे) कांचन अनिर्वचनीयां भास्वरां तत्तत्पदार्थविशेषसंक्रमणक्षमसामर्थ्यविकस्वरां शक्तिमर्थस्मृत्यनुकूलं पदपदार्थसंबन्धं प्रकटयन् । अर्थानामापत्तिनिराकरणे एको निपुणः; (पक्षे) अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरम्, सा नैयायिकैर्नाद्रियते, अत एवोक्तम्—'अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते । व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥' इति । द्रव्याणां वित्तानाम्; (पक्षे) नवसंख्याकानां प्रपञ्चैर्विस्तारैर्विस्तरैश्च ऊर्जितः ।

तं योगीश्वरवृन्दवन्दितपदद्वन्द्वं स मात्रादिभिः
साकं पूजयति स्म दानविकसद्धूनिर्जरालोकवाक् ॥ ९३ ॥
तत्रोवास दिनानि पञ्च सुकृती सर्वार्थसंपादकं
श्रीनारायणपादपद्मयुगलं नक्तंदिवं चिन्तयन् ।
प्रत्यावृत्य ततोऽथ निर्मलझरान्वेल्लल्लताग्रान्नगा-
न्पश्यन्नेष शनैः शनैर्जयपुरीं प्राप स्वकीयैः सह ॥ ९४ ॥

तत्रानन्दमरन्दतुन्दिलमनाः स श्यामनाथादिभिः
शास्त्रालोडनजागरूकधिषणोन्मेषैः सुहृद्भिः समम् ।
प्रीतिं पल्लवयञ्श्रुतानि कलयन्विद्यार्थिनः पाठयं-
स्तत्तद्ग्रन्थशताशयं विशदयन्कालं किलायापयत् ॥ ९५ ॥

येनोद्यत्प्रतिभेन कुञ्जरनभोभोगीन्दु(१८०८)संख्ये शके
सार्धं श्रीयुतकाशिनाथविदुषा मुम्बापुरीवर्तिनि ।
यन्त्रे निर्णयसागरेऽद्भुततरे श्रीजावजीश्रेष्ठिनः
प्रावर्ति प्रतिमासजन्मघटना सा काव्यमालामला ॥ ९६ ॥
वाढोत्कर्षतया यया स्वविषये व्युत्पत्तिचर्याचणा
भूयांसः कृतिनोऽत्र मौर्ख्यकलनावैदग्ध्यमध्यापिताः ।
तस्याः काव्यकलाकलापलतिकाप्रागल्भ्यलक्ष्मीभुवो
माहात्म्यं गदितुं मनागपि मया मूढेन किं पार्यते ॥ ९७ ॥

श्लाघ्यश्चित्रपवित्रकीर्तिसदनं दुर्गाप्रसादो बुधः
काशीनाथधरामरोऽमलयशाः श्रीजावजीश्रेष्ठ्यपि ।
सूर्यस्येव कलानिधेरिव बृहद्भानोरिवाच्छिद्यते
यत्सत्त्वैर्युगपद्भि लोकतिमिरं श्रीकाव्यमालात्मकैः ॥ ९८ ॥

विद्याशास्त्रकलाकलापकलनाकूपारमन्थाद्रिणा
पी. पीटर्सनपण्डितेन सुहृदा साकं स वागीश्वरः ।

---

१. क्रियाविशेषणम् । २. झरा वारिप्रवाहाः । ३. 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वत्वम् । ४. मौर्ख्यं मूर्खत्वम् । ष्यञ् । ५. बृहद्भानुः पावकः । ६. चक्रवर्तिः ।

एकीभूय सुभाषितावलिमथो तान्कामसूत्रादिका-
न्ग्रन्थान्संस्कुरुते स्म सुज्ञहृदयाम्भोजप्रसत्त्यै स्वयम् ॥ ९९ ॥

तत्तद्देवविशेषदर्शनकनत्सान्द्रानुरागेण यो
विद्वानङ्गकलिङ्गवङ्गमगधान्देशाल्लुँलोकेतराम् ।

पी. पीटर्सनसूरिणा सह लसत्स्फारप्रमोदोद्गमो
वाचोयुक्तिपटुश्च गुर्जरमहाराष्ट्रान्ध्रकर्णाटकान् ॥ १०० ॥

अखानि कूपो हमजापुरेऽमुना रसान्तरोद्यज्जलपूरपूरितः ।
अकारि चाभ्रंकपकेतुवन्धुरं गिरीन्द्रकन्यादयितस्य मन्दिरम् ॥ १०१ ॥

एकदा निजकलत्रनोदितं लोहतन्तुसरणीसमागतम् ।
स्वान्तपद्महिमवर्षणायितं वृत्तजातमयमित्यवाचयत् ॥ १०२ ॥

'जृम्भतेऽत्र सुतरां खलु मारी पीड्यते तव सुतादि तया हा ।
एहि कारुणिक सत्वरमाराद्वेपतेऽथ वलते मम चेतः ॥ १०३ ॥'

अथ पण्डितोऽपि सहसा विकलोऽनभिभाष्य कांश्चिदपि मित्रजनान् ।
जवनेन धूमशकटेन ययौ हमजापुराय लघु सोऽनुमनः ॥ १०४ ॥

निष्काश्यन्ते पितृवनकृते केऽपि, केचिन्म्रियन्ते,
लोलुठ्यन्ते कतिचन भुवि स्रस्तसर्वाङ्गबन्धाः ।
केचिन्मूर्छन्त्यहह, कतिचित्संचिकित्स्यन्त उच्चै-
रेवं मारीविकृतिरभवद्यत्र तं ग्राममापत् ॥ १०५ ॥

तत्रावासे कन्ययोः कालधर्मं श्रुत्वा रुग्णं दारकं वीक्ष्य धीरः ।
एनं सम्यक्संचिकित्सांबभूव प्राक्पुण्येनाभावि कल्येन तेन ॥ १०६ ॥

अथ स सुमना वेदक्षोणीगजेन्दु(१८१४)मिते शके-
ऽसितदलभुवि ज्येष्ठाष्टम्यां भृगौ हमजापुरे ।

...कनी दीप्तौ । २. वाचो युक्तिः, 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यः–' इति षष्ठ्या अलुक् । तत्र
१. ...गीत्यर्थः । ३. लोकप्रसिद्धतारमार्गेण प्राप्तम् । ४. तन्नाम्ना प्रसिद्धो रोगविशेषः ।
पटुः, वाग्मी... रेलनाम्ना प्रसिद्धेन धूमयानेन । ७. श्मशानार्थम् । ८. मृत्युम् । ९. आ-
५. समीपम् । ६... निरामयः । ११. अर्थात् १८९२एतत्संख्याकस्य खिस्ताब्दस्य मेसंज्ञके
त्मजम् । १०. कल्यो... १२. कृष्णपक्षसंबन्धिन्याम् ।
मासेऽष्टादशतारकायाम् ...त्रेह प्रमाणा...
...पः (पक्षे

पठनकृतये गीर्वाणानां ध्रुवं मतिचातुरी-
विजितधिषणः शक्राहूतो ययावमरावतीम् ॥ १०७ ॥

गतवति त्रिदिवं निजवल्लभे तदवसानविधिं विरचय्य सा ।
तनुभुवा सह तस्य कुटुम्बिनी जयपुरीमविलम्बितमायत ॥ १०८ ॥

अलं राजहंसाभिमानच्छिदायै यदीयौ सुकीर्तिप्रतापौ विभातः ।
स राड्रामसिंहात्मजो माधवेन्द्रस्तयोर्जीविकां प्रीतिपूर्वं चकार ॥ १०९ ॥

स्फारसौजन्यपीयूषसिक्तात्मनः काशिनाथाभिधानस्य सूरेरथ ।
जावजीभू-तुकारामसच्छ्रेष्ठिनो योगतः पूर्ववत्काव्यमालाततिः ॥ ११० ॥

मुम्बापुरपाठवेशमविज्ञं पी. पीटर्सनशास्त्रसिन्धुराजम् ।
तच्छोधनकर्मणावशिष्टा क्लिष्टा राजतरङ्गिणी जगाम ॥ १११ ॥

तदुपरि किल टिप्पणीचिकीर्षा सकलरहस्यविदो गुरोर्ममासीत् ।
इति तदभिमतस्य पूर्तिसिद्ध्यै विवृतिकृते मयका प्रयत्यतेऽद्य ॥ ११२ ॥

युक्तायुक्तविवेकमार्मिकतया जीवायमानोऽनिशं
यस्यामात्यधुरंधरो विजयते श्रीकान्तिचन्द्रो द्विजः ।
तस्य श्रीयुतमाधवेन्द्रनृपतेर्दोःकल्पवृक्षाश्रितो
हृष्टस्तच्छिशुरेधते जयपुरे केदारसंज्ञोऽधुना ॥ ११३ ॥

द्योतन्तां क्षितिमण्डले पार्वणचन्द्रमहांसि ।
तस्यामलगुणधोरणीसंभूतानि यशांसि ॥ ११४ ॥

तातश्रीसरयूप्रसादचरणस्वर्वृक्षसेवापरो
मातृश्रीहरदेव्यपारकरुणापीयूषपूर्णान्तरः ।
हृत्पद्मभ्रमरायमाणगिरिशो दुर्गाप्रसादः सुधी-
रास्ते तद्रचनांसकौ सुकृतिनां कण्ठेषु हारायताम् ॥ ११५ ॥

इत्ययोध्यापरप्रान्तवर्तिपण्डितपुरीवास्तव्यद्विवेदोपाख्याचार्यसरयूप्रसादसुत-
दुर्गाप्रसादविरचितं प्रसादशतकम् ।

---

१. अव गर्ते । २. राजा चन्द्रः, हंसः सूर्यः, वा राजहंसा राजश्रेष्ठाः । ३. भिदादित्वादङ् ।
४. जीवो बृहस्पतिः । ५. [illegible], '[illegible]' [illegible] ।

KÂVYAMÂLÂ. 19.

THE S'ÛRYAS'ATAKA

OF

MAYÛRA.

With the Commentary of Tribhuvanapâla

EDITED BY

PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1889.

Price 6 Annas.

काव्यमाला. १९.

श्रीमयूरकविविरचितं

सूर्यशतकम् ।

त्रिभुवनपालप्रणीतया टीकया समेतम् ।

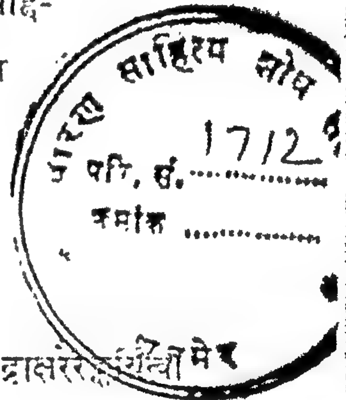
जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

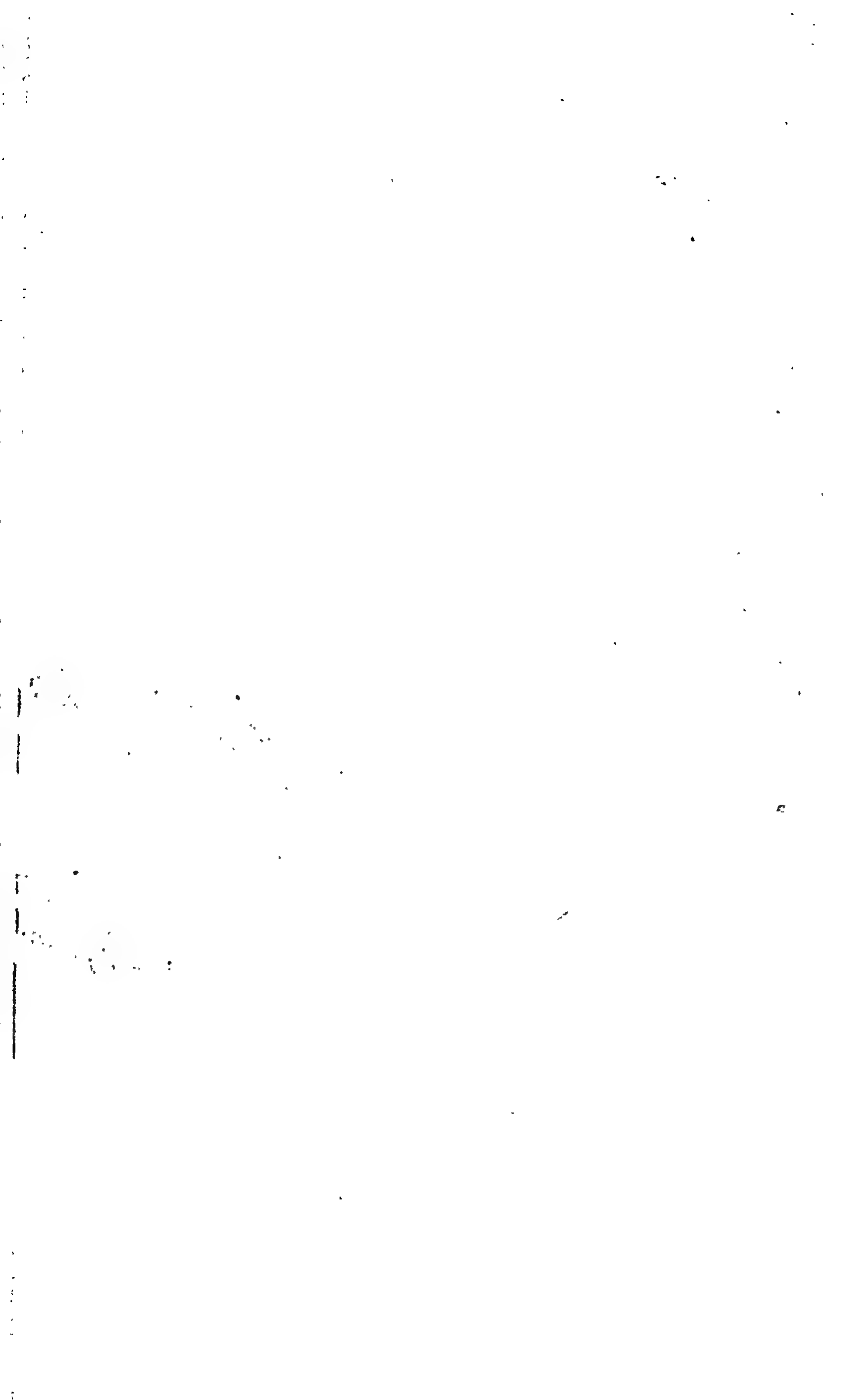
तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८८९

मूल्यं ६ आणकाः ।

काव्यमाला।

महाकविश्रीमयूरप्रणीतं
सूर्यशतकम्।

श्रीत्रिभुवनपालविरचितया टीकयान्वितम्।

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
 रक्ताः सिक्ता इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य।

---

१. सूर्यशतकप्रणेता श्रीमयूरकविर्बाणभट्टस्य श्वशुर उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामासीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तामराख्यस्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्तामणौ च समुपलभ्यते. प्रबन्धचिन्तामणौ बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्तमस्ति. अथ च 'अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः। श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः॥' इति शार्ङ्गधरपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्येनापि बाणमयूरयोः समकालोद्भवत्वं प्रतीयते. तस्मान्मयूरकविरपि ख्रिस्ताब्दीयसप्तमशतकपूर्वार्धसमुद्भूत इति ज्ञेयम्. सूर्यशतकमपहाय मयूरप्रणीतः कोऽप्यन्यो ग्रन्थो नाद्याप्युपलब्धः. सूर्यशतकपद्यानि तु ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिषूदाहृतानि सन्ति. दृश्यन्ते च सूर्यशतकातिरिक्ता अपि कतिपयश्लोकाः सुभाषितावल्यादिषु मयूरनाम्ना समुद्धृताः. 'दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम्। विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ्निकृन्तति॥' इति मयूरप्रशंसापद्यं च सूक्तिमुक्तावलौ राजशेखरनाम्ना समुद्धृतं वर्तते. सूर्यशतकस्य काश्मीरकवल्लभदेव-मधुसूदन-त्रिभुवनपालविरचितं टीकात्रयं प्राचीनम्, यज्ञेश्वरशास्त्रिप्रणीता नवीना टीका च वर्तते. तत्र वल्लभदेवकृतटीकास्माभिः कश्मीरेषु षट्त्रिंशश्लोकपर्यन्तमासादिता. मधुसूदनकृता नोपलब्धा. अतस्त्रिभुवनपालविरचितटीकासमेतमेतच्छतकं मुद्रयितुमारब्धम्. तत्रास्मन्मुद्रणाधारभूतानि पुस्तकान्येतानि—प्रथमं त्रिभुवनपालकृतटीकासमेतं प्रायः शुद्धं १६८५ मिते शकाब्दे लिखितं एकोनत्रिंशत्पत्रात्मकं मुम्बईनगरवास्तव्यश्रीपण्डितज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मणां सकाशादधिगतम्; द्वितीयं तादृशमेव पुस्तकं नातिशुद्धं वर्षशतद्वयप्राचीनमिवोपलक्ष्यमाणं त्रिपञ्चाशत्पत्रात्मकं जयपुरराजगुरुकुलोद्भूतोदुम्बरभट्टश्रीकृष्णकुमारशर्मणां संग्रहादागतम्, तत्र त्रिभुवनपालस्य नाम नास्ति; तृतीयं मूलमात्रं षट्त्रिंशश्लोकपर्यन्तं वल्लभदेवकृतटीकोद्धृतटिप्पणसमेतं नवीनं कश्मीरलिखितं पण्डितदुर्गाप्रसादस्वकीयम्. २. 'सक्तैः' इति पाठान्तरम्, 'संसक्तैः' इति वल्लभदेवव्याख्यानं च. 'शतकेऽस्मिन्स्रग्धरावृत्तम्। आशीर्नामान्यालंकारः सर्वत्रैव। विशेषालंकारस्तूत्प्रेक्षादिः' इत्यपि वल्लभदेवव्याख्यानम्.

आयान्त्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै
भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः ॥ १ ॥

अभिनवा नूतना भानवीया भानवः सावित्रा रश्मयो वो युष्मभ्यं विभूत्यै समृद्ध्यै भूयासुर्भवन्तु । किं कुर्वन्तः । सान्द्रश्चासौ सिन्दूररेणुश्च सान्द्रो बहलः सिन्दूररेणुः सिन्दूररजस्तद्दधत इव । किंभूतम् । जम्भस्यारातिर्जम्भारातिः शक्रस्तस्येभो हस्ती ऐरावणस्तस्य कुम्भौ मस्तकौ तयोस्तौ वा उद्भवो यस्येति विग्रहः । एतदुक्तं भवति—ये स्वर्गस्थास्ते उदयरागभृतस्तानवलोक्यैरावणकुम्भस्थं सिन्दूररेणुं दधत इव मन्यन्ते । उदयश्चासौ गिरिश्च तस्य तटी तस्या धातवो गैरिकादयस्तेषां धाराकारो द्रवो धाराद्रवः प्रपातस्तस्येवौघैः प्रवाहैः समूहैरविच्छिन्नैः सिक्ता अत एव रक्ता इव । उदयगिरिस्थानामेवं बुद्धिर्जायते तुल्यकालं समकालमायान्त्या आगच्छन्त्या पद्मखण्डदीप्त्या इवारुणाः । सहैव सवित्रा कमलवनानां रुगागच्छति । एवं दीप्त्या धरास्थानां प्रतीतिर्भवति । किं कुर्वन्तो भानवः । त्रैलोक्यमुद्भासयन्तः । अभिनवत्वं तेषां दिक्करणापेक्षया ॥

भक्तिप्रह्वाय दातुं मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनां
लक्ष्मीमाक्रष्टुकामा इव कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये ।
कालाकारान्धकाराननपतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः
कल्याणं वः क्रियासुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥ २ ॥

ते भास्करस्य करा वो युष्माकं कल्याणं क्रियासुर्विधेयासुः । ये कमलवनोद्घाटनं कुर्वते पद्मखण्डानामुन्मीलनं विदधते । उत्प्रेक्षते—लक्ष्मीमाक्रष्टुकामा इवापक्रष्टुमनस इव । यतो लक्ष्मीं सदैव कमलवनेषु कृतसंनिधानामाक्रष्टुमिव । किं कर्तुम् । दातुं वितरितुम् । कस्मै । भक्तिप्रह्वाय । भक्त्या प्रह्वो नम्रो भक्तिप्रह्वस्तस्मै । कीदृशीं श्रियम् । मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनाम् । मुकुलशब्देन कुड्मलमुच्यते । तस्य यः पुटः स एव कुटी शालेव मुकुलपुटकुटी तस्याः कोटरमभ्यन्तरं तस्य क्रोडोऽवनम्रप्रदेशस्तत्र लीनां संश्लिष्टाम् । कीदृशाः कराः । कालाकारान्धकाराननपतितजगत्साध्वसध्वंसकल्याः । कालस्येवाकारो यस्य स कालाकारः स चासावन्धकारश्च तस्याननं मुखं तत्र पतितं यज्जगत्तस्य साध्वसं भयं तस्य ध्वंसो नाशस्तत्र कल्याः पटवः समर्था एव । पुनः किंलक्षणाः । किसलयरुचयः किसलयानामिव रुचिर्येषां तेऽभिनवाङ्कुरभासः ॥

गर्भेष्वम्भोरुहाणां शिखरिषु च शिताग्रेषु तुल्यं पतन्तः
प्रारम्भे वासरस्य व्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।

---

१. 'कार्ष्ण्याद्भयंकरत्वाच्च कालनिभोऽन्धकारः' इति वल्लभः.

निष्पर्यायं प्रवृत्तास्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मा-
नूष्माणं संतताध्वश्रमजमिव भृशं बिभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥ ३ ॥

ब्रध्नः सूर्यस्तस्य पादा रश्मयः पान्त्ववन्तु । कान् । वो युष्मान् । किं कुर्वन्तः । अम्भोरुहाणां पद्मानां गर्भेष्वभ्यन्तरेषु शिखरिषु च पर्वतेषु शिताग्रेषु तीक्ष्णप्रान्तेषु तुल्यं समं पतन्तो गच्छन्तः । अन्यस्य हि पादा यथा हरितशाद्वलोपचितायां भूमौ निपतन्ति तथा न शर्करिलायां कण्टकितायां वा । ब्रध्नस्य पुनर्मार्दवातिशययुक्तेषु पद्मगर्भेषु तीक्ष्णशृङ्गेषु च पर्वतेषु समं पतन्ति । वासरस्य दिवसस्य प्रारम्भे मुखे तस्यैव व्युपरतिसमये चास्तमनकाले तथैव सदृशा एकरूपाः । त्रिभुवनं भवनप्राङ्गणमिव त्रिभुवनभवनप्राङ्गणं तस्मिंस्त्रैलोक्यवेश्माजिरे निष्पर्यायमविद्यमानक्रमं प्रवृत्ताः प्रसृताः । अन्यस्य हि पादाश्चरणा गृहाङ्गणे पर्यायेण प्रवर्तन्ते । तस्य पुनः समकालमेव । ऊष्माणमौष्ण्यं भृशं बिभ्रतोऽत्यर्थं दधतः । उत्प्रेक्षते—संतताध्वश्रमजमिव । संततश्चासावध्वा च संतताध्वा । अध्वशब्दोऽत्राधिकगमने वर्तते । तेन श्रमस्तस्माज्जातस्तमिव । भृशमविच्छिन्नं गाढं गमनखेदसंभवमिव । अन्यो हि यः पान्थस्तस्य पादा ऊष्माणमेव बिभ्रति दधति ॥

प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विषि तमसि समुद्वीक्ष्य वीतावृतीन्प्रा-
ग्जन्तूंस्तन्तून्यथा यानतनु वितनुते तिग्मरोचिर्मरीचीन् ।
ते सान्द्रीभूय सद्यः क्रमविशददशाशादशालीविशालं
शश्वत्संपादयन्तोऽम्बरममलमलं मङ्गलं वो दिशन्तु ॥ ४ ॥

ते रश्मयो मरीचयो मङ्गलं कल्याणं वो दिशन्तु ददतु । यान्किरणांस्तिग्मरोचिस्तीक्ष्णदीधितिः सूर्यो वितनुते विस्तारयति । कथं यथा भवति । अतनु विस्तीर्णं यथा भवति। किं कृत्वा। जन्तून्प्राणिनो वीतावृतीन्, आवरणमावृतिः, वीता गता आवृतिर्येषां ते तान्समवलोक्य समुद्वीक्ष्य । प्राक्पूर्वं तमस्यन्धकारे प्रभ्रश्यति पतति सति । कीदृशे। उत्तरीयस्येव त्विड् यस्य तदुत्तरीयत्विट् तस्मिन्नंशुकनिभे तिमिरे । यानिव । तन्तून्यथा । तन्तवः सूत्राणि यथा तान् । यथा कश्चित्तन्तुवायोऽतनुपटान्वितनुते प्राणभृतो विगतवाससो दृष्ट्वा । ते सान्द्रीभूय घनतां प्राप्याम्बरं वासोऽमलं विमलमुत्पादयन्ति एवं मरीचयोऽपि सान्द्रीभूय सद्यस्तत्क्षणमम्बरमाकाशं शश्वत्सदा विमलमुत्पादयन्ति । कीदृशम्। क्रमविशददशाशादशालीविशालम् । क्रमेण पर्यायेण विशदाः परिपाट्या स्पष्टा दश च ता आशाश्च दशाशा दश दिशः तत्संबन्धिन्यश्च ता दशाश्च ता एव दशास्तासामाली पङ्क्तिस्तया विशालं विस्तीर्णम् । तदपि वासो दशालीविशालम् ॥

न्यक्कुर्वन्नोषधीशे मुषितरुचि शुचेवौषधीः प्रोषिताभा
भास्वद्ग्रावोद्गतेन प्रथममिव कृताभ्युत्थितिः पावकेन ।

---

१. 'यो हि यत्प्रसादेन लब्धात्मलाभः स तस्याभ्युत्थानं करोति' इति भावः.

पक्षच्छेदव्रणासृक्स्रुत इव दृषदो दर्शयन्प्रातरद्रे-
राताम्रस्तीव्रभानोरनभिमतनुदे स्ताद्गभस्त्युद्गमो वः ॥ ५ ॥

तीव्रभानोर्गभस्त्युद्गमः किरणोदयो वो युष्माकमनभिमतनुदे अनभिमतमनभीष्टं पापं शत्रुर्वा तस्य नोदनं नुत् तस्यै स्ताद्भवतात् । कीदृश इव । पूर्वं प्रथमं पावकेन वह्निना कृताभ्युद्गतिरिव । अभ्युद्गमनमभ्युद्गतिः । विहितस्वागत इव । किंभूतेन पावकेन । भास्वद्ग्रावोद्गतेन भास्वतो ग्रावाणो भास्वद्ग्रावाणोऽर्कोपलाः सूर्यकान्ताभिधाना मणिविशेषास्तेभ्य उद्गतो भास्वद्ग्रावोद्गतः । ते हि रविकरस्पृष्टा अग्निमुद्वमन्ति । ओषधिशब्देनौषधिस्थं तेज उच्यते । तात्स्थ्यात् । यथा गिरिर्दह्यते पन्थानो मुष्यन्त इति । तत्तिरस्कुर्वन्नभिभवन् । ओषधीनामीश ओषधीशः । तस्मिन्नोषधीनां भर्तरीन्दौ मुषितरुचि मुषिता रुग्यस्य स तस्मिन्मुषितरुचि हृतभासि शुचेव शोकेनेव प्रोषिताभाः प्रोषिता आभा यासामोषधीनां तास्तथोक्ताः । भर्तरि हततेजसि पत्न्यः शोकेन गतधृतयो भवन्ति । प्रातरद्रेरुदयाचलनाम्नो दृषदः शिला दर्शयन्प्रकटयन् । कथंभूता इव । पक्षच्छेदव्रणासृक्स्रुत इव । पक्षाणां छेदः पक्षच्छेदस्तेन व्रणास्तेषामसृग्रुधिरं पक्षच्छेदव्रणासृक् तत्स्रवन्तीति ताः । अङ्गरुहक्षतजस्राविणीर्येया । यतो गभस्त्युद्गम आताम्रो लोहितोऽतस्तदनुरञ्जिताः शिला एवमुत्प्रेक्ष्यन्ते । पूर्वं किल पर्वताः पक्षवन्तोऽभूवंस्तेषामिन्द्रस्तांश्चिच्छेद ॥

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा-
न्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥ ६ ॥

घर्मांशोरादित्यस्य घृणयो मयूखा वो युष्माकमंहोविघातं पापापनोदं विदधतु कुर्वन्तु । शीघ्रं तत्क्षणम् । किंविशिष्टाः । दत्तार्घा दत्तो विश्राणितोऽर्घो येभ्यस्ते । कैः । सिद्धसंघैः सिद्धा अणिमादियुक्तास्तेषां संघा व्रातास्तैरिति । किंभूतोऽसौ घर्मांशुः । यः पुनरपि भूयोऽपि घटयति करोति । कान् । शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् । घ्राणं नासा । अङ्घ्री पादौ । पाणी हस्तौ । घ्राणं चाङ्घ्री च पाणी चेति समाहारद्वन्द्वः । शीर्णा घ्राणाङ्घ्रिपाणयो येषां सामर्थ्यादङ्गिनां ते तथोक्तान् । तथा अपघनैरङ्गैर्व्रणिभिरुपलक्षितान् । घर्घराव्यक्तघोषान् घर्घरो जर्जरोऽव्यक्तोऽस्फुटो घोषो ध्वनिर्येषाम् । घ्राणादिलुप्ततायां कण्ठोष्ठादिम्रणितायां च कारणमुपवर्णयन्नाह—अघौघैः पापसमूहैर्दीर्घाघ्रातांश्चिरतरग्रस्तान् । किं कुर्वन् । उल्लाघयन्निर्व्याधीकुर्वन् । एकोऽसहायः । रुद्रादयोऽपि सूर्यमूर्तिमाश्रित्य एव नीरोगं कुर्वन्तीति संबन्धः (भावः) । किंभूतस्य भानोः । अन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेः । अन्तर्मध्ये चेतसि द्विगुणा घना बहुला घृणा दया । घना चासौ

घृणा च घनघृणा । अन्तर्द्विगुणा चासौ घनघृणा च तया निघ्ना परवशा निर्विघ्ना अन्तरायरहिता वृत्तिर्यस्य स तयोक्तः ॥

विभ्राणा वामनत्वं प्रथममथ तथैवांशवः प्रांशवो वः
क्रान्ताकाशान्तरालास्तदनु दशदिशः पूरयन्तस्ततोऽपि ।
ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलितो विश्वमाश्वश्नुवानाः
कृच्छ्राण्युच्छ्रायहेलोपहसितहरयो हारिदश्वा हरन्तु ॥ ७ ॥

हारिदश्वाः सूर्यसंबन्धिनोऽशवो रश्मयो वो युष्माकं कृच्छ्राणि दुःखानि हरन्त्वपनयन्तु । पुनर्विशेष्यन्ते—उच्छ्रायहेलोपहसितहरयः । उच्छ्राय उच्चैस्त्वं तस्य या हेला लीला तया उपहसितो विडम्बितस्त्वत्तोऽधिको देशोऽस्मादिति (?) हसितो हरिर्विष्णुर्यैस्ते । प्रारब्धविक्रमस्य विष्णोः सदृशा इति तात्पर्यार्थः । किं कुर्वाणाः । बिभ्राणा धारयन्तः । किम् । वामनत्वं खर्वत्वम् । प्रथममादौ । अथानन्तरं प्रांशवो दीर्घास्तथैव यथा भगवान्नारायणः प्रथमं विक्रमकाले वामनत्वं कृत्वा प्रांशुर्दीर्घः संजातः । पुनरपि किंभूताः । क्रान्ताकाशान्तरालाः । क्रान्तं व्याप्तमाकाशान्तरालमम्बरमध्यं यैस्ते तथोक्ताः । तदनु अनन्तरं च दश दिशो दशाशाः पूरयन्तः पूर्णाः कुर्वन्तः । ततोऽपि पुनरपि विश्वं जगदश्नुवाना व्याप्नुवन्तः । आशु शीघ्रम् । किं कृत्वा । आच्छिद्याकृष्यापहृत्य । कुतः । ध्वान्तादन्धकारात् । कस्मादिव । देवद्विष इव सुरशत्रोरिव । बलितो बलिनाम्नः, अन्यत्र बलितो बलवतः । पञ्चम्यन्तादुभयस्मात्तस् । विष्णोरेतत्संबन्धनीयम् । सोऽपि वामनो भूत्वा प्रांशुरभूत् । तदनु च क्रान्तगगनान्तरालः । ततः परिपूरितदशदिशो बलेर्विश्वमाच्छिद्य व्याप्तवानिति ॥

उद्गाढेनारुणिम्ना विदधति बहुलं येऽरुणस्यारुणत्वं
मूर्धोद्धूतौ खलीनक्षतरुधिररुचो ये रथाश्वाननेषु ।
शैलानां शेखरत्वं श्रितशिखरिशिखास्तन्वते ये दिशन्तु
प्रेङ्खन्तः खे खरांशोः खचितदिनमुखास्ते मयूखाः सुखं वः ॥ ८ ॥

ते मयूखा रश्मयः खरांशोः सवितुः संबन्धिनो वो युष्मभ्यं सुखं शर्म दिशन्तु ददतु । येऽरुणस्य सारथेररुणत्वं लोहितत्वं बहुलं घनं विदधति कुर्वन्ति । केन । अरुणिम्ना लोहितत्वेन । उद्गाढेन प्रबलेन । रथाश्वाननेषु स्यन्दनतुरगवक्त्रेषु खलीनक्षतरुधिररुचः खविकासणशोणितच्छायाः । मूर्धोद्धूतौ सत्यां मस्तकोत्कम्पे सति । ये शैलानां पर्वतानां शेखरत्वं मुकुटत्वं तन्वते विस्तारयन्ति । किंभूताः । श्रितशिखरिशिखाः सन्तः समा-

1. 'देवद्रुहः' इति कस्यचित्पाठः. 2. 'श्रितगिरिशिखराग्राः' इति कस्यचित्पाठः, 'आश्रितशृङ्गकोटयः सन्तः' इति तद्व्याख्यानं च.

श्रितपर्वताग्रभागाः । अथवा श्रिताः शिखरिण्यः शिखा यैस्ते । किं कुर्वन्तः । प्रेङ्खन्तो गच्छन्तः । क । खे व्योम्नि । खचितदिनमुखाः स्पष्टीकृतदिवसप्रारम्भाः ॥

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः ।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥ ९ ॥

दीप्तांशोरादित्यस्य संबन्धिन्यो गावो दीधितयो वो युष्माकं प्रीतिं सुखमुत्पादयन्तु जनयन्तु । किंभूताः । दत्तानन्दाः दत्तो वितीर्ण आनन्दो याभिस्ताः । कासाम् । प्रजानां लोकानाम् । कैः कृत्वा । पयोभिर्जलैः । समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः समुचितो योग्यः समयः कालस्तत्राक्लिष्टसृष्टैः । भूयोऽपि विशेष्यन्ते—पूर्वाह्णे विप्रकीर्णाः अह्नः पूर्वो भागस्तत्र विक्षिप्ताः । क । दिशि दिशि सर्वासु दिक्षु । विरमत्यह्नि याति दिवसेऽस्तमनसमये संहारभाजः संहृतिमाश्रिताः । पुनरपि किंभूताः । दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावः । दीर्घं च तद्दुःखं च तस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानं स चासौ भवश्च संसारस्तस्माद्भयं तदेवोदन्वान्समुद्रस्तस्मादुत्तारस्तत्र नावो यानपात्राणि । पावनानां पावकानां परमुत्कृष्टम् । किंभूतां प्रीतिम् । अपरिमितामपर्यन्ताम् । गाव इति श्लिष्टमेतदभिन्नम् । गावो धेनवश्चोच्यन्ते । ता अपि पयोभिर्दुग्धैः समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः प्रजानां दत्तानन्दा भवन्ति । पूर्वाह्णे प्रत्युषसि विप्रकीर्णा भवन्ति । अह्नोऽवसाने संहारभाजः । दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावश्च दत्ताः सत्यः सद्यः । तदीयैः पयोभिर्विप्राग्नितर्पणैर्लोकाः संसारं तरन्तीत्यागमविदः ॥

बन्धध्वंसैकहेतुं शिरसि नतिरसाबद्धसंध्याञ्जलीनां
लोकानां ये प्रबोधं विदधति विपुलाम्भोजखण्डाशयेव ।
युष्माकं ते स्वचित्तप्रथितपृथुतरप्रार्थनाकल्पवृक्षाः
कल्पन्तां निर्विकल्पं दिनकरकिरणाः केतवः कल्मषस्य ॥ १० ॥

दिनकरकिरणा रविपादा भवतां कल्मषस्य पापस्य केतवो विनाशकाः कल्पन्तां संपद्यन्ताम् । निर्विकल्पमसंशयम् । क्रियाविशेषणमिदम् । स्वं च चित्तं च स्वचित्तं तस्य प्रथिता पृथुतरा पृथ्वी सा चासौ प्रार्थना च तस्याः कल्पवृक्षाः । ये लोकानां प्रजानां प्रबोधं तत्त्वज्ञानं विदधति कुर्वन्ति । बन्धस्त्रिविधः—प्राकृतो वैकारिको दक्षिणाला(?) ख्यश्चेति । तेन हि बद्धा देहिनो न मुच्यन्ते । तस्य ध्वंसो नाशस्तत्रैकहेतुः

---

१. 'अक्लिष्टस्पृष्टैः' इति पाठः, 'समुचिते योग्ये समये वर्षाख्ये अक्लिष्टमयाच्ञया' इति वल्लभव्याख्या. २. 'प्रथिमपृथुतर' इति पाठः, 'स्वं भवतां यच्चित्तं तस्य यः प्रथिमा विस्तारस्तद्वत्' इति वल्लभव्याख्या.

प्रधानं कारणम् । किंभूतानां प्रजानाम् । शिरसि मस्तके नतिर्नमस्कारस्तत्र रसस्तेनाद-
द्धो विरचितः संध्याञ्जलिर्यैस्ते तथोक्तास्तेषाम् । कयेव । विपुलाम्भोजखण्डाशयेव ।
विपुलो विस्तीर्णोऽम्भोजखण्डः कमलाकरः । विपुलश्चासावम्भोजखण्डश्च तस्याशा तये-
व । बन्धध्वंसैकहेतुतापि मुकुलावस्थाविघातककारणता । प्रबोधो ज्ञानं विकासश्च ॥

धारा रायो धनायापदि सपदि करालम्बभूताः प्रपाते
तत्त्वालोकैकदीपास्त्रिदशपतिपुरप्रस्थितौ वीथ्य एव ।
निर्वाणोद्योगियोगिप्रगमनिजतनुद्वारि वेत्रायमाणा-
स्त्रायन्तां तीव्रभानोर्दिवसमुखसुखा रश्मयः कल्मषाद्वः ॥ ११ ॥

तीव्रभानोरादित्यस्य मयूखाः कल्मषात्पापाद्वो युष्मांस्त्रायन्तां रक्षन्तु । दिवसमुख-
सुखाः दिवसारम्भे सुखकारिणः । स्वरूपकथनमेतत् । पुनरपि च निरूप्यन्ते—
रायो द्रव्यस्य धाराः प्रपाताः । क्व । धनायापदि द्रव्यार्थकायपीडायाम् । धनाया ध-
नेच्छा तस्या आपत्प्रार्थना धनस्य प्राप्तिस्तत्रापि । सपदि तत्क्षणम् । करालम्बभूता
इति हस्तेष्वादायोत्तारयन्तीत्यर्थः । क्व । प्रपाते नरके दुर्गतौ । तत्त्वालोकैकदीपाः त-
त्त्वस्य परमार्थस्यालोके दर्शने एकदीपाः प्रकाशकत्वात् । त्रिदशपतिरिन्द्रस्तस्य पुरं न-
गरममरावती तत्र प्रस्थितिः प्रस्थानं तत्र वीथ्य एव पन्थान एव । पुनरपि कीदृशाः ।
निर्वाणोद्योगिनो मोक्षोत्सुकास्ते च ते योगिनश्च तेषां प्रगमोऽपुनरावृत्तिस्तस्य निजा
आत्मीया सा चासौ तनुश्च तस्या द्वार्द्वारं तस्यां वेत्रायमाणाः प्रतीहारा इवाचरन्तः । ये
हि सिद्धा योगिनो भवन्ति ते हि सूर्यतनुद्वारेण न स्खलनमासादयन्ति । अयुक्तानां
योगिनां तु सूर्यतनुद्वाः तत्र द्वाःस्थाः प्रयातुं न ददति । अथवा प्रगच्छन्त्यनेनेति प्रगमः
पन्थाः । निर्वाणोद्योगियोगिनां प्रगमश्चासौ निजतनुद्वाश्चेति तत्समासः ॥

प्राचि प्रागाचरन्त्योऽनतिचिरमचले चारुचूडामणित्वं
मुञ्चन्त्यो रोचनाम्भः प्रचुरमिव दिशामुच्चकैश्चर्चनाय ।
चाटूत्कैश्चक्रनाम्नां चतुरमविचलैर्लोचनैरर्च्यमाना-
श्चेष्टन्तां चिन्तितानामुचितमचरमाश्चण्डरोचीरुचो वः ॥ १२ ॥

चण्डरोचीरुचो घर्मघृणिपादाश्चिन्तितानां मनोरथानामुचितं योग्यं वो युष्माकं चे-
ष्टन्तां व्याप्रियन्तां संपादयन्तु वा । किं कुर्वन्त्यः । आचरन्त्यो विदधत्यः । किं तत् । चा-
रुचूडामणित्वं मनोहरशिखारत्नत्वम् । क्व । अचले पर्वते । किंभूते । प्राचि पूर्वदिक्संब-
न्धिनि । प्राक्प्रथमम् । अनतिचिरं स्वल्पकालम् । किंभूताः । रोचनाम्भो रोचनाजलं
मुञ्चन्त्य इव । प्रचुरं प्रभूतम् । दिशामाशानां चर्चनाय भूषणाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । उच्च-
कैरत्यर्थम् । प्रथममतिलोहितत्वाच्चण्डांशुरोचिषः शिरोरत्न[illegible] । ननु किंभूताः

१. 'तीव्रभासः' इति पाठः. २. 'कल्मषाद्वः' इति पाठः. ३. 'मुञ्चन्त्यो' इति पाठः.

सन्नो रोचनाम्बुत्वेनेति । पुनः किंभूताः। अर्च्यमानाः सस्पृहमीक्ष्यमाणाः । कैः । चक्रनाम्नां लोचनाञ्चलैर्नेत्रप्रान्तैः । अविचलैर्निश्चलैः । कथम्। चतुरं विदग्धं यथा भवति । चाटूत्कैश्चाटुकाङ्क्षिभिः । चक्रवाकाणां हि भगवति गभस्तिमालिन्यभ्युदिते सति वियुक्तानां परस्परं समागमो भवतीति सादरं तद्रुचोऽर्च्यन्त इत्येवमभिहितम् । अचरमा अप्राचीनाः ॥

एकं ज्योतिर्दृशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यब्जजास्यैश्चतुर्भि-
भूतानां पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ।
युष्माकं तानि सप्तत्रिदशमुनिनुतान्यष्टदिग्भाञ्जि भानो-
र्यान्ति प्राह्णे नवत्वं दश दधतु शिवं दीधितीनां शतानि ॥ १३ ॥

भानोः संबन्धीनि दीधितीनां दश शतानि सहस्रमिति यावत् । युष्माकं शिवं भद्रं दधतु पुष्णन्तु कुर्वन्तु वा । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति । किंभूतानीत्याह—यानि एकं ज्योतिरेकं तेजः प्रधानमालोककारणम् । पुनरपि कीदृशानि, दृशौ द्वे चक्षुषी द्वे । त्रिजगति त्रैलोक्ये गदितानि कथितानि । कैः, अब्जजास्यैः कमलयोनिवदनैः । कियद्भिः, चतुर्भिश्चतुःसंख्योपेतैः । भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चमम् । पञ्चानां भूतानां तेजसि सति पञ्च संख्या संपद्यते । तथा ऋतुषु वसन्तादिषु षट्स्वलमत्यर्थं नानाविधान्युच्चावचप्रकाराणि । तीव्रमन्दादिभेदेन भिद्यमानत्वात् । पुनरपि किंभूतानि । सप्तत्रिदशमुनिनुतानि त्रिदशमुनयो देवर्षयोऽत्रिप्रभृतयः सप्त च ते त्रिदशमुनयश्च तैर्नुतानि । भूयोऽपि किंभूतानि । अष्टदिग्भाञ्जि अष्टाशाश्रितानि । पूर्वाह्णे दिनमुखे नवत्वं प्रत्यग्रत्वं यान्ति भजन्ते । पूर्वं ज्योतिस्त्वेनैकत्वम् । पुनर्दृक्त्वेन द्वित्वम् । भुवनत्वेन त्रित्वम् । चतुर्षु ब्रह्मवक्रेषु चतुःसंख्यात्वम् । पृथिव्यादिरूपतया पञ्चधा । वसन्तादिसंख्यायाः षट्त्वम् । अत्रिप्रभृतिभिः सप्तत्वम् । तीव्रमन्दादिभेदेन नानात्वम् । अष्टदिग्भाक्त्वेनाष्टत्वम् । आश्रयभेदाद्भेदः । पूर्वाह्णे नवत्वमिति शब्दसाम्यान्नवत्वं नवसंख्यायोगिता प्रदर्शितेति ॥

आवृत्तिभ्रान्तविश्वाः श्रममिव दधतः शोषिणः स्वोष्मणेव
ग्रीष्मे दावाग्नितप्ता इव रसमसकृद्ये धरित्र्या धयन्ति ।
ते प्रावृष्यात्तपानातिशयरुज इवोद्वान्ततोया हिमर्तौ
मार्तण्डस्याप्रचण्डाश्चिरमशुभभिदेऽभीशवो वो भवन्तु ॥ १४ ॥

मार्तण्डस्य भानोरभीशवो दीधितयो वो युष्माकमशुभभिदेऽकल्याणविनाशाय भवन्तु जायन्ताम् । चिरं बहुकालम् । किंविशिष्टाः । ये धरित्र्या भुवो रसं जलं धयन्ति पिबन्ति । असकृदनेकवारम् । किंभूता इव धयन्ति । शोषिण इव शोषयुक्ता इव ।

---

१. 'ददतु' इति पाठः.

शोषिणोऽपि श्रममिव दधतः खेदमिव दधाना बिभ्राणाः । श्रमाधाने हेतुमाह—आवृ-त्तिश्रान्तविश्वाः । आवृत्त्या पौनःपुन्येन श्रान्तं पर्यटितं विश्वं जगद्यैस्ते तथोक्ताः । क्व । ग्रीष्मे निदाघकाले । शोषिणः स्वोष्मणैव । पुनरुत्प्रेक्षते—दावाग्नितप्ता इव, जल-मतीव नरा धयन्ति तद्वदेते इत्युत्प्रेक्षिताः । तेऽभीशवः प्रावृषि वर्षाकाले उद्वान्ततोया उद्गीर्णपयस्काः । किंभूताः । आत्तपानातिशयरुज इव आत्ता प्राप्ता पानातिशयरु-ग्यैस्ते । हिमर्तौ हेमन्तेऽप्रचण्डा मन्दा अपटवः । यथा कोऽपि पानीयपानातिशयात्मा-सवेदनो मन्दो भवति तद्वदेतेऽपि ॥

तन्वाना दिग्वधूनां समधिकमधुरालोकरम्यामवस्था-
मारूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमालंकृतिः केवलैव ।
उज्जृम्भाम्भोजनेत्रद्युतिनि दिनमुखे किंचिदुद्भिद्यमाना
श्मश्रुश्रेणीव भासां दिशतु दशशती शर्म घर्मत्विषो वः ॥ १५ ॥

भासां दीधितीनां दशशती घर्मत्विषः सूर्यसंबन्धिनी वो युष्मभ्यं शर्म सुखं कल्याणं दिशतु यच्छतु । केव । श्मश्रुश्रेणीव, मुखरोमराजिरिव । किं कुर्वती । किंचिदुद्भिद्यमाना उद्गच्छन्ती । कस्मिन् । दिनमुखे । अन्यत्र यूनां मुखे उद्भिद्यते । किं कुर्वाणा । तन्वाना विस्तारयन्ती । काम् । अवस्थाम् । कासाम् । दिग्वधूनाम् । दिश एव वध्वस्तासाम् । कीदृशीम् । समधिकमधुरालोकरम्याम् । समधिकः सम्यगधिको मधुरो मृदुर्य आलोकः प्रकाशस्तेन रम्याम् । पुनरपि किंभूता । आरूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमा । प्रौढिः प्रौढत्वं तस्या लेशः आरूढश्चासौ प्रौढिलेशश्चेति समासः । तेनोत्कलितो वर्धितः क-पिलिमा कपिलत्वं यस्याः सा तथोक्ता । अलंकृतिर्भूषणम् । केवलैव एकैव । किंभूते दिनमुखे । उज्जृम्भा विकासिन्यम्भोजनेत्रद्युतिर्यत्र तत्तथोक्तं तस्मिन्निति । श्मश्रुश्रेण्या अपि सर्वमेतत्संबन्धनीयम् । सापि वधूनां समधिकमधुरामालोकरम्यामवस्थां वितनुते । आ-रूढप्रौढिलेशोत्कलितकपिलिमा भवति । अलंकृतिश्चासौ केवलैव मुखस्य संपद्यत इ-त्यादि समानम् ॥

मौलीन्दोर्मैष मोषीद्द्युतिमिति वृषभाङ्केन यः शङ्किनेव
प्रत्यग्रोद्घाटिताम्भोरुहकुहरगुहासुस्थितेनेव धात्रा ।
कृष्णेन ध्वान्तकृष्णस्वतनुपरिभवत्रस्नुनेव स्तुतोऽलं
त्राणाय स्तात्तनीयानपि तिमिररिपोः स त्विषामुद्गमो वः ॥ १६ ॥

तिमिररिपोरादित्यस्य स त्विषां भासामुद्गम उदयस्त्राणाय रक्षायै वो युष्माकं स्ताद्भ-वतात् । तनीयानपि तनुतरोऽपि । किंभूतः । यः स्तुतः । केन । वृषभाङ्केन शिवाङ्किना । शङ्किनेव । किमिति । मौलीन्दोर्मौलिचन्द्रस्यैषोऽयं द्युतिं प्रभां मा मोषीन्मा [illegible]-दिति । धात्रा ब्रह्मणा च यः स्तुत इति संबन्धः । किंभूतेन पुनः । प्रत्यग्रेति । सद्यः-

विकासिसरोरुहान्तरालसुखोपविष्टेनेव । मा संकोचदुःस्थितिं कामपि कार्षीदितीव । तथा कृष्णेन विष्णुना ध्वान्तकृष्णस्वतनुपरिभवत्रसुनेव तिमिरश्यामनिजशरीरपरिभूतित्रसनशीलेनेव । अलमत्यर्थम् । इवशब्दः सर्वत्रोत्प्रेक्षायाम् । एव ध्वान्तभ्रान्त्या ममैव तनुं परिभूयादितीव । आद्यैरपि देवैः स्तुत इति महत्त्वं रवेर्दर्शयति ॥

विस्तीर्णं व्योम दीर्घाः सपदि दश दिशो व्यस्तवेलाम्भसोऽब्धी-
न्कुर्वद्भिर्दृश्यनानानगनगरनगाभोगपृथ्वीं च पृथ्वीम् ।
पद्मिन्युच्छ्वास्यते यैरुषसि जगदपि ध्वंसयित्वा तमिस्रा-
मुस्रा विस्रंसयन्तु द्रुतमनभिमतं ते सहस्रत्विषो वः ॥ १७ ॥

ते सहस्रत्विषः सहस्ररश्मेरुस्रा गभस्तयोऽनभिमतं दुःखं विस्रंसयन्तु ध्वंसयन्तु । वो युष्माकम् । द्रुतं शीघ्रम् । यैः पद्मिनी जगच्चोषसि प्रातःकाले उच्छ्वास्यते । ध्वंसयित्वा । काम् । तमिस्रामन्धकारं रात्रिं वा । किं कुर्वद्भिः । विस्तीर्णं पृथुलं व्योम गगनम्, दीर्घा आयता दश दिशो दशाशाः, सपदि तत्क्षणं व्यस्तवेलाम्भसोऽब्धीन् विक्षिप्तवेलाजलान्समुद्रान्कुर्वद्भिः । पृथ्वीं च धरां कुर्वद्भिः । कथंभूताम् । दृश्यनानानगनगरनगाभोगपृथ्वीम् । नगाः पर्वताः नगराणि पत्तनानि नगा वृक्षास्ते च ते नानाप्रकाराश्चेति समासः। दृश्या उपलभ्याः । दृश्याश्च ते नानानगनगरनगास्तेषामाभोगो विस्तारस्तेन पृथ्वीं विस्तीर्णाम् ॥

अस्तव्यस्तत्वशून्यो निजरुचिरनिशानश्वरः कर्तुमीशो
विश्वं वेश्मेव दीपः प्रतिहततिमिरं यः प्रदेशस्थितोऽपि ।
दिक्कालापेक्षयासौ त्रिभुवनमटतस्तिग्मभानोर्नवाख्यां
यातः शातक्रतव्यां दिशि दिशतु शिवं सोऽर्चिषामुद्गमो वः॥ १८॥[2]

तिग्मभानोरादित्यस्यार्चिषां भासामुद्गम उदयो वो युष्मभ्यं शिवं कल्याणं दिशतु यच्छतु । किंविशिष्टोऽसौ । विश्वं जगत्प्रतिहततिमिरं कर्तुमीशः । एकदेशस्थितोऽप्येकदेशे वर्तमानोऽपि । एकदेशस्थितस्यापि तिमिरोच्छेदकारित्वं प्रदीपेन समानो धर्मः । प्रदीपो वेश्मेव । सामान्यदीपात्किंचिदधिकोऽयम् । अस्तव्यस्तत्वशून्यः । अस्तो विनाशस्तेन व्यस्तत्वं व्यसनं तेन शून्यो न भवति । विनाशे नासौ बाध्यते । निजरुचिश्च न भवति । किं त्वनिजरुचिः । तैलादिना आधीयमानत्वात् । तथा अनिशा दिवसस्तत्र नश्वरोऽसौ । अस्तव्यस्तत्वशून्य इति । न स्तव्योऽस्तव्योऽस्तवार्हः । तथा तत्त्वशून्यश्च प्रदीपः । अर्चिषामुद्गमस्तु स्तव्यस्तत्त्वभूतश्चेति । किंभूतः । नवाख्यां प्रलयव्यपदेशं यातो गत इति । क । दिशि ककुभि । किंभूतायाम् । शातक्रतव्यां पौरन्दर्याम् । तथा दि-

१. 'विलासयन्तु' इति पाठः. २. वल्लभदेवटीकायामस्माच्छ्लोकादनन्तरम् 'इति र-श्मिवर्णनम्' इत्यस्ति.

कालापेक्षया दिक् प्राच्यादिः कालः पूर्वाह्नादिः प्राच्यां दिशि पूर्वाह्ने दृश्यत इति नव उच्यते । परमार्थतस्त्वनवः पुराणः व्यपदेशशून्योऽसौ । तिग्ममानोस्त्रिभुवनमटतो गच्छतोऽतिक्रामतः ॥

मा गान्म्लानिं मृणालीमृदुरिति दययेवाप्रविष्टोऽहिलोकं
लोकालोकस्य पार्श्वं प्रतपति न परं यस्तदाख्यार्थमेव ।
ऊर्ध्वं ब्रह्माण्डखण्डस्फुटनभयपरित्यक्तदैर्घ्यो द्युसीम्नि
स्वेच्छावश्यावकाशावधिरवतु स वस्तापनो रोचिरोघः ॥ १९ ॥

रोचिषामोघो रोचिरोघो दीप्तिपुञ्जः । स तापनः सूर्यसंबन्धी मयूखव्रातो वो युष्मानवतु रक्षतु । किंभूतः । यो न प्रविष्टोऽहिलोकं फणिसद्म । किमिति । मा गान्मा यासीदिति म्लानिं पीडामयमहिलोको मृणालीकोमलः । ततो यद्यहं पातालं गच्छेयं तदा नूनमयं म्लानिं यास्यतीति । दयया कृपया । लोकालोकस्य परं पार्श्वं तदाख्यार्थमेव तत्संज्ञार्थमेव न प्रतपति न प्रकाशयति । तस्य हि लोकालोकसंबन्धात्तदभावाच्च लोकश्च स आलोकश्च सः । अर्वाचीने पार्श्वे यत्र भगवान्प्रतपति तत्र लोका विद्यन्ते नापरत्र । यदि तत्रापि भगवान्प्रतपति तदा सोऽपि लोक एव स्यात् । तदा लोकालोक इत्याख्या तस्य नश्येत् । अनेन कारणेन तस्य परं पार्श्वं न प्रतपति । ऊर्ध्वमुपरिष्टाद्ब्रह्माण्डखण्डस्फुटनभयपरित्यक्तदैर्घ्यः । ब्रह्माण्डखण्डस्य स्फुटनं दलनं तस्माद्भयं तेन परित्यक्तं दैर्घ्यं द्राघिमा येन स तथोक्तः । क्व । द्युसीम्नि गगनमर्यादायाम् । दिवः सीमा द्युसीमा तस्मिन् । किंविशिष्टः । स्वेच्छावश्यावकाशावधिः । स्वेच्छावश्यो वशंगतोऽवकाशावधिः स्थानमर्यादा यस्य सः ॥

अश्यामः काल एको न भवति भुवनान्तोऽपि [1]वीतेऽन्धकारे
सद्यः प्रालेयपादो न विलयमचलश्चन्द्रमा अप्युपैति ।
बन्धः सिद्धाञ्जलीनां न हि कुमुदवनस्यापि यत्रोज्जिहाने
तत्प्रातः प्रेक्षणीयं दिशतु दिनपतेर्धाम कामाधिकं वः ॥ २० ॥

दिनपतेरादित्यस्य तद्धाम तत्तेजो वो युष्मभ्यं कामाधिकमभिलाषाधिकं दिशतु यच्छतु । कामाधिकं सामर्थ्यात्प्रस्तावात्प्रार्थितमेव । यत्र यस्मिन्धाम्न्युज्जिहाने उद्गच्छति सति न खल्वहर्लक्षणः काल एवाश्यामो भवति अपि तु भुवनान्तोऽपि । कालश्यामत्वं श्यामा रात्रिस्तद्रहितत्वम् । न विद्यते श्यामास्मिन्निति कृत्वा । नियतमहर्लक्षणः कालो भवति तस्य रात्र्या सहानवस्थानलक्षणो विरोध इत्यर्थः । भुवनान्तः पुनः श्यामगुणरहितः । कालिमरहितः । अन्धकारे तमसि वीते विगते सति । 'वीतान्धकारः' इति पाठान्तरम् । तत्र वीतं गतमन्धकारं यस्मात्तत्कालादीनि विशेषणम् ।

1. 'वीतान्धकारः' इति पाठः.

किं च स व्यक्तलक्षणः प्रालेयपादो हिमप्रधानप्रत्यन्तनगोऽचलः पर्वत एव न विलयमेति न विलीयते द्रवति अपि तु चन्द्रमा अपि विलयमेति म्लानिं विच्छायतां याति । प्रालेयपादो हिमकिरणश्चन्द्रमा अपि । बन्धो मुकुलभावो न हि सिद्धाञ्जलीनामेव । सिद्धा देवविशेषाः । अञ्जलय उभयकराविन्यासः । तेषां बन्धो रचना । सिद्धा हि भगवन्तमुपतिष्ठमाना अञ्जलीन्विदधति । न हि सिद्धाञ्जलीनां बन्धो भवति, अपि तु कुमुदवनस्यापि । कुमुदान्यपि तस्मिन्काले मीलन्ति संकोचं यान्ति । प्रातः प्रभाते । कीदृशं तद्धाम । प्रेक्षणीयं प्रेक्षणार्हं रमणीयमिति ॥

यत्कान्तिं पङ्कजानां न हरति कुरुते प्रत्युताधिक्यरम्यां
नो[1] धत्ते तारकाभां तिरयति नितरामाशु यन्नित्यमेव ।
कर्तुं नालं निमेषं दिवसमपि परं यत्तदेकं त्रिलोक्या-
श्चक्षुः सामान्यचक्षुर्विसदृशमघभिद्भास्वतस्तान्महो वः ॥ २१ ॥

भास्वतो रवेस्तन्महस्तत्तेजो वो युष्माकमघभित्पापविनाशि स्ताद्भवतु । किंभूतम् । त्रिलोक्या लोकत्रयस्यैकमद्वितीयं चक्षुर्लोचनमिव । किंविशिष्टम् । सामान्यचक्षुर्विसदृशं प्राकृतलोचनविलक्षणम् । तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति—यत्कान्तिं पङ्कजानां पद्मानां न हरति न च्छिनत्ति प्रत्युत विशेषेणाधिक्यरम्यामतिशयरमणीयां महत्प्रभां कुरुते । इतरत्तु चक्षुः कान्तिं पङ्कजानामादत्ते तदनुकारं किल तद्भवतीति । तथा नो धत्ते न पुष्णाति । तारकाभां नक्षत्रद्युतिम् । तिरयति तिरस्करोति । नितरामतीव । आशु शीघ्रम् । नित्यमेव सदैव । इतरत्तु तारका कनीनिका तया आभां शोभां धत्ते पुष्णाति । निमेषं कालविशेषं कर्तुमुत्पादयितुमेव नालं समर्थम्, किं तु दिवसमपि । परमुत्कृष्टमेव । इतरत्तु मुहूर्तमपि निर्निमेषं न भवतीति व्यतिरेकः ॥

क्ष्मां क्षेपीयः क्षपाम्भःशिशिरतरजलस्पर्शतर्षादृतेव
द्रागाशा नेतुमाशाद्विरदकरसरःपुष्कराणीव बोधम् ।
प्रातः प्रोल्लङ्घ्य विष्णोः पदमपि घृणयेवातिवेगाद्दवीय-
स्युद्दामं द्योतमाना दहतु दिनपतेर्दुर्निमित्तं द्युतिर्वः ॥ २२ ॥

दिनपतेर्भास्वतो द्युतिर्दीप्तिर्वो युष्माकं दुर्निमित्तमशुभं दहतु भस्मीकरोतु । किं कुर्वती । उद्दामं द्योतमाना । किंभूता । क्ष्मां पृथ्वीमृता गता प्राप्ता । 'ऋ गतौ' । क्षेपीयः क्षिप्रतरम् । कस्मादिव । क्षपाम्भःशिशिरतरजलस्पर्शतर्षादिव । क्षपाम्भोऽवश्यायजलं तेन शिशिरतरं शीतलतरं च तज्जलं च तस्य स्पर्शस्तत्र तर्षोऽभिलाषस्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । पुनरपि किंभूता । आशा दिशः ऋतेति संबन्धः । द्राक् शीघ्रम् । किं कर्तुमिव ।

---

१. 'नाधत्ते' इति पाठः. २. 'तल' इति पाठः, 'निशाजलातिशीतलभूपृष्ठसंपर्काभिलाषात्' इति वल्लभव्याख्यानम्.

नेतुमिव प्रापयितुमिव । कम् । बोधं विकासम् । कानि । आशाद्विरदकरसरःपुष्कराणि । आशासु द्विरदा दिग्गजास्तेषां करा हस्तास्ते सरांसीव त एव वा सरांसि पुष्कराधारत्वात् । तेषां पुष्कराणि कराग्राणि पद्मान्यप्युच्यन्ते । तानि हि विकासवन्तीत्येवमुक्तम् । प्रातः प्रत्युषसि प्रोल्लङ्घ्यातिक्रम्य विष्णोश्चक्रिणः पदं व्योम । घृणयेव जुगुप्सयेव । त्रिपदीकाले विष्णुना व्याप्तं तन्महतामयुक्तमेतावन्मात्राणां पदानां हरणमिति । परपदे किल स्थातुं न युक्तमित्यतिवेगादतिरंहसो दवीयसि दूरतरे कृतेति संबन्धः । उद्दामं प्रभूतम् । क्रियाविशेषणं वा ॥

नो कल्पापायवायोरदयरयदलत्क्ष्माधरस्यापि गम्या
गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
प्राप्तोत्पत्तिः पतङ्गान्न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो
वर्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः ॥ २३ ॥

उष्णत्विषस्तिग्मभानोर्दीप्तिर्द्युतिर्वो युष्मान्सुखयत्वानन्दयतु सुखिनः करोतु । किंभूतस्य । निखिलद्वीपदीपस्य निखिलानि समग्राणि द्वीपानि जम्बूप्रभृतीनि तेषां दीप इव दीपः । प्रकाशकत्वात् । तस्य । सैव वर्तिरन्यरूपा । अन्यद्रूपं यस्याः सान्यरूपा । अभिन्नरूपया दीपस्य वर्त्या भवितव्यम् । वर्तिः कीदृशी । वर्तिरिव सामान्यवर्तिरूपा न, अन्यरूपा । तद्विलक्षणेत्यर्थः । तदाह—कल्पापायवायोरपि नो गम्या । कल्पस्यापायः कल्पापायः कल्पान्तस्तस्य वायुः प्रलयमारुतस्तस्यापि न गमनीया । किंभूतस्य । अदयरयदलत्क्ष्माधरस्य । चण्डवेगेन दलन्तः शीर्यमाणाः क्ष्माधराः पृथ्वीधरा यस्मिन्वायौ तस्य तथोक्तस्य प्रचण्डवेगस्फुटद्गिरेः । पुनः किंभूता । अहनि दिवसे, गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीर्गाढा उद्गीर्णा उज्ज्वला श्रीर्यया सा गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीर्भृशोद्वान्तनिर्मलदीप्तकान्तिः । किं च न न रहिता न न वर्जिता तमःकज्जलेन तिमिरमष्या । अपि तु रहितैवेत्यर्थः । अन्यच्च, प्राप्तोत्पत्तिर्लब्धजन्मा । कस्मात् । पतङ्गाद्दिनपतेः । न पुनरुपगता नैव प्राप्ता । कम् । मोषं खण्डनम् । इतरा तु वर्तिर्वायुगम्या भवति । दिवसे गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीर्न भवति । कज्जलेन रहिता न च । पतङ्गात्शलभान्मोषमुपैति नोत्पत्तिमिति व्यतिरेकः ॥

निःशेषाशावपूरप्रवणगुरुगुणश्लाघनीयस्वरूपा
पर्याप्तिं नोदयादौ दिनगमसमयोपप्लवेऽप्युन्नतैव ।
अत्यन्तं यानभिज्ञा क्षणमपि तमसा साकमेकत्र वस्तुं
ब्रध्नस्येद्धा रुचिर्वो रुचिरिव रुचितस्याप्तये वस्तुनोऽस्तु ॥ २४ ॥

ब्रध्नस्य सूर्यस्य रुचिर्दीप्तिः रुचितस्याभिलषितस्य वस्तुनः पदार्थस्य वो युष्माकमा-

---

१. 'शम्या' इति पाठः, 'विनाश्या' इति वल्लभव्याख्या. २. 'रुचिरस्त्व' इति पाठः

मयेऽस्तु भवतु । कथंभूता । इद्धा दीप्ता । केव । रुचिरिवाभिलाष इव । कस्य । अभ्रस्य । अन्यस्याश्रुतत्वात् । तदेव दर्शयति—निःशेषाः समस्ता आशा दिशः । निःशेषाश्च ता आशाश्च तासामवपूरो भरणं तत्र प्रवणानुकूला गुरुश्चासौ गुणश्च गुरुगुणस्तेन श्लाघनीयस्वरूपा चेति समासः । इतरा तु रुचिः समस्तमनोरथभरणानुगुणश्लाघात्मा [न] भवति । पुनरपि किंभूता । पर्याप्तमलं दिनादौ दिवसारम्भे उन्नतैव नावनता । किं तन्नैव, नो । किं तु दिनगमसमयोपप्लवेऽपि दिवसापायकालविपद्यपि । इतरापि रुचिरभिलाष उदयकाले तद्विरतौ च नोन्नमत्येव । किं च, अत्यन्तमतीव तमसान्धकारेण साकं सहैकत्रैकस्मिन्प्रदेशे क्षणमपि मुहूर्तमपि वस्तुमासितुमनभिज्ञा अवेदित्री । इतरापि तामसाभावेनेति ॥

> बिभ्राणः शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वीं
> कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
> आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन्वीक्षणानां
> बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुहोऽहर्पतेरातपो वः ॥ २९ ॥

अहर्पतेर्दिननाथस्यातप उद्द्योतो वो युष्माकं लक्ष्मीमादध्यात्कुर्यात् । आदध्यादिति प्रार्थनायां लिङ् । किंभूताम् । अपारामपर्यन्ताम् । क इव । अपरोऽन्यो गुह इव कार्तिकेय इव । बालोऽजरठः । किंभूतो गुहः किंभूतश्चातपः । आतपगुहयोः श्लेषं दर्शयति—शक्तिं बिभ्राणो जगदुद्योतनसामर्थ्यं दधानः । कीदृशीम् । प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वीम् । प्रशमितं शान्तिं नीतं बलवदतीव निःशेषं तारकौर्जित्यं नक्षत्रतेजस्तेन गुर्वीम् । गुहोऽपि शक्तिमायुधविशेषं बिभर्ति । बलवांश्चासौ तारकश्च बलवत्तारकोऽसुरविशेषस्तस्यौर्जित्यं तेजस्विता प्रशमिता यया सा प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्या । सा चासौ गुर्वी चेति समासः । आशु शीघ्रम् । पुनरपि किं कुर्वन् । कुर्वाणः । कम् । शिखिनं वह्निम् । कथम् । अधोऽधस्तात् । लीलयानादरेण तिरस्कुर्वाणः परिभवन् । कम् । शिखिनं मयूरमधः कुर्वाणः । लसच्चन्द्रकान्तावभासमपि । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रमणयः । लसन्तश्च ते चन्द्रकान्ताश्च तेषामवभासः कान्तिस्तमपि । अथ लसंश्चासौ चन्द्रश्च तस्य कान्तश्चावभासश्च तमपि । शिखिनं वह्निं किंविशिष्टम्, लसचन्द्रं वसु सुवर्णं रत्नं वसु मणि(?) सर्व तस्येव कान्तः कमनीयोऽवभासो दीप्तिर्यस्य तम् । गुहोऽपि शिखिनं मयूरमधः स्थापयति । लीलया विलासेन । किंविशिष्टम् । लसन्तो ये चन्द्रका मेचकास्तेषामन्तास्तैरवभासते यस्तमपि । पुनरपि किं कुर्वन् । आवहन् । काम् । रतिं धृतिम् । किंभूताम् । अतिशयिनीमधिकतराम् । केषाम् । वीक्षणानां विलोचनानां कोकाभिधानविलोचनानाम् । क्व । अन्धकारे तमसि । संसेव्यत्वात् तेजस्तदानीमक्ष्णोः इतरस्तस्यैव संबन्धिना मेलनीयम्(?) । गुहोऽप्यन्धकारेः श्रीशिवस्य दृशामानन्दमादधाति । बालो डिम्भः ॥

---

१. 'आदेयात्' इति पाठः. २. 'ईक्षणानां' इति पाठः.

ज्योत्स्नांशाकर्षपाण्डुद्युति तिमिरमषीशेषकल्माषमीष-
ज्जृम्भोद्गतेन पिङ्गं सरसिजरजसा संध्यया शोणशोचिः ।
प्रातः प्रारम्भकाले सकलमपि जगच्चित्रमुन्मीलयन्ती
कान्तिस्तीक्ष्णत्विषोऽक्ष्णां मुदमुपनयतात्तूलिकेवातुलां वः ॥ २६ ॥

तीक्ष्णत्विषस्तिग्मांशोः कान्तिर्दीधितिर्वो युष्माकमक्ष्णां दृशां मुदं हर्षमुपनयतादाहरतात् । अतुलामपरिमिताम् । केव । तूलिकेव चित्रकारलेखनीव । किं कुर्वती । उन्मीलयन्ती प्रकटयन्ती । किं तत् । जगत् । किंभूतम् । चित्रं नानाप्रकारम् । तूलिकापि चित्रं कर्म । किंभूतं चित्रमिति श्लेषयति—ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या अंशो लेशस्तस्याकर्ष उपादानं तेन पाण्डुद्युति पाण्डुच्छायं जगत् । चित्रमपि शुक्लवर्णानुप्रवेशात्पाण्डुद्युति । तथा तिमिरशेषकल्माषम् । मषीवत्तिमिरं तिमिरमषी तस्याः शेष उद्धारः(?) तेन कल्माषं कर्बुरम् । इतरदपि मषीलेशशारं भवति । किं च, पिङ्गं पीतम् । केन । सरसिजरजसा पद्मपरागेण । कीदृशेन । ईषज्जृम्भोद्भूतेन किंचिद्विकाससमुद्गतेन । चित्रमपि हरितालादिना । अपि च शोणशोचि अरुणच्छायम् । कया । संध्यया संध्यासमयेन हेतुना । चित्रं हिङ्गुलादिना । कदेत्याह—प्रातः प्रारम्भकालेऽहर्मुखारम्भसमये । सकलं समस्तमिति वा । जगच्चित्रमिति समस्तं वा । जगच्चित्रमिव जगच्चित्रमिति । 'ज्योत्स्नांशाकृत्स्नपाण्डु' इति पाठान्तरम् । तत्र ज्योत्स्नांशो ज्योत्स्नालेशस्तेनाकृत्स्नपाण्डु असमस्तपाण्डु । स्तोकत्वाज्ज्योत्स्नाया इति योज्यम् ॥

आयान्ती किं सुमेरोः सरणिररुणिता पद्मरागैः परागै-
राहोस्वित्स्वस्य माहारजनविरचिता वैजयन्ती रथस्य ।
माञ्जिष्ठी प्रष्ठवाहावलिविधुतशिरश्चामराली नु लोकै-
राशङ्क्यालोकितैवं सवितुरघनुदे स्तात्प्रभातप्रभा वः ॥ २७ ॥

सवितुरादित्यस्य प्रभातप्रभा प्रातर्द्युतिर्वो युष्माकमघनुदे पापनुत्त्यै स्ताद्भवतु । किंभूता । आलोकिता वीक्षिता । किं कृत्वा । आशङ्क्य वितर्क्य । लोकैर्जनैः । कथम् । एवमित्थम् । तदेव दर्शयति—किं कुर्वती । आयान्त्यागच्छन्ती । सुमेरोर्देवाचलात् । सरणिर्मार्गः । अरुणिता रक्तीकृता । कैः । परागैः रजोभिः । किंभूतैः । पद्मरागैः पद्मरागमणिजन्मभिः । आहोस्विद्वितर्के । रथस्य स्यन्दनस्य स्वकीयस्य वैजयन्ती पताका । कीदृशी । माहारजनविरचिता । महारजनस्यायं रागो माहारजनः कौसुम्भं (वासः) तेन रचिता निर्मिता । पुनरपि कीदृशी । प्रष्ठवाहेति । प्रष्ठा उत्तमा ये वाहा वाजिनस्तेषामावलिः पङ्क्तिस्तस्या विधुतशिरांसि चलितमूर्धानस्तेषु चामराली चमरपङ्क्तिः सा किं नु । कीदृशी । माञ्जिष्ठी मञ्जिष्ठया रक्तेति । एवमिति प्रत्येकं योज्यम् ॥

---

१. 'माहारजनेन कौसुम्भवाससा' इति वल्लभः. २. 'चामरालीव' इति पाठः.

ध्वान्तध्वंसं विधत्ते न तपति रुचिमन्नातिरूपं व्यनक्ति
[1]न्यक्त्वं नीत्वापि नक्तं न वितरतितरां तावदह्नस्त्विषं यः।
स प्रातर्मा विरंसीदसकलपटिमा पूरयन्युष्मदाशा-
माशाकाशावकाशावतरणतरुणप्रक्रमोऽर्कप्रकाशः॥ २८॥

सोऽर्कप्रकाशः सूर्यालोको युष्मदाशां भवन्मनोरथं पूरयन्पूर्णं कुर्वन्मा विरंसीन्मा विरामं यासीत्। पुनःपुनः पूरयत्विति यावत्। प्रातरसकलपटिमा अपरिपूर्णतैक्ष्ण्यः। किंभूतः। आशाकाशेति। आशा दिशः। आकाशं खम्। आशाश्चाकाशं चाशाकाशे तयोरवकाशोऽन्तरालं तत्रावतरणमवतारस्तत्र तरुणो नवः प्रक्रमः सामर्थ्यं यस्य स एवमुक्तः। तत्रावतरणे पटुरित्यर्थः। भूयो विशेष्यते—यो ध्वान्तध्वंसं विधत्ते तमश्छेदं कुरुते। न च तपति। कथम्। रुचिमद्दीप्तिमत्। कठोरमिति भावः। तथा नातिरूपं रूपत्वविशिष्टं गुणं व्यनक्ति प्रकटयति। मन्दत्वात्। न्यक्त्वं न्यग्भावं नीत्वापि प्रापय्यापि नक्तं रात्रिं न वितरतितरां नातिशयं तावन्न प्रयच्छति अह्नो दिवसस्य त्विषं दीप्तिम्। स्वरूपकथनमिदम्। अथवा महानुभावानां शर्मोपादानं तमसो ध्वान्तस्य ध्वंसं मोहच्छेदं स्वस्य च परस्य च विधत्ते। न स्वेच्छया तपत्युत्तापयति। नातिरूपं व्यनक्ति आत्मानं न श्लाघते। नक्तं रूपं विपक्षं प्रतिक्षिप्य दिवसकल्पमित्रस्य तेजोवृद्धिं करोति॥

तीव्रं निर्वाणहेतुर्यदपि च विपुलं यत्प्रकर्षेण चाणु
प्रत्यक्षं यत्परोक्षं यदिह यदपरं नश्वरं शाश्वतं च।
यत्सर्वस्य प्रसिद्धं जगति कतिपये योगिनो यद्विदन्ति
ज्योतिस्तद्द्विप्रकारं सवितुरवतु वो बाह्यमाभ्यन्तरं च॥ २९॥

बाह्यं बहिःकरणपरिच्छेद्यं आभ्यन्तरं योगसमाधिगम्यं ज्योतिः। तीव्रमित्यादिना यथाक्रमं स्वरूपमेवाह—यत्तीव्रं तीक्ष्णं यन्निर्वाणहेतुर्मुक्तिकारणम्। विपुलं विस्तीर्णं रश्म्याख्यं यत्प्रकर्षेणातिशयेनाणु सूक्ष्मम्। यत्प्रत्यक्षमिन्द्रियादिग्राह्यं यत्परोक्षमतीन्द्रियम्। यदिह संनिकृष्टं यदपरं विप्रकृष्टम्। यन्नश्वरं नष्टमस्थायि यच्छाश्वतं नित्यम्। यत्सर्वस्य जगतः प्रसिद्धं यत्कतिपये कियन्त एव योगिनो विदन्ति द्विचतुरा व्यासादयो योगिनो जानन्ति तदेवंविधमिति सूर्यतेजो द्विप्रकारं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च युष्मान्रक्षत्विति प्रथमोक्तिः॥

रत्नानां मण्डनाय प्रभवति नियतोद्देशलब्धावकाशं
वह्नेर्दार्वादि दग्धुं निजजडिमतया कर्तुमानन्दमिन्दोः[2]।

---

१. 'न्यक्तां' इति पाठः. २. 'अह्नि' इति पाठः.

यच्च[1] त्रैलोक्यभूषाविधिरघदहनं ह्लादि वृष्ट्याशु तद्वो
बाहुल्योत्पाद्यकार्याधिकतरमवतादेकमेवार्कतेजः ॥ ३० ॥

अर्कतेजो रविधाम वो युष्मानवताद्रक्षतु । किंभूतम् । बाहुल्योत्पाद्यकार्याधिकतरम् बाहुल्येन प्राचुर्येणोत्पाद्यं तच्च तत्कार्यं च तेनाधिकतरम् । बाहुल्येनोत्पादनीयानि भूयांसि कार्याणि यस्य तद्बाहुल्योत्पाद्यकार्यम् । अतस्तेभ्योऽधिकतरम् । अमीष्वपि तु तेजो विद्यते । अन्यदीपतेजोभ्यो व्यतिरेकं दर्शयति—रत्नानां पद्मरागमणिप्रभृतीनां मणीनां मण्डनाय भूषणायैव संपद्यते न दाहाय । कीदृशं तत् । नियतोद्देशलब्धावकाशम् । नियतः परिमितः स चासावुद्देशश्च तस्मिँल्लब्धोऽवकाशो येन तत् । नियतोद्देशवर्ति यत्कर्णादौ न्यस्तं तमेव द्योतयतीत्यर्थः । वह्नेः पावकस्य तेजो दार्वादि काष्ठादि दग्धुं भस्मीकर्तुं प्रभवति न मण्डनाय । इन्दोश्चन्द्रस्यानन्दमाह्लादं कर्तुं प्रभवति न मण्डनाय । कीदृशं तत् । निजजडिमतया सहजशीतलत्वेनोपलक्षितम् । अर्कतेज एकमेव तु त्रैलोक्यस्य भूषाविधिर्जगदलंकारक्रिया । अघदहनं पापापनोदि । ह्लादि वृष्ट्या कृत्वा आशु आनन्दकारि । तथा हि—'आदित्याज्जायते वृष्टिः' । एकस्यैवार्कतेजसो मण्डनाद्यनेकक्रियाकारित्वम् । अत एवाह—बाहुल्योत्पाद्यकार्येति ॥

मीलच्चक्षुर्विजिह्मश्रुति जडरसनं निघ्रितघ्राणवृत्ति
स्वव्यापाराक्षमत्वक्परिमुषितमनः श्वासमात्रावशेषम् ।
[1]विस्रस्ताङ्गं पतित्वा स्वपदपहरतादश्रियं वोऽर्कजन्मा
कालव्यालावलीढं जगदगद इवोत्थापयन्प्राक्प्रतापः ॥ ३१ ॥

अर्कजन्मा भानुप्रभवः प्राक्प्रतापो नवप्रतापो वो युष्माकमश्रियमलक्ष्मीमपहरतादपनयतु । किं कुर्वन् । जगद्भुवनमुत्थापयन् । किंभूतम् । कालव्यालावलीढम् । व्याल इव कालः समयभुजंगस्तेनावलीढं ग्रस्तम् । क इव । अगद इव विषापहारी भेषजयोग इव । यथा कालसर्पदष्टं जगज्जन्तुचक्रमगद उत्थापयति तद्वदिति । किं कुर्वाणं जगदुत्थापयन् । स्वपत् शयानम् । किं कृत्वा । पतित्वा । कीदृशं तत् । मीलच्चक्षुः मीलन्ती चक्षुषी यस्य तत्संकुचल्लोचनम् । एवं विजिह्मश्रुति । योऽहिना दष्टः सोऽपि मीलच्चक्षुर्विजिह्मश्रुतिश्च भवति । जडा विजिह्मा मन्दा रसना रसनेन्द्रियं यस्य तज्जडरसनं अपटु श्रवणेन्द्रियं यस्य तत्तथोक्तम् । मूकजिह्वम् । निघ्रितघ्राणवृत्ति निघ्रितावसादं गता घ्राणस्य नासिकाया वृत्तिर्यस्य तत् । स्वविषयगन्धोपलब्धिलक्षणप्रवृत्तिर्निघ्रिता यस्य । किं च, स्वव्यापाराक्षमत्वक् स्वव्यापारः स्पर्शपरिच्छित्तिस्तस्याक्षमा त्वग्यस्य तदक्षमत्वक् । परिमुषितमनः परिमुषितमनस्कं व्यपहृतचित्तम् । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि । श्वासमात्रावशेषं श्वासैकशेषम् । एतेन दुर्बलेन्द्रियाणां विषयेऽप्रवर्तनमुक्तम् । सर्वेन्द्रियाणां

---

१. 'यत्तु' इति पाठः. २. 'अश्रियं' इति पाठान्तरम्.

तु स्वव्यापाराक्षमत्वं दर्शितम् । विस्रस्ताङ्गमिति । अगदस्यापि सर्वमेतदस्ति । अगदपक्षे काल इव व्यालः मृत्युहेतुत्वादिति योज्यम् ॥

निःशेषं नैशमम्भः प्रसभमपनुदन्नश्रुलेशानुकारि
स्तोकस्तोकापनीतारुणरुचिरचिरादस्तदोषानुषङ्गः ।
दाता दृष्टिं प्रसन्नां त्रिभुवननयनस्याशु युष्मद्विरुद्धं
वध्याद्ब्रध्नस्य सिद्धाञ्जनविधिरपरः प्राक्तनोऽर्चिःप्रचारः ॥ ३२ ॥

ब्रध्नस्यार्चिप्रचारो रश्मिप्रसरो युष्मद्विरुद्धं भवदहितं वध्याद्धन्तु । प्राक्तनः पूर्वकालीयः । कीदृशोऽसौ । सिद्धाञ्जनविधिः सिद्धमव्यभिचरितं च तदञ्जनं च तस्य विधिरिव विधातेव । अपरोऽन्यः । स एव विशेष्यते—किंभूतः । दाता दृष्टिम् । दातेति ताच्छील्यात्तृच् । अत एव दृष्टिमिति द्वितीया । किंभूताम् । प्रसन्नाम् । (साधु ददातीति दाता । तन् ।) किं कुर्वन् । अपनुदन् । किम् । नैशमम्भोऽवश्यायजलम् । निःशेषं समस्तम् । प्रसभं प्रकाशम् । कीदृशं तत् । अश्रुलेशानुकारि नयनजलकल्पम् । सिद्धाञ्जनविधिरप्यश्रु व्यपनयति । पुनरपि कीदृशः । स्तोकस्तोकापनीतारुणरुचिः स्तोकस्तोकेन लेशेनापनीता उत्सृष्टा अरुणरुचिर्लोहितद्युतिः (येन) । किंचिदुज्झितबालभावत्वात्स एवमुक्तः । अथवा स्तोकस्तोकं लेशेनापनीताभिभूता अरुणस्य सारथेरनूरो रुचिर्येन । तथा इतरोऽपि लोचनानां शनैःशनैररुणतामपहरति । अचिरात्संक्षेपात् । अस्तदोषानुषङ्गस्त्यक्तरात्रिसंपर्कः । इतरोऽपि निर्धूतकामलादिदोषसंसर्गः । आशु शीघ्रं वध्यादित्यनेन संबन्धनीयम् ॥

भूत्वा जम्भस्य भेत्तुः ककुभि परिभवारम्भभूः शुभ्रभानो-
र्बिभ्राणा बभ्रुभावं प्रसभमभिनवाम्भोजजृम्भाप्रगल्भा ।
भूषा भूयिष्ठशोभा त्रिभुवनभवनस्यास्य वैभाकरी प्रा-
ग्विभ्रान्ति भ्राजमाना विभवतु विभवोद्भूतये सा विभा वः ॥ ३३ ॥

वैभाकरी सावित्री सा विभा कान्तिर्वो युष्माकं विभवोद्भूतयेऽर्थसंपत्त्यै विभवतु विभुर्भवतु । किं कुर्वती । भ्राजमाना शोभमाना । विभ्रान्ति । क्रियाविशेषणमेतत् । किं कुर्वाणा । बभ्रुभावं कपिलिमानं बिभ्राणा धारयन्ती । किं कृत्वा । परिभूतेः प्रारम्भभूमिर्भूत्वा संपद्य । शुभ्रभानोर्विलक्षगोः । क्व । ककुभि दिशि । कस्य । जम्भस्य भेत्तुर्जम्भासुरारेरिन्द्रस्य । कथम् । प्रसभं प्रकटम् । किं च । अभिनवाम्भोजजृम्भाप्रगल्भा प्रत्यग्रपद्मोद्बोधविदग्धा । या भूषा अलंकृतिः । भूयिष्ठशोभा बाहुल्येन । त्रिभुवनभवनस्य त्रिलोकीवेश्मनः । अस्य एतस्येति प्रत्यक्षेण निर्दिशति । यथा कोऽपि बलिनः पक्षे स्थित्वा स्वप्रतिपक्षं हत्वा स्वगृहं समृद्ध्या भूषयति तद्वदत्र बोद्धव्यम् ॥

---

१. 'स्थित्वा' इति पाठान्तरम्. २. 'निर्भ्रान्ति' इति पाठान्तरम्.

संसक्तं सिक्तमूलादभिनवभुवनोद्यानकौतूहलिन्या
यामिन्या कन्ययेवामृतकरकलशावर्जितेनामृतेन ।
अर्कालोकः क्रियाद्वो मुदमुदयशिरश्चक्रवालालवाला-
दुद्यन्बालप्रवालप्रतिमरुचिरहः पादपप्राक्प्ररोहः ॥ ३४ ॥

अर्कालोको भास्वत्प्रतापो मुदं हर्षं वो युष्माकं क्रियात् । कीदृशः । अहःपादपप्राक्प्ररोहः । अहःपादपो दिवसतरुस्तस्य प्राक्प्ररोहः प्रथमाङ्कुरः । किं कुर्वन् । उद्यन्नुद्गच्छन् । उदयशिरश्चक्रवालालवालात् । उदेत्यस्मिन्नित्युदय उदयाचलस्तस्य शिरांसि शृङ्गाणि तेषां चक्रवालं मण्डलं तदेवालवालं जलाधारस्थानं तस्मात् । किंभूतात् । सिक्तमूलात् । कथम् । संसक्तमनवरतम् । कया । यामिन्या रात्र्या । किंभूतया । अभिनवेति । उद्यानमिव भुवनं भुवनोद्यानं तस्मिन्कौतूहलं विद्यते यस्याः सा तद्वती तया । कयेव । कन्ययेव कुमार्येव । कुमारीणां किलैष धर्म इति । केन । अमृतेन सुधया । तुषारेणेति परमार्थः । किंभूतेन । अमृतकरकलशावर्जितेन । अमृतकर ओषधीशः स एव कलशस्तेनावर्जितं क्षिप्तं तेन सिक्तमूलात् । अन्यत्रामृतेन जलेन करकलशावर्जितेन । पुनरपि कीदृशः । बालप्रवालप्रतिमरुचिर्नवकिसलयसमानकान्तिः । प्ररोहोऽपि नवविद्रुमसमो भवति ॥

भिन्नं भासारुणस्य क्वचिदभिनवया विद्रुमाणां त्विषेव
त्वङ्गन्नक्षत्ररत्नद्युतिनिकरकरालान्तरालं क्वचिच्च ।
नान्तर्निःशेषकृष्णश्रियमुदधिमिव ध्वान्तराशिं पिबन्स्ता-
दौर्वः पूर्वोऽप्यपूर्वोऽग्निरिव भवदघप्लुष्टयेऽर्कावभासः ॥ ३५ ॥

अर्कावभासः सूर्यालोको भवदघप्लुष्टये युष्मत्पापभस्मीकरणाय स्ताद्भवतु । क इव । अपूर्वोऽन्यः पूर्वोऽपि प्राक्तनोऽप्यौर्वोऽग्निरिव वडवानल इव । किं कुर्वन् । ध्वान्तराशिं ति-मिरपुञ्जं पिबन्ग्रसन् । कमिव । उदधिमिव समुद्रमिव । ध्वान्तराशिसमुद्रयोस्तुल्यतां दर्शयति—क्वचित्प्रदेशेऽरुणस्यानूरोर्भासा दीप्त्याभिनवया प्रत्यग्रया भिन्नं विशेषितम् । कयेव । विद्रुमाणां त्विषा रुचेव । यथोदधिरपि विद्रुमाणां प्रवालानां त्विषा भिन्नो भ-वति । क्वचित्प्रदेशे । पुनरपि किंभूतम् । त्वङ्गन्ति कम्पन्ते रत्नानीव यानि नक्षत्राणि तेषां द्युतिस्तस्या निकरस्तेन करालं विषमीकृतमन्तरालं मध्यं यस्य स तथोक्तस्तम् । स-मुद्रोऽपि त्वङ्गन्ती या नक्षत्रकल्परत्नद्युतिस्तस्या निकरेण करालान्तरालो भवति । पु-नरपि किंभूतम् । नान्तर्निःशेषकृष्णश्रियम् । अन्तर्मध्ये निःशेषा समस्ता कृ-ष्णश्रीः कृष्णशोभा यस्य सोऽन्तर्निःशेषकृष्णश्रीस्तम्, अपि तु कृष्णशोभाशून्यमेव । अ-न्यत्र शेषः फणी । कृष्णो नारायणः । श्रीः पद्मा । शेषश्च कृष्णश्च श्रीश्च शेषकृष्ण-श्रियः । अन्तर्मध्ये निर्गताः शेषकृष्णश्रियो यस्मादुदधेः सोऽन्तर्निःशेषकृष्णश्रीस्तम्, अपि त्वन्तःशेषकृष्णश्रीयुक्तमेव ॥

गन्धर्वैर्गद्यपद्यव्यतिकरितवचोहृद्यमातोद्यवाद्यै-
राद्यैर्यो नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुतो वेदवेद्यैर्विभिद्य।
आसाद्यापद्यते यं पुनरपि च जगद्यौवनं सद्य उद्य-
न्नुद्द्योतो द्योतितद्यौर्द्यतु दिवसकृतोऽसाववद्यानि वोऽद्य॥ २६॥

दिवसकृत आदित्यस्योद्द्योतोऽवभासो वो युष्माकमवद्यानि पापानि द्यतु खण्डयतु। असावयम्। किंविशिष्टः। द्योतितद्यौः प्रकाशितान्तरिक्षः। पुनः किंभूतः। अभिनुतः। कैः। गन्धर्वैर्देवविशेषैः। कथम्। गद्यपद्यव्यतिकरितवचोहृद्यम्। अपादपदसंतानं गद्यम्। नियतपादपरिमाणं पद्यम्। गद्यं च पद्यं च गद्यपद्ये ताभ्यां व्यतिकरितं मिश्रितं तच्च तद्वचश्च तेन हृद्यम्। मनोहरमिति यावत्। क्रियाविशेषणमेतत्। आतोद्यवाद्यैर्मनोहरमिति संबध्यते। आतोद्यानि च तानि वाद्यानि च तैरिति। आतोद्यवाद्यं चतुर्विधम्—ततं विततं (आनद्धम्) घनं सुषिरमिति। ततं वीणादिकम्। विततं (घनं) कांस्यतालादिकम्। घनं (आनद्धं) मुरजादिकम्। सुषिरं वंशादिकम्। गन्धर्वैरेव किम्। न। मुनिभिश्च नारदाद्यैर्नारदप्रमुखैः। आद्यैरादिभूतैः। वेदेषु वेद्या यथा तैः। विभिद्य विभागीकृत्य। यमासाद्य जगद्यौवनमापद्यते प्राप्यते। पुनरपि भूयोऽपि। सद्यस्तत्क्षणम्। उद्यन्नुद्गच्छन्। यौवनमिति मनोज्ञत्वं लक्षयति। यथा यौवने सर्वोऽपि भावो मनोहरो भवति। तथा यमप्यासाद्य मनोहरो भवतीति यौवनमित्युक्तम्॥

आवानैश्चन्द्रकान्तैश्च्युततिमिरतया तानवात्तारकाणा-
मेणाङ्कालोकलोपादुपहतमहसामोषधीनां लयेन।
आराद्युत्प्रेक्ष्यमाणा क्षणमुदयतटान्तर्हितस्याहिमांशो-
राभा प्राभातिकी वोऽवतु न तु नितरां तावदाविर्भवन्ती॥ २७॥

अहिमांशोश्चण्डार्चिष आभा कान्तिर्वो युष्मानवतु। कीदृशी। प्राभातिकी औषसी। किं क्रियमाणा। उत्प्रेक्ष्यमाणानुमीयमाना। न तु नैव नितरां स्पष्टमाविर्भवन्ती प्रकटीभवन्ती। तावदिति ततोऽनन्तरमाविर्भवन्तीति संबध्यते। कीदृशस्य। क्षणं क्षणमात्रमुदयतटीव्यवहितस्य। कैरनुमीयमाना। चन्द्रकान्तैर्मणिभिः। आवानैः शुष्यद्भिः। ते हिमकरस्पृष्टास्तोयं स्यन्दन्ते चन्द्रालोकाभावाच्छुष्यन्ति। अपि च तारकाणामुडूनां तानवात्तनुत्वात्। कुतस्तानवम्। च्युततिमिरतया गलितध्वान्ततया। ओषधीनां लयेन विलीनतया। कीदृशाम्। उपहतमहसां नष्टतेजसाम्। कुत उपहतमहस इत्याह—एणाङ्कालोकलोपाच्चन्द्रोद्द्योतपरिमोषात्। ओषधयोऽपि चन्द्रमसि विलुप्तभासि विच्छाया भवन्ति। आरादित्यवाग्भाग इति योज्यम्॥

---

१. 'वेदवेद्यैर्विभिद्य' इति पाठः. २. 'आवान्तैः' इति पाठः. ईषत्सलिलबिन्दुस्राविभिरिति तदर्थः.

सानौ सा नौदये नारुणितदल[1]पुनर्यौवनानां वनाना-

मालीमालीढपूर्वा परिहृतकुहरोपान्तनिम्ना तनिम्ना ।

भा वोऽभावोपशान्तिं दिशतु दिनपतेर्भासमाना[2] समाना

राजी राजीवरेणोः समसमयमुदेतीव यस्या वयस्या ॥ ३८ ॥

सा दिनपतेरर्कस्य भा दीप्तिर्वो युष्मभ्यमभावोपशान्तिममाग्योपशमं दिशतु य-च्छतु । किं कुर्वती । भासमाना द्योतमाना । यस्याः समसमयमेककालं राजीवरेणोः प-द्मपरागस्य राजी पङ्क्तिरुदेत्युद्गच्छति । वयस्येव सखीव या समाना तुल्या । या वनानां काननानामालीं पङ्क्तिं न न आलीढपूर्वा, अपि त्वालीढपूर्वैव । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गम-यतः । कीदृशानां वनानाम् । अरुणितदलपुनर्यौवनानाम् । अरुणितान्यरुणीकृतानि तानि दलानि च तैः पुनर्यौवनं येषां तानि तथोक्तानि । सानौ भूधरभूमौ । कीदृशि । औदये उदयस्यायमौदयस्तत्र । कीदृशी सा । परिहृतकुहरोपान्तनिम्ना । कुहराणामुपान्तानि कुहरोपान्तानि तानि च निम्नानि च परिहृतानि कुहरोपान्तनिम्नानि रन्ध्रप्रान्तागाधानि यया सा परिहृतकुहरोपान्तनिम्ना । तनिम्ना तानवेन हेतुना[3] ॥

उज्जृम्भाम्भोरुहाणां प्रभवति पयसां या श्रिये नोष्णतायै

पुष्णात्यालोकमात्रं न तु दिशति दृशां दृश्यमाना विघातम् ।

पूर्वाद्रेरेव पूर्वं दिवमनु च पुनः[4] पावनी दिङ्मुखाना-

मेतांस्यैनी विभासौ नुदतु नुतिपदैकास्पदं प्राक्तनी वः ॥ ३९ ॥

विभा दीप्तिः इनस्येयमैनी सावित्री एनांसि पापानि वो युष्माकं नुदतु निरस्यतु । नुतिपदैकास्पदं स्तुतिपदैकप्रतिष्ठा । प्राक्तनी प्राभातिकी । या पयसां जलानां श्रिये लक्ष्म्यै प्रभवति विभुर्भवति नोष्णतायै औष्ण्याय । कीदृशानाम् । उज्जृम्भाम्भोरुहाणा-मुज्जृम्भानि विकसितान्यम्भोरुहाणि येषु पयःसु तानि तेषां विकचकुशेशयानाम् । किं च, दृशामालोकमात्रं पुष्णाति न तु दृश्यमानोपलभ्यमाना विघातं व्यथां दिशति यच्छति । या पूर्वं प्रथममुदयाद्रेरेवोदयाचलस्यैव पावनी पवित्रयित्री । तदनु द्यां दिवं लक्षीकृत्य पावनी भवति । पुनरपि दिङ्मुखानामाशास्यानाम् । एतदुक्तं भवति—पुनरपि (पूर्वं) उदयाचले तदनु दिवि तदनन्तरमाशामुखेषु भवति ॥

---

१. 'लसद्यौवनानां' इति पाठः. २. 'असमाना अनुपमा' इति [illegible]-ख्यानम्. ३. 'वनानां वृक्षसमूहानामाली पङ्क्तिः पूर्वमालीढा पूर्वैरास्वादि[illegible]-लालीढपूर्वा सा तथाविधा न भवतीति न । किं [illegible] पूर्वस्मि-न्नद्रिस्थवनराजीमालासु [illegible] । [illegible] निषा । अत एव नञ्भ्यामनुपभुक्तपूर्वामालीमिति द्विवचनान्तम्' इति [illegible]. ४. 'ततः' इति पाठः.

वाचां वाचस्पतेरप्यचलभिदुचिताचार्यकाणां प्रपञ्चै-
वैरञ्चानां तथोच्चारितचतुरऋचां चाननानां चतुर्णाम् ।
उच्येतार्चासु वाच्यच्युतिशुचि चरितं यस्य नोच्चैर्विविच्य
प्राच्यं वर्चश्चकासच्चिरमुपचिनुतात्तस्य चण्डार्चिषो वः ॥ ४० ॥

चण्डार्चिषस्तिग्मभासो वर्चस्तेजो वो युष्माकमुपचिनुतादुपचयं करोतु । चिरं चिरकालम् । चकासद्दीप्यमानम् । प्राच्यं प्राचीभवम् । यस्यैवंविधं चरितमनुष्ठानमर्चासु प्रतिमासु स्तुतिषु उच्चैरत्यर्थं विविच्य विभिद्य नोच्येत नाभिधातुं शक्येत । अपर्यन्ततामनेन दर्शयति । कीदृशं तत् । वाच्यच्युतिशुचि वाच्यमवद्यं तस्य च्युतिस्तद्रहितता तया शुचि विशुद्धम् । कैर्नोच्येत । प्रपञ्चैर्विस्तारैः । कासाम् । वाचां गिराम् । कस्य वाचस्पतेरपि । किं पुनरस्मादृशाम् । कीदृशां वाचाम् । अचलभिदिन्द्रस्तस्योचितं योग्यमाचार्यकमाचार्यत्वं यासां तास्तथोक्तास्तासाम् । किं च, वैरञ्चानां विरञ्चसंबन्धिनां चतुर्णामाननानां वाचां प्रपञ्चैरिति योज्यम् । कीदृशाम् । उच्चारितचतुरऋचाम् । उच्चारिताश्चतुरा अघविघातपटव ऋचो यैस्तानि तथोक्तानि तेषामिति ॥

मूर्ध्न्यद्रेर्धातुरागस्तरुषु किसलयो विद्रुमौघः समुद्रे
दिङ्मातङ्गोत्तमाङ्गेष्वभिनवनिहितैः सान्द्रसिन्दूररेणुः ।
सीम्नि व्योम्नश्च हेम्नः सुरशिखरिभुवो जायते यः प्रकाशः
शोणिम्नासौ खरांशोरुषसि दिशतु वः शर्म शोभैकदेशः ॥ ४१ ॥

खरांशोस्तीक्ष्णतेजसः प्रकाशः शोभैकदेशः शोभैकास्पदं वो युष्मभ्यं शर्म सुखं दिशतु यच्छतु । यो जायते धातुराग इव परार्थे शोणिम्ना हेतुना । प्रत्येकं संबन्धनीयम् । उषसि प्रातः । मूर्ध्नि शिरसि । कस्य । अद्रेः । युज्यमानशब्दो वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयति । यथा सिंहः सिंह इत्याह । सिंहवदिति गम्यते । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । किं च, किसलयः पल्लवस्तरुषु शाखिषु । किसलय इति पुंलिङ्गनिर्देशः । न पुनर्लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति । यथा पल्लवशब्दस्य पुंलिङ्गस्यापि लोकाश्रयं नपुंसकत्वं दृश्यते यथा (तथा) किसलयस्य नपुंसकस्यापि पुंस्त्वमिति नोच्यते । शोभैकदेशः सामानाधिकरण्यात्पुंलिङ्गता । आविष्टलिङ्गत्वात् । अन्यथा आवचनमियमुष्ट्रिका (?) कुलहेतुर्धनमिति स्त्रीत्वनपुंसकत्वसामानाधिकरण्येनावचनहेत्वोः स्त्रीनपुंसकता स्यात् । यैस्तु किसलयमिति नपुंसकमेवाभिधीयते तेषां नेदं नायम् । समुद्रे वारिधौ विद्रुमौघः । दिङ्मातङ्गोत्तमाङ्गेषु दिग्वारणशिरःस्वभिनवनिहितः प्रत्यग्रस्थापितः सान्द्रसिन्दूररेणुर्बहुल-

१. 'रुचिर' इति पाठः. २. 'अर्चास्विवाच्य' इति पाठः. ३. 'श्रियं' इति पाठः. ४. 'युष्मानुपचिनुताद्वर्धयत्वित्यर्थः' इति शालिव्याख्यानम्. ५. 'विहितः' इति पाठः.

सिन्दूररेणुः । व्योम्नो गगनस्य सीम्नि मर्यादायामलंकारायोज्ज्वलरूपकर्तृभूतत्वात्सुरशि-खरिभुवो मेरुसंभवस्य हेम्नः कनकस्य प्रकाशः ॥

अस्ताद्रीशोत्तमाङ्गे श्रितशशिनि तमःकालकूटे निपीते
यति व्यक्तिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्युषःपारिजाते ।
उद्यन्त्यारक्तपीताम्बरविशदतरोद्वीक्षिता तीक्ष्णभानो-
र्लक्ष्मीर्लक्ष्मीरिवास्तु स्फुटकमलपुटापाश्रया श्रेयसे वः ॥ ४२ ॥

तीक्ष्णभानोर्लक्ष्मीः श्रीः श्रेयसे पुष्टयेऽभ्युदयायास्तु भवतु । केव । लक्ष्मीरिव पद्मेव । स्फुटकमलपुटापाश्रया विकसिताम्भोरुहपुटाधिवासा । किं कुर्वती । उद्यन्ती उद्ग-च्छन्ती । कस्याम् । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि । कस्मिन्नवसरे । अस्ताद्रीशोत्तमाङ्गे अस्ता-द्रिरेवेशो महादेवस्तस्योत्तमाङ्गे अस्ताचलेशशिरसि श्रितशशिन्यधिरूढचन्द्रमसि । इतरे-ऽपीशोत्तमाङ्गे परमेश्वरमूर्धनि इन्दुयुजि । तमःकालकूटे निपीते ग्रस्ते कालकूट इव तमस्तत्र निपीते ग्रस्ते । अन्यत्र तम इव कालकूटो मोहात्मकत्वात् । तत्र शंभुना पीते सति । अस्ताद्रिरेवेशः । किं च, याति गच्छति सति । व्यक्तिं प्रकटताम् । प्रत्युषः-पारिजाते । किंविशिष्टे । अरुणकिसलयेऽनूरुप्रवाले । अन्यत्र पारिजाततरावरुणपल्लव इति योज्यम् । किंभूता । आरक्तपीताम्बरविशदतरोद्वीक्षिता ईषद्रक्तपीतभावभाजि संध्यया नभसि स्फुटतरं दृष्टा । इतरापि आरक्तोऽनुरक्तः पीताम्बरो विष्णुस्तेन व्यग्रं विलोकिता ॥

नोदन्वाञ्जन्मभूमिर्न तदुदरभुवो बान्धवाः कौस्तुभाद्या
यस्याः पद्मं न पाणौ न च नरकरिपूरःस्थली वासवेश्म ।
तेजोरूपापरैव त्रिषु भुवनतलेष्वादधाना व्यवस्थां
सा श्रीः श्रेयांसि दिश्यादशिशिरमहसो मण्डलाग्रोद्गता वः ॥ ४३ ॥

इति द्युतिवर्णनम् ।

सा श्रीर्लक्ष्मीः श्रेयांसि वो युष्मभ्यं दिश्याद्देयात् । अशिशिरमहस उष्णरश्मेर्मण्ड-लाग्रोद्गता मण्डलप्रान्तसमुत्थिता । कीदृशी । तेजोरूपा महःस्वभावा । अपरस्मादेव । प्रसिद्धश्रीविलक्षणेत्यर्थः । तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति—यस्या जन्मभूमिर्नोदन्वान्समुद्रो नो-त्पत्तिस्थानम् । कौस्तुभाद्या न बान्धवा यस्याः । तदुदरभुव उदन्वदुदरजन्मनः । यस्याः पद्मं न पाणौ कमलं हस्ते न । न च यस्या नरकरिपूरःस्थली वासवेश्म । नरको

---

१. 'रुचिरतरोद्वीक्षिता' इति पाठः. २. 'तीव्रभासः' इति पाठः. ३. 'पुटोदराश्रया' इति पाठः. ४. 'त्रिभुवनभवने' इति पाठः. ५. 'तेजोवर्णनम्' इति पाठः.

भौमासुरस्तस्य रिपुर्नारायणस्तस्योरःस्थली सैव वासवेश्म वासगृहमिति। त्रिषु भुवनतलेषु त्रैलोक्ये। आदधाना कुर्वती। व्यवस्थां व्यवस्थानम्। इतरा अनवस्थानेति व्यतिरेकः॥ इति द्युतिवर्णनव्याख्यानम्॥

रक्षन्त्वक्षुण्णहेमोपलपटलमलं लाघवादुत्पतन्तः
पातङ्गाः पङ्ग्ववज्ञाजितपवनजवा वाजिनस्ते जगन्ति।
येषां वीतान्यचिह्नोन्नयमपि वहतां मार्गमाख्याति मेरा-
वुद्यन्नुद्दामदीप्तिर्द्युमणिमणिशिलावेदिकाजातवेदाः॥ ४४॥

ते पातङ्गाः सावित्रा वाजिनस्तुरङ्गा जगन्ति भुवनानि रक्षन्तु पान्तु। किं कुर्वन्तः। उत्पतन्तः। कथम्। अक्षुण्णहेमोपलपटलम्। अक्षुण्णमचूर्णितं हेमोपलपटलं सुवर्णाश्मजालं यत्रोत्पतने। खुरैर्व्योम स्पृशन्त इति भावः। कुतः। लाघवाल्लघुभावात्। अलमत्यर्थम्। मेराविति वक्ष्यति। तत्रोत्पतन्त इत्यस्य संबन्धः। कीदृशास्ते। पङ्ग्ववज्ञयाजितपवनजवाः। पङ्ग्ववज्ञया जितः पवनजवो वायुवेगो यैस्ते। वायुः किल चरणरहितस्तस्य कियान्वेगो भविष्यतीत्यवज्ञा। येषां मार्गं वर्त्म आख्याति सूचयति। कः कर्ता। द्युमणिमणिशिलावेदिकाजातवेदाः। दिवो मणिर्द्युमणिरादित्यः। मणिरिव मणिः। अलंकारभूतत्वात्। तस्य मणयः सूर्यकान्तास्तेषां वेदिकाश्चतुष्कास्तासु जातवेदा आशुशुक्षणिः। 'जातका जातवेदाः' इति पाठान्तरे जातकाशब्दो वेदिकापर्यायः। किं कुर्वन्। उद्यन्नुद्गच्छन्। उद्दामदीप्तिः प्राज्यप्रकाशः। किं कुर्वतां वाहानाम्। वहतां गच्छताम्। क्व। मेरौ पूर्वाचले। वीतान्यचिह्नोन्नयमपि मार्गं विगतापरलिङ्ग इत्यह(?)मपि। अपिशब्दश्चिह्नान्तराभावेऽपि मार्गप्रख्यापनसामर्थ्यं जातवेदसो दर्शयति॥

प्लुष्टाः पृष्ठेंऽशुपातैरतिनिकटतया दत्तदाहातिरेकै-
रेकाहाक्रान्तकृत्स्नत्रिदिवपथपृथुश्वासशोषाः श्रमेण।
तीव्रोदन्यास्त्वरन्तामहितविहतये सप्तयः सप्तसप्ते-
रभ्याशाकाशगङ्गाजलसरलगलावाङ्नताग्राननाः वः॥ ४५॥

सप्तसप्तेः सप्ततुरगस्य सप्तयोऽश्वा अहितविहतये दुरितविनाशाय वो युष्माकं त्वरन्तामुत्सहन्ताम्। किंभूताः। तीव्रोदन्या उदग्रपिपासाः। उदन्यायाः हेतुं दर्शयति— प्लुष्टा दग्धाः पृष्ठे। कैः। अंशुपातै रश्मिप्रसरैः। अतिनिकटतया प्रत्यासन्नत्वेन। कथंभूतैः। दत्तदाहातिरेकैर्वितीर्णतापाधिक्यैः। कीदृशास्ते। एकाहेति। एकं च तदहश्चैका-

1. 'पङ्गोर्निजप्रेरकस्यारुणस्यावज्ञयावहेलनेन यद्वा पङ्गोः पादविकलस्य वायोरवज्ञया' इति शान्तिव्याख्यानम्. 2. 'गलावर्जिताग्राननाः' इति पाठः.

हस्तेनाक्रान्त एकाह्नाक्रान्तः । कृत्स्नश्चासौ त्रिदिवपथश्च कृत्स्नत्रिदिवपथः । एकाह्नाक्रान्तश्चासौ कृत्स्नत्रिदिवपथश्चेति समासः । तेन पृथुः श्रान्तो येषां त एवमुक्ताः । श्रमेण हेतुना । पुनरपि किंभूताः । अभ्याशे समीपे आकाशगङ्गा तस्या जलं तस्मिन्नरलगलानि अवाङ्नताग्राणि आननानि येषां ते तथोक्ताः । समीपमन्दाकिनीसलिलकन्धुकंधराधोगतकोटिमुखाः ॥

गत्वान्यान्पार्श्वतोऽश्वान्स्फटिकतटदृषद्दृष्टदेहा द्रवन्ती
व्यस्तेऽह्न्यस्तसंध्येयमिति मृदुपदा पद्मरागोपलेषु ।
सादृश्यादृश्यमूर्तिर्मरकतकटके क्लिष्टसूता सुमेरो-
र्मूर्धन्यावृत्तिलब्धध्रुवगतिरवतु ब्रध्नवाहावलिर्वः ॥ ४६ ॥

ब्रध्नवाहावलिः सूर्याश्वपङ्क्तिर्वो युष्मानवतु पातु । कीदृशी । क्लिष्टसूता कदर्थितसारथिः । क । मेरोर्मूर्धनि देवाचलशिरसि । तदेव दर्श्यते । द्रवन्ती गच्छन्ती । कीदृशी सती—स्फटिकतटदृषद्दृष्टदेहा । स्फटिकस्य तटास्तेषु दृषदस्तासु दृष्टो देहः प्रतिबिम्बितो यया सा तथोक्ता । किं कृत्वा । मत्वावगम्य । पार्श्वतः पार्श्वयोः । अन्यानश्वानपरान्वाजिनः । स्वां छायामेव स्फटिकतटदृषत्क्रान्तामपरानश्वान्बुद्ध्यावधार्य द्रवन्ती धावन्तीत्यर्थः । शैलीयं वाजिनां यदन्यमश्वं दृष्ट्वा धावन्ति । किं च पद्मरागोपलेषु पद्मरागमणिषु मृदुपदा मन्दपदविक्षेपा । किं च, व्यस्तेऽह्नि विगतवासरे अस्तसंध्येयमिति भ्रान्त्या । भ्रान्तिहेतुरुक्तत्वादिनास्तसंध्यायामध्वा किल विच्छिन्न इति मृदुपदताहेतुः । अपि च, मरकतकटके मरकतमेखलायां सादृश्येनादृश्या मूर्तिर्यस्याः सैवमुक्ता । सा हरिता मरकतकटकश्च हरितस्ततो विभ्रमः स्यात् किं मरकत उताश्वालीति । अदृश्यानवधारिता मूर्तिर्यस्या इत्यर्थः । कीदृशी । आवृत्तिलब्धध्रुवगतिः । आवृत्त्यावर्तनेन लब्धा ध्रुवा अचपला गतिर्यया सा तथोक्ता ॥

हेलालोलं वहन्ती विषधरदमनस्याग्रजेनावकृष्टा
स्वर्वाहिन्याः सुदूरं जनितजवजया स्यन्दनस्य स्यदेन ।
निर्व्याजं तायमाने हरितिमनि निजे स्फीतफेनाहितश्री-
रश्रेयांस्यश्वपङ्क्तिः शमयतु यमुनेवापरा तापनी वः ॥ ४७ ॥

अश्वपङ्क्तिस्तुरगावली वो युष्माकमश्रेयांसि पापानि शमयतु । किंभूता । तापनी सावित्री । किं च, यमुनेव कालिन्दी यथा । अश्वपङ्क्तिकालिन्द्योः सामान्यविशेषणे—किं कुर्वती । वहन्ती गच्छन्ती । कथम् । हेलालोलं विलासचञ्चलं [illegible] । किंभूताश्वपङ्क्तिः । अवकृष्टा संवलिता । केन । विषधरदमनस्याग्रजेन गरुडस्याग्रजेनारुणेन । पुनः किंभूता । स्वर्वाहिन्या गङ्गाया जनितजवजया कृतवेगाभिभवया । स्यन्दनस्य

१. 'द्रुतगतिः' इति पाठः. २. 'स्फीतफेनाङ्कितश्रीः' इति पाठः.

रयस्य स्यदेन वेगेन। कथम्। सुदूरमतीव। निजस्फीतफेनाहितश्रीः स्वकीयोपचितडिण्डीरकृतशोभा। कस्मिन्सति। तायमाने विस्तारं याति सति। हरितिमनि हरितगुणे। कथम्। निर्व्याजं निरुपधि। यमुनाप्युच्छाचल(?)चञ्चलं वहन्ती विषधरदमनस्य श्रीकृष्णस्याग्रजेन पूर्वजेन बलेनावकृष्टा वृन्दावनं प्रति नीता। पार्श्ववाहिन्या गङ्गाया जवं जयति। स्यन्दनस्य पर्वतादेः क्षरणस्य प्रस्रवणस्य स्यदेन रयेण हरितत्वेन(?)प्रसृतनिजफेनेनाहितशोभा भवति। तापनी तपनस्येयं तापनीति कृत्वा अपरा द्वितीयेति योज्यम्॥

मार्गोपान्ते सुमेरोर्नुवति कृतनतौ नाकधाम्नां निकाये
वीक्ष्य व्रीडानतानां प्रतिकुहरमुखं किंनरीणां मुखानि।
सूतेऽसूयत्यपीषज्जडगति वहतां कंधरार्धैर्वलद्भि-
र्वाहानां व्यस्यताद्वः सममसमहरेर्हेषितं कल्मषाणि॥ ४८॥

असमहरेर्विषमाश्वस्य रवेर्वाहानां वाजिनां हेषितं शब्दायितं सममेककालं युष्माकं कल्मषाणि पापानि व्यस्यतादपनयतु। किं कुर्वताम्। वहतां गच्छताम्। कथम्। ईषज्जडगति किंचिन्मन्दगति। प्रायेण सूतो नोत्तेजयति तत्र। सूतेऽरुणेऽसूयत्यपि सारथौ कुप्यत्यपि। कैरुपलक्षितानाम्। कंधरार्धैः। किं कुर्वद्भिः। वलद्भिः परिवर्तमानैः। किं कृत्वा। वीक्ष्य दृष्ट्वा। कानि। मुखानि। कासाम्। किंनरीणामश्वमुखीनाम्। कीदृशीनाम्। व्रीडानतानां व्रीडावतीनाम्। भानुदर्शनोत्सुकाः किंनर्यः प्रतिकुहरमुखेषु तिष्ठन्ति। कस्मिन्नवसरे। नाकधाम्नां देवानां निकाये व्राते नुवति स्तुवाने सति। किंभूते। कृतनुतौ विहितप्रणामे। क्व। मार्गोपान्तेऽध्वसमीपे। कस्य। सुमेरोर्देवाचलस्य॥

धुन्वन्तो नीरदालीर्निजरुचिहरिताः पार्श्वयोः पक्षतुल्या-
स्तालूत्तानैः खलीनैः खचितमुखरुचश्च्योतता लोहितेन।
उड्डीयेव व्रजन्तो वियति गतिवशादर्कवाहाः क्रियासुः
क्षेमं हेमाद्रिहृद्यद्रुमशिखरशिरःश्रेणिशाखाशुका वः॥ ४९॥

इत्यश्ववर्णनम्।

अर्कवाहा रवितुरगाः क्षेमं कल्याणं वो युष्माकं क्रियासुः कुर्वन्तु। किंभूताः। हृद्यो हृदयप्रियः स चासौ द्रुमश्च हृद्यद्रुमः स एव हेमाद्रिस्तस्य शिखराणि तेषां शिरांसि तेषां श्रेणिः सैव शाखा तस्याः शुका इव शुकाः। किं कुर्वन्तः। व्रजन्तो गच्छन्तः। क्व। वियति खे। किं कृत्वेव। उड्डीयेव। कुतः। गतिवशाद्गत्यनुरोधात्। पुनरपि किं कुर्वन्तः। धुन्वन्तः कम्पयन्तः। काः। नीरदालीर्मेघपङ्क्तीः। क्व। पार्श्वयोः। कीदृशीः। निजरुचिहरिताः स्वकीयद्युतिहरितगुणयुक्ताः। पक्षतुल्याः। शुका अपि सहजहरितवपुषः पक्षान्धूनयन्ति

१. 'कंधराग्रैः' इति पाठः.

दृशीय व्रजन्ति च । अपि च, अर्काश्वाः, खचितमुखरुचो रचितमुखशोभाः । केन । लोहितेन शोणितेन । किं कुर्वता । श्च्योतता क्षरता । कैर्हेतुभिः । खलीनैः कविकाभिः । किंभूतैः । तालूत्तानैः । तालूत्तानानि तालूत्तानानि तानि हि यदा भवन्ति । तदा क्षतं कुर्वन्ति । ततोऽसृक् स्रवति । स्वभावोक्तिरियम् । शुकास्तु स्वभावाल्लोहिततुण्डा भवन्ति ॥ इत्यश्ववर्णनव्याख्यानम् ॥

तुरगवर्णनानन्तरं सारथिस्तवनमाह—

प्रातःशैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मी-

विक्षिप्यापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ।

यामेष्वङ्केष्विवाह्नः कृतरुचिषु चतुर्ष्वेव जातप्रतिष्ठा-

मव्यात्प्रस्तावयन्वो जगदटनमहानाटिकां सूर्यसूतः ॥ ५० ॥

सूर्यसूतो रविसारथिर्वो युष्मानव्याद्रक्षतु । किं कुर्वन् । प्रस्तावयन्प्रारभमाणः । काम् । जगदटनमहानाटिकाम् । जगतामटनं भ्रमणं तदेव महानाटिका ताम् । क्व । प्रातःशैलाग्ररङ्गे । प्रातःशैल उदयाचलस्तस्याग्रं तदेव रङ्गो नर्तनभूमिस्तत्र । कीदृशः सः । रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मीः । रजनी रात्रिः सैव जवनिका प्रतिसीरा तस्या अपायस्तेन संलक्ष्योपलक्ष्या लक्ष्मीः श्रीर्यस्यारुणस्य स तथोक्तः । किं कृत्वा । विक्षिप्य विकीर्य । कम् । उडुनिकरं तारकासंघम् । किंभूतम् । अपूर्वपुष्पाञ्जलिम् । किंभूतः । सूत्रधारायमाणः सूत्रधार इवाचरन् । सूत्रधारोऽपि नाटिकां रङ्गे प्रस्तावयति । जवनिकापगमदृश्यलक्ष्मीर्भवति । उडुनिकरतुल्यां पुष्पाञ्जलिं विकिरति । किंभूतां ताम् । जातप्रतिष्ठामुत्पन्नस्थितिम् । क्व । अह्नो यामेषु प्रहरेषु । कियत्सु । चतुर्ष्वेव । अङ्केष्विव । नाटिकापि चतुरङ्का भवति । किंभूतेषु । कृतरुचिषु विहितदीप्तिषु । अन्यत्र कृतशोभेषु ॥

आक्रान्त्या वाह्यमानं पशुमिव हरिणा वाहकोऽन्यो हरीणां

भ्राम्यन्तं पक्षपाताज्जगति समरुचिः सर्वकर्मैकसाक्षी ।

शत्रुं नेत्रश्रुतीनामवजयति वयोज्येष्ठभावे समेऽपि

स्थाम्नां धाम्नां निधिर्यः स भवदघनुदे नूतनः स्तादनूरुः ॥ ५१ ॥

नूतनो नवोऽनूरुररुणो भवदघनुदे युष्मत्पापविनाशाय स्ताद्भवतात् । कीदृशः । स्थाम्नां स्थिराणां धाम्नां तेजसां निधिर्निधानम् । नेत्रश्रुतीनां सर्पाणां शत्रुं गरुत्मन्तमवजयत्यभिभवति । प्रायेण सामर्थ्यं किमनयोर्नास्तीत्याह—वयोज्येष्ठभावे समेऽपि सति । एकत्र वयसा कालकृतशरीरावस्थया ज्येष्ठोऽधिकः । अन्यत्र वयसां पक्षिणां ज्येष्ठः प्रधानं तद्भावे समेऽपि तुल्येऽपीति सन्देहसङ्करेण लेतत् । अत्र व्यतिरेकं दर्शयति—किंभूतं नेत्रश्रुतिशत्रुम् । वाह्यमानं वाहनीक्रियमाणम् । हरिणा विष्णुना । आक्रान्त्या

१. 'यातः प्रतिष्ठां' इति पाठः.

विक्रमेण बलात्कारेण । पशुमिव अश्वादिर्यथा । असावपि कदाचिदेवंभूतः स्यादित्याह—वाहको वाहयिता । अग्र्यः प्रधानम् । केषाम् । हरीणां वाजिनाम् । हरिशब्दसाम्येनावजयं दर्शयति—एक एकेन हरिणा वाह्यते । अपरस्तु बहून्हरीन्वाहयति । किं च भ्राम्यन्तं पर्यटन्तम् । जगति लोके । कस्मात् । पक्षपातात्पक्षविक्षेपात्पतनाद्धूननाद्वा । अयं तु जगति समरुचिस्तुल्यानुरागः पक्षपातरहितः । सर्वकर्मैकसाक्षी सर्वेषां कर्मणामेकः साक्षी द्रष्टा । पक्षपातादिति शब्दच्छलेनावजयं दर्शयति—पक्षपातो हि राग उच्यते । गरुडस्तु पक्षपातवान् । इतरस्तद्रहितः ॥

दत्तार्घैर्दूरनम्रैर्वियति विनयतो वीक्षितः सिद्धसार्थैः
सानाथ्यं सारथिर्वः स दशशतरुचेः सातिरेकं करोतु ।
आपीय प्रातरेव प्रततहिमपयःस्यन्दिनीरिन्दुभासो
यः काष्ठादीपनोऽग्रे जडित इव भृशं सेवते पृष्ठतोऽर्कम् ॥ ९२ ॥

दशशतरुचेर्भानोः सूतो युष्माकं सानाथ्यं सनाथतां करोतु क्रियात् । सातिरेकं सातिशयम् । किंभूतः । यः पृष्ठेनार्कमादित्यं भजते । अग्रे काष्ठादीपनो दिगुद्द्योतनः । किं कृत्वा । प्रभात एव चन्द्रदीप्तीः पीत्वा । कीदृशीः । प्रततहिमपयःस्यन्दिनीः । संततप्रसृतमिहिकाम्बुस्राविणीः । क इव । जडित इव शीतार्दित इव । भृशं सुष्ठु । जडितोऽपि पृष्ठेऽर्कं निषेवते काष्ठान्यग्रे दीपयति । तथा च 'पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम्' इत्यागमविदः । पुनरपि किंभूतः । वीक्षितो दृष्टः । कैः । सिद्धसार्थैः । कीदृशैः । विश्राणितार्घैः । दूरनम्रैर्भक्तिप्रह्वैः । वियत्याकाशे । विनयात्प्रश्रयात् ॥

मुञ्चन्रश्मीन्दिनादौ दिनगमसमये संहरंश्च स्वतन्त्र-
स्तोत्रप्रख्यातवीर्योऽविरतहरिपदाक्रान्तिबद्धाभियोगः ।
कालोत्कर्षाल्लघुत्वं प्रसभमधिपतौ योजयन्यो द्विजानां
सेवाप्रीतेन पूष्णात्मसम इव कृतस्त्रायतां सोऽरुणो वः ॥ ९३ ॥

सोऽरुणोऽनूरुर्वो युष्मांस्त्रायतां पातु । यः पूष्णा आत्मसम इव कृतः स्वतुल्य इव विहितः । किंभूतेन । सेवाप्रीतेन आराधनतुष्टेन । किं कुर्वन् । रश्मीनश्वसंयमनरज्जून्मुञ्चञ्शिथिलयन् । क्व । दिनादौ वासरमुखे । भगवानपि दिनादौ रश्मीन्भासो विसृजति । दिनगमसमये दिनावसाने संहरंश्च । स्वतन्त्रः स्वैरी । तथा देवोऽपि दिनावसाने । अन्यत्र तु (?) तोत्रप्रख्यातवीर्यः प्राजनकर्मणि प्रसिद्धशक्तिः । देवपक्षे स्तोत्रैर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धं वीर्यं यस्य स तथोक्तः । पुनः कीदृशोऽरुणः । अविरतहरिपदेति । अविरता इत-

१. 'सिद्धसाध्यैः' इति पाठः. २. 'वितत' इति पाठः. ३. 'स्वसमः' इति पाठः. ४. देवपक्षे स्वतन्त्रस्तोत्रेत्यत्र 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति विसर्गलोपो ज्ञेयः.

स्ततस्त्रस्ता हरयोऽश्वास्तेषां पदानि चरणन्यासास्तेषामाक्रान्तौ सत्यां बद्ध आदरो यस्यासौ । अथवा तुरगपदैराक्रान्तो बद्ध उद्यमो यस्य सः । देवपक्षे अविरतं निरन्तरं हरिपदस्याकाशस्याक्रमणे बद्धोद्यमः । अपरं किं कुर्वन् । योऽरुणो द्विजानामीश्वरे गरुडे पत्लाक्ष्युत्वमवरजत्वं योजयन् । समयाधिक्यात्पूर्वकालोत्पन्नत्वात् । देवपक्षे द्विजानां ब्राह्मणानामधिपतौ चन्द्रे पत्लाक्ष्युत्वमदृश्यतां योजयन् । कालस्याधिक्यात् । दिनकरकिरणोदयकालः प्रकृष्ट इति भावः । अरुणदिनकरयोः साम्याच्छ्लेषोक्तिरलंकारः ॥

शातः श्यामलतायाः परशुरिव तमोऽरण्यवह्नेरिवार्चिः

प्राच्येवाग्रे ग्रहीतुं ग्रहकुमुदवनं प्रागुदस्तोऽग्रहस्तः ।

ऐक्यं भिन्दन्द्युभूम्योरवधिरिव विधातेव विश्वप्रबोधं

वाहानां वो विनेता व्यपनयतु विपन्नाम धामाधिपस्य ॥ ५४ ॥

धामाधिपस्य सूर्यस्य वाहानामश्वानां विनेतारुणो वो युष्माकं या काचिद्विपत्तिस्तन्नाम व्यपनयतु विनाशयतु । किंभूतः । शातस्तीक्ष्णः । उत्प्रेक्षते—श्यामलतायाः परशुरिव । श्यामा रात्रिः सैव लता । 'श्यामा रात्रिर्लता स्मृता' । परशुरिव कुठार इव । तच्छेदकत्वात् । अपरं किंभूतोऽरुणः । तमोरण्यवह्नेरर्चिरिव । तम एवारण्यं तमोरण्यं तत्र वह्निस्तमोरण्यवह्निस्तस्यार्चिरिव ज्वालेव । दावाग्निरित्यर्थः । अपरं किंभूतोऽरुणः । प्राच्या पूर्वया दिशाग्रे पुरस्ताद्ग्रहा एव कुमुदानि तेषां वनं तद्ग्रहीतुं प्रायप्रत्युषसि उदस्त उत्क्षिप्तोऽग्रहस्तो हस्ताग्र इव । यथा हस्ताग्रेणानायासेनैव कुमुदानि गृह्यन्ते एवमयं ग्रहान्गृह्णाति । अपरं क इव । आकाशधरित्र्योरैक्यमेकीभावं भिन्दन्नपनयन्सन्नवधिरिव मर्यादेव । अपरं किंभूतोऽरुणः । विश्वं जगत्तस्य प्रबोधं विधाता । क इव । प्रजापतिरिव । यथा विधाता विश्वं प्रसुप्तमव्यक्तकल्पं प्रबोधयति, एवमयं सुप्तं प्रबोधयति ॥

पौरस्त्यस्तोयदर्तोः पवन इव पतत्पावकस्येव धूमो

विश्वस्येवादिसर्गः प्रणव इव परं पावनो वेदराशेः ।

संध्यानृत्योत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः

सौरस्याग्रे सुखं वो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दनस्य ॥ ५५ ॥

सौरस्य सूर्यसंबन्धिनः स्यन्दनस्य रथस्याग्रे स विनतानन्दनोऽरुणो वो युष्माकं सुखं वितरतु । किंभूतः । पौरस्त्यः पूर्वदिग्भवस्तोयदर्तोः प्रावृट्कालस्याग्रे पवन इव । यथैव प्रावृषोऽग्रे पौरस्त्यो वायुरुपलभ्यमानो वर्षाः सूचयंस्तत्कालोचितेषु कृष्यादिकार्येषु लोकान्व्यापारयति एवमयमपि स्यन्दनस्याग्रे उपलभ्यमानः सौरं कर्म सूचयंस्तत्कालभाविषु ग्रामनगरादिकार्येषु लोकान्व्यापारयति । अपरं किंभूतः । [illegible]

१. 'पतन्' इति पाठः.

पावकश्च पतत्पावकस्तस्याग्रे धूम इव । यथा अरण्यां मथ्यमानायामग्रे प्रथमं धूम उपलभ्यमानो वैश्वानरस्य पतनं सूचयति । दर्शपौर्णमासादिना यजमानं प्रवर्तयन् । अनुदिते सूर्ये तेषामप्रवृत्तिरित्यतोऽयं धूम इव भवतीति भावः । विश्वस्येवादिसर्गस्त्रैलोक्यस्य प्रथमा सृष्टिरिव प्रधानान्महान्महतोऽहंकार इत्यादिलक्षणा पञ्चभूतात्मिका । आदिग्रहणेनावान्तरप्रलयसर्गान्व्यवच्छिनत्ति । यथादिसर्गो विश्वस्याविर्भावकारणतामुपगच्छंल्लोकानां स्वस्वपुरुषार्थेष्वपवर्गपर्यन्तेषु प्रवर्तमानानां हेतुतामुपयाति एवमयमप्यग्रे व्यवस्थितः सौरस्य रथस्याविर्भावविज्ञानं प्रति कारणभावमुपगच्छन्समयाध्युषितत्वमुपलक्ष्यते । तस्यामेव वेलायां तेषां होमः प्रवर्तते नानुदिते ॥ (नृत्योत्सवे) आदिसर्ग इवासौ भवतीति भावः प्रणव इव परं पावनो वेदराशेरिति वेदचतुष्टयस्याग्रे व्यवस्थितः प्रणव इवोंकार इव । परमुत्कृष्टः । पावनः सकलकल्मषक्षयकारी । स हि वेदानामग्र एवोच्चार्यते । स च जपस्मरणोच्चारणद्वारेण पुरुषं पुनाति । एवमनूरुरपि सौरस्य रथस्याग्रे व्यवस्थितः । स्नानदानजपहोमादिप्रवृत्तिद्वारेण पुरुषं पुनात्येव । एवमस्मिन्ननुदिते स्नानादेरसंभवात् । अतोऽसौ प्रणव इव भवतीत्यभिप्रायः । संध्यानृत्योत्सवेच्छोरित्यादि । संध्यायां नृत्यं तदेवोत्सवस्तमिच्छतीति संध्यानृत्योत्सवेच्छुस्तस्य मदनरिपोः श्रीमहादेवस्याग्रे नन्दिनान्दीनिनादः अग्रे प्रथममुपजायमानः । नृत्याभिलाषिणि (शिवे) गणेन नन्दिना नन्दिकेश्वरेण कृतो नान्द्या मुरजविशेषेण नादः शब्दः । नन्दिनान्दीनिनाद इवासौ भवतीति भावः ॥

> पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशा-
> वासीदत्स्यन्दनाश्वानुकृतिमरकते पद्मरागायमाणः ।
> यः सोत्कर्षां विभूषां कुरुत इव कुलक्ष्माभृदीशस्य मेरो-
> रेनांस्यह्नाय दूरं गमयतु स गुरुः काद्रवेयद्विषो वः ॥ १६ ॥

काद्रवेयद्विषो गरुडस्य गुरुर्ज्येष्ठो भ्रातारुणो वो युष्माकमेनांसि पापान्यह्नाय झटिति दूरं गमयतु । स क इत्याह—योऽरुणः कुलक्ष्माभृदीशस्य कुलपर्वतेश्वरस्य मेरोः सोत्कर्षां सातिशयिनीं विभूषां कुरुत इव । कथम् । पर्याप्तं प्रभूतम् । यः पद्मरागायमाणः । क्व । तप्तचामीकरकटकतटे । तप्तं यच्चामीकरमिति तप्तग्रहणेनोज्ज्वलतां दर्शयति । तथा श्लिष्टः संलग्नः शीतेतरांशुरादित्यो यस्मिन्स तथाभूतस्तस्मिन् । पुनः किंभूते । आसीदन्तो ढौकमानाः स्यन्दनाश्वास्तेषामनुकृतिः प्रतिबिम्बं तदेव मरकतं यस्मिंस्तत्तथोक्तमित्येके । इतरे तु आसीदन्त ईषदवसादं गच्छन्तो ये स्यन्दनाश्वास्तैरनुकृतं मरकतं यस्मिन् । तप्तचामीकरकटकतटे सौवर्णपाषाणे रथस्य प्रज्वलनात् (प्रतिफलनात्) । यथा कस्यचित्कुलक्ष्माभृदीशस्य कुलेनैव ये क्ष्माभृतो राजानस्तेषामीशस्य राज्ञः सौवर्ण उपर्युपरि निबद्धमरकतपद्मरागाभरणविशेषो भूषां कुरुत एवमस्यापि ॥

---

१. 'अश्वानुकृतमरकते' इति पाठः.

नीत्वाश्वान्सप्त कक्षा इव नियमवशं वेत्रकल्पप्रतोद-
स्तूर्णं ध्वान्तस्य राशावितरजन इवोत्सारिते दूरभाजि ।
पूर्वं प्रष्ठो रथस्य क्षितिभृदधिपतीन्दर्शयंस्त्रायतां व-
स्त्रैलोक्यास्थानदानोद्यतदिवसपतेः प्राक्प्रतीहारपालः ॥ ९७ ॥

दिवसपतेः श्रीसूर्यस्य प्राक्प्रतीहारपालो महाप्रतीहारो वो युष्मांस्त्रायताम् । किं कुर्वन् । क्षितिभृदधिपतीन्मेरुप्रमुखान्दर्शयन् । किंभूतः । रथस्य प्रष्ठोऽग्रगामी । तथा वेत्रकल्पो दण्डसदृशः प्रतोदो यस्य स तथोक्तः । किं कृत्वा, सप्ताश्वान्नियमवशं नीत्वा । सप्त कक्षा इव सप्तकक्षाद्वाराणीव । यथा प्रतीहारोऽपि सप्तद्वाराणि नियमवशं नयति एवमश्वान्नीत्वा । सप्तशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनाश्वैः कक्षाभिश्च संबध्यते । क्व सति । ध्वान्तस्य राशावन्धतमसस्य समूहे तूर्णं क्षिप्रमुत्सारिते दूरभाजि सति । कस्मिन्निव । इतरजन इव । यथेतरजनो दूरमुत्सार्यते गले धृत्वा क्षिप्यते । कीदृशस्य । त्रैलोक्येति । त्रिलोकीसंबन्धि यदास्थानदानं तत्रोद्यतो यो दिवसपतिस्तस्य । मुख्यः प्रतीहारराज इत्यर्थः ।

वज्रिञ्ज्ञातं विकासीक्षणकमलवनं भासि नाभासि वह्ने
तातं नत्वाश्वपार्श्वान्नय यम महिषं राक्षसा वीक्षिताः स्थ ।
सप्तीन्सिञ्च प्रचेतः पवन भज जवं वित्तपावेदितस्त्वं
वन्दे शर्वेति जल्पन्प्रतिदिशमधिपान्पातु पूष्णोऽग्रणीर्वः ॥ ९८ ॥

पूष्ण आदित्यस्याग्रणीररुणो वो युष्मान्पातु । किं कुर्वन् । प्रतिदिशमधिपान्दिक्पालानिति जल्पन् । इतीति किम् । हे वज्रिन्, ईक्षणान्येव कमलानि तेषां वनं तद्भवतो विकासि जातमुन्निद्रतां गतम् । हे वह्ने, त्वं न भासि न दीप्यसे । कथं यथा भवति आभासि यथा भवति । आ समन्ताद्भासनमाभासः स विद्यते यस्येत्याभासि यथा भवति । वह्ने, स्वामिन्युदिते सति त्वमतिशयेन दीप्तिमद्यथा भवति तथा न दीप्यस इत्यर्थः । दक्षिणतो यममभिनन्तुमागतमादिशति—हे यम, इमं महिषमश्वपार्श्वान्नयापसारय । किं कृत्वा । तातं सूर्यं नत्वा । अन्योन्यस्यैतेषामत्यन्तविरोधात् । नैरृत्यां दिशि राक्षसांश्च मानयति—हे राक्षसाः, यूयं स्वामिना वीक्षिताः स्थ दृष्टा भवथ । देवानामपकारकत्वेऽपि ते दिक्पालननियुक्तत्वाद्वीक्षिताः स्थेति संवादेन सुखिनः क्रियन्ते । भृत्यो हि स्वामिना यथार्हं संमानितोऽत्यन्तभक्त्या स्वाधिकारेऽप्रमत्तो भवति । पश्चिमायां वरुणमादिशति—हे प्रचेतः, सप्तीनश्वान्सिञ्च । जलोत्पादकत्वादसाविममेवादेशमर्हति । अनेन स्वामिना संमानितो भवति । भृत्यो हि स्वामिनः सकाशादादेशं लब्ध्वात्मानं कृतार्थं मन्यते । तदनन्तरप्राप्ये कर्मणि वायुमादिशति—हे पवन, जवं वेगं भज सेवस्व । केन [illegible]-

१. 'रक्षसाः' इति पाठः. २. 'नो भासि' इति पाठः.

सेका वाजिनस्त्वत्पार्श्वाच्छैत्यमनुभवन्तः सुखेनैव व्रजन्तीति भावः । उत्तरस्यां दिशि कुबेरमाभाषते—वित्तं द्रव्यं पातीति वित्तपस्तमामन्त्र्य संभाषते—हे वित्तप धनद, त्वमावेदितः कथितो मया स्वामिनः । यथायं स्वाधिकारेऽप्रमत्तः संस्त्रैलोक्यस्थितेरेको हेतुर्निधिद्वयस्यापि शङ्खपद्माख्यस्य पालने नियुक्तोऽतोऽसौ गौरवाद्भगवतो रवेरावेद्यत एव । ईशान्यां शर्वं दृष्ट्वा हे शर्व, त्वां वन्दे । अष्टमूर्तित्वाद्रविरेव शर्वः । तथा चोक्तम्—'आदित्यं च शिवं विद्याच्छिवमादित्यरूपिणम् । [उभयोरन्तरं नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥]' इति ॥

पाशानाशान्तपालाद्रुण वरुणतो मा ग्रहीः प्रग्रहार्थं
तृष्णां कृष्णस्य चक्रे जहिहि नहि रथो याति मे नैकचक्रः ।
योक्तुं युग्यं किमुच्चैःश्रवसमभिलपस्यष्टमं वृत्रशत्रो-
स्त्यक्तान्यापेक्षविश्वोपकृतिरिति रविः शास्ति यं सोऽवताद्वः ॥ ५९ ॥

रविर्यं शास्ति शिक्षयति सोऽरुणो वो युष्मानवतु रक्षतु । यथा शास्ति तं प्रकारं दर्शयन्नाह—पाशानाशान्तपालादित्यादि । आशान्तमपरां दिशं पालयतीत्याशान्तपालस्तस्माद्वरुणतो वरुणात् हे अरुण, पाशान्मा ग्रहीर्मा गृहाण । सर्वलकाराणामपवादः 'माङि लुङ्' । किमर्थं प्रग्रहार्थं रश्मिनिमित्तम् । सारथित्वात् । सारथिर्यद्यदुपयुज्यते तत्सर्वमभिलपति । आदित्यस्तु तत्सर्वं निषेधयति । किं च, कृष्णस्य विष्णोश्चक्रे तृष्णामभिलापं जहिहि । कुतः । न हि रथो याति मे नैकचक्रः । हि यस्मान्मम रथो न याति । कथम् । एकचक्रः । इत्येतन्न । अपि तु यात्येव । प्रतिषेधतया प्रकृतार्थावगतिः । किंच, वृत्रशत्रोरिन्द्रसकाशादुच्चैःश्रवसमश्वविशेषमष्टमं योक्तुं किमभिलपसि मा त्वमभिलषेत्यर्थः । किंभूतम् । युग्यम् । युगमर्हतीति युग्यस्तम् । किंभूतो रविरित्याह—त्यक्ता अन्यापेक्षविश्वोपकृतिर्जगदुपकरणं येन स त्यक्तान्यापेक्षविश्वोपकृतिः । जगदुपकरणं प्रति जनं कंचनाशापालादिकं सहायं नापेक्षत इत्यर्थः ॥

नो मूर्छाछिन्नवाञ्छः श्रमविवशवपुर्नैव नाप्यास्यशोषी
पान्थः पथ्येतराणि क्षपयतु भवतां भास्वतोऽग्रेसरः सः ।
यः संश्रित्य त्रिलोकीमटति पटुतरैस्ताप्यमानो मयूखै-
राराद्रामलेखामिव हरितमणिश्यामलामश्वपङ्क्तिम् ॥ ६० ॥

मूर्छया मोहेन च्छिन्नापनीता वाञ्छा इच्छा यस्य स तथोक्तः । स तथा नो भवति नास्ति । इतरः पान्थस्तु तथाभूत एव भवति । किं च, श्रमविवशवपुर्नैव । श्रमेण विवशमनवस्थं वपुर्यस्य स तथोक्तः । तथा नैव । नाप्यास्यशोषी । आस्यशोषो मुखशोषो विद्यते यस्य स आस्यशोषी । अस्यास्यमपि न शुष्यति । एवंविधः श्रीसूर्यस्याग्रेसरः

1. 'त्वाष्ट्रयोः' इति पाठः. 2. 'हरितरुण' इति पाठः.

पान्थोऽरुणो युष्माकं पथ्येतराण्यहितानि क्षपयतु । किंभूतः स क इत्याह—योऽरुणोऽश्वपङ्क्तिं संश्रित्य नित्यं त्रिलोकीमटव्यतिक्रामति । किंभूतो यः । पटुतरैस्तीक्ष्णैः किरणैस्ताप्यमानः । कीदृशीमश्वपङ्क्तिम् । समीपवर्तिनीमारामलेखामुपवनलेखामिव । यथा कश्चित्पान्थः किरणैस्ताप्यमानः समीपस्थितामुपवनतरुच्छायामाश्रित्य पन्थानमत्येति तथायमरुणः ॥

सीदन्तोऽन्तर्निमज्जज्जडखुरमुसलाः सैकते नाकनद्याः
स्कन्दन्तः कंदरालीः कनकशिखरिणो मेखलासु स्खलन्तः ।
दूरं दूर्वास्थलोत्का मरकतदृषदि स्थास्नवो यत्र याताः
पूष्णोऽश्वाः पूरयंस्तैस्तदवतु जवनैर्हुंकृतेनाग्रगो वः ॥ ६१ ॥

इत्यरुणवर्णनम् ।

पूष्णोऽग्रगोऽरुणो वो युष्मानवतु रक्षतु । किं कुर्वन् । पूरयन्पूर्णं कुर्वन् । यत्स्थानमश्वा न याता न लङ्घितवन्तस्तत्स्थानं हुंकारेण हेतुना जवनैस्तैरेव पूरयन् । किं कुर्वन्तो न याताः । सीदन्तः सन्ना भवन्तः । क्व । सैकते सिकताप्रदेशे नाकनद्याः स्वर्धुन्याः । अन्तर्निमज्जज्जडखुरमुसलाः । अन्तर्मध्ये निमज्जन्ति प्रविशन्ति जडानि खुरमुसलानि येषां ते तथोक्ताः । अत एव सीदन्तः । स्कन्दन्त उल्लङ्घयमानाः कंदरालीः कनकशिखरिणो मेरोः । मेखलासु कटकेषु स्खलन्तो गतिवैक्लव्यमापद्यमानाः । किं च, मरकतदृषदि मरकतशिलायां स्थास्नवः स्थातारः । दूरमत्यर्थं दूर्वास्थलोत्काः ॥ इत्यरुणवर्णनव्याख्यानम् ॥

पीनोरःप्रेरिताश्वैश्चरमखुरपुटाग्रस्थितैः प्रातरद्रा-
वादीर्घाङ्गैरुदस्तो हरिभिरपगतासङ्गनिःशब्दचक्रः ।
उत्तानानूरुमूर्धावनतिहठभवद्विप्रतीपप्रणामः
प्राह्णे श्रेयो विधत्तां सवितुरवतरन्व्योमवीथीं रथो वः ॥ ६२ ॥

सवितुर्भानो रथः स्यन्दनो वो युष्मभ्यं श्रेयः पुण्यं विधत्तां कुरुतात् । अवतरन्नधिरोहन् । व्योमवीथीं व्योममार्गम् । प्राह्णे पूर्वाह्णे । उदस्त उत्क्षिप्तः । हरिभिरश्वैः । किंभूतैः । पीनोरःप्रेरिताश्वैरुपचितवक्षोनुन्नयनैः । चरमखुरपुटाग्रस्थितैः पाश्चात्यशफाग्रप्रान्तावस्थितैः । क्व । प्रातरद्रौ मेरौ । पुनरपि किंभूतैः । आदीर्घाङ्गैरायतशरीरैः । किंभूतोऽसौ । अपगतासङ्गनिःशब्दचक्रः । अपगतासङ्गं सङ्गरहितमत एव निःशब्दं चक्रं यस्य स तथोक्तः । अपि च, उत्तानो योऽनूरुस्तस्य यो मूर्धा तस्यावनतिस्तया हठेन भवन् विप्रतीपो विपरीतः प्रणामो यस्य स उत्तानानूरुमूर्धावनतिहठभवद्विप्रतीपप्रणाम इति ॥

---

१. 'प्रेरितान' इति पाठः. २. 'हुंकृतैस्तर्णात्' इति पाठः. ३. 'पुंसि सुमने-नम्' इति पाठः. ४. 'स्थितो' इति पाठः.

ध्वान्तौघध्वंसदीक्षाविधिपटु वहता प्राक्सहस्रं कराणा-
मर्यम्णा यो गरिम्णः पदमतुलमुपानीयताध्यासनेन ।
स श्रान्तानां नितान्तं भरमिव मरुतामक्षमाणां विसोढुं
स्कन्धात्स्कन्धं व्रजन्वो वृजिनविजितये भास्वतः स्यन्दनोऽस्तु॥६३॥

भास्वतो भानोः स्यन्दनो रथो वो युष्माकं वृजिनविजियते पापावजयायास्तु भूयात्। किंभूतोऽसौ। अर्यम्णा सूर्येण गरिम्णो गौरवस्य पदमुपानीयत नीतः। अध्यासनेनाध्यरोहणेन (उपवेशनेन) कृत्वा। अतुलमसदृशमपरिमाणं वा। प्राक् पूर्वम्। किं कुर्वता। कराणां किरणानां भासां सहस्रं दशशतीं वहता धारयता। कीदृशम्। ध्वान्तौघध्वंसदीक्षाविधिपटु। ध्वान्तं तिमिरं तस्यौघः संघातस्तस्य ध्वंसो विनाशः स एव दीक्षा तस्या विधिस्तत्र पटु कल्पम्। किं कुर्वन्। व्रजन्गच्छन्। स्कन्धात्स्कन्धम्। केषाम्। मरुतां वायूनाम्। वायुस्कन्धा हि रविरथाधीनाः किलाधाराः। ते च बहवः। तान्क्रमेणोल्लङ्घमानो भगवान्मेरुं प्रदक्षिणीकरोतीत्यागमविदः। एतदेवोत्प्रेक्षते—श्रान्तानां नितान्तमत्यर्थं भरं भारं सोढुमक्षमाणामधिकं धर्तुमसमर्थानामिव। इवोत्प्रेक्षायाम्। भारासहनेऽक्षमत्वे च गौरवपदनयनं हेतुः। यथैको भारस्यातिगुरुतयैकेन नेतुं न शक्यते स बहुभिः पर्यायेण नीयमानः स्कन्धात्स्कन्धं व्रजति तद्वदयमपि। एष लोकव्यवहारोऽत्र दर्शयितुं साभिप्रायेण विवक्षितः॥

योऽङ्कीभूतान्युगस्य ग्रसितुमिव पुरो दन्दशूकान्दधानो
द्वेधाव्यस्ताम्बुवाहावलिविहितबृहत्पक्षविक्षेपशोभः ।
सावित्रः स्यन्दनोऽसौ निरतिशयरयप्रीणितानूरुरेनः-
क्षेपीयो वो गरुत्मानिव हरतु हरीच्छाविधेयप्रचारः ॥ ६४ ॥

असौ स्यन्दनो रथ एनः पापं वो युष्माकं हरत्वपनयतु। किमीयः। सावित्रो भानवीयः। क्षेपीयः क्षिप्रतरम्। क इव। गरुत्मानिव गरुडो यथा। निरतिशयरयप्रीणितानूरुः। निरतिशयोऽनतिशयनीयो रयो वेगस्तेन प्रीणितोऽनूरुररुणो येन स तथोक्तः। गरुत्मानप्येवम्। अरुणो हि तस्य भ्राता। स तदीयेन निरतिशयेन रंहसा प्रीयते। तथा हरीच्छाविधेयप्रचारः। हरयो वाजिनस्तेषामिच्छा तद्विधेयस्तत्कार्यः प्रचारो गतिर्यस्य स तथोक्तः। अन्यत्र हरिर्विष्णुस्तदिच्छाविधेयस्तदिच्छाधीनः प्रचारो यस्येति योज्यम्। किं कुर्वन्। दन्दशूकान्फणिनो दधानो बिभ्राणः। योऽङ्कीभूतान्योऽङ्कभावमवाप्तान्। युगस्य...... । पुरोऽग्रतः ग्रसितुमिव। गरुत्मानपि खादितुं दन्दशूकान्पुरो धत्ते। किंच, द्वेधा व्यस्ता येऽम्बुवाहास्तेषामावलिविहितौ बृहन्तौ पक्षौ तयोर्विक्षेपस्तेन शोभा यस्य स तथोक्तः। अन्यत्र द्वेधा व्यस्ता अम्बुवाहावलयो घनावल-

---

1. 'गुरु' इति पाठः. २. 'द्राक्' इति पाठः.

यः । काभ्याम् । गरुत्मत्पक्षाभ्याम् । तौ च तौ विहितबृहत्पक्षौ च तयोर्विक्षेपस्तेन शोभा यस्येति ॥

एकाह्नैव दीर्घां त्रिभुवनपदवीं लङ्घयन्यो लघिष्ठः
पृष्ठे मेरोर्गरीयान्दलितमणिदृषत्त्विषि पिंषञ्शिरांसि ।
सर्वस्यैवोपरिष्टादथ च पुनरधस्तादिवास्ताद्रिमूर्ध्नि
ब्रध्नस्याव्यात्स एवं दुरधिगमपरिस्पन्दनः स्यन्दनो वः ॥ ६५ ॥

ब्रध्नस्य गभस्तिमतः स्यन्दनो रथो वो युष्मानव्याद्रक्षतु । एवमनया भङ्ग्या दुरधिगमपरिस्पन्दनो दुरवधारव्यापारः । तदेव दर्शयते—एकाह्नैव एकदिनेनैव दीर्घामायतां त्रिभुवनपदवीं त्रिलोकमार्गं लङ्घयन् यो लघिष्ठो लघुतरः । एतेन शीघ्रगतिमत्ता दर्शिता । तथा गरीयान्गुरुतरः । पृष्ठे मेरोर्देवालयस्य । किं कुर्वन् । पिंषंश्चूर्णयन् । शिरांसि शिखराणि । कीदृशानि । दलिता खण्डिता या मणिदृषदस्ताभिस्त्विषो येषु । यदि वा दलिता इतस्ततो विक्षिप्ता मणिदृषत्त्विषो येषु तानि तथोक्तानि । एतेन गुरुतरता ख्यापिता । यः सर्वस्य निःशेषस्य लोकस्योपरिष्टादुपरि पूज्यत्वेन दिक्संबन्धेन वा । अथ च पुनर्भूयोऽप्यधस्तादिवाध इव । अस्ताद्रिमूर्धन्यस्तपर्वतमस्तके । एतेनाधउपरिभावो दर्शितः । एकान्ततः परमार्थतो न लघुर्न गुरुर्नोपरि नाध इति व्यपदेष्टुं न शक्यते । अत एव दुरधिगमपरिस्पन्दन इत्युक्तम् ॥

धूर्ध्वस्ताग्र्यग्रहाणि ध्वजपटपवनान्दोलितेन्दूनि दूरं
राहौ ग्रासाभिलाषादनुसरति पुनर्दत्तचक्रव्यथानि ।
श्रान्ताश्वश्वासहेलाधुतविबुधधुनीनिर्झराम्भांसि भद्रं
देयासुर्वो दवीयो दिवि दिवसपतेः स्यन्दनप्रस्थितानि ॥ ६६ ॥

भद्रं कल्याणं वो युष्मभ्यं देयासुर्दिशन्तु । स्यन्दनप्रस्थितानि रथगतानि । स्यन्दनो रथः । दिवसपतेर्दिनपतेः । स्यन्दनप्रस्थितानीति सापेक्षत्वेऽपि समासो गमकत्वात् । रथप्रस्थितानि । दवीयो दिवि दूरतरगगने । भद्रदानक्रियाविशेषणं वा दवीय इति । तदा दवीयोऽतीवतरामित्यर्थः । तान्येव विशेष्यन्ते—धूर्ध्वस्ताग्र्यग्रहाणि धुरा ध्वस्ता विक्षिप्ता अग्र्या अग्रे भवा ग्रहाः कुजादयो यैस्तानि तथोक्तानि । किंच । ध्वजपटपवनेन ध्वजांशुकमरुता आन्दोलितो विकम्पित इन्दुश्चन्द्रमा येषु तानि । तथा दूरमतीवतरं राहौ तमसि पुनर्भूयोऽपि दत्ता चक्रेण व्यथा भयं यैस्तानि । ग्रासाभिलाषादनुसरति । अनुसरंश्चक्रमपेक्षमाणस्ततो बिभेति । श्रान्ताश्वश्वासहेलाधुतविबुधधुनीनि धुतानि कम्पितानि विबुधधुनीनिर्झराम्भांसि सुरनदीप्रस्रवणजलानि येषु तान्येवंभूतानि ॥

---

१. अयं श्लोकः पुस्तकान्तरे एकोनसप्ततितमो वर्तते. २. 'दूरम्' इति पाठः.
३. 'दूरात्' इति पाठः.

अक्षे रक्षां निबध्य प्रतिसरवलयैर्योजयन्त्यो युगाग्रं
धूःस्तम्भे दग्धधूपाः प्रहितसुमनसो गोचरे कूबरस्य ।
चर्चाश्चक्रे चरन्त्यो मलयजपयसा सिद्धवध्वस्त्रिसंध्यं
वन्दन्ते यं द्युमार्गे स नुदतु दुरितान्यंशुमत्स्यन्दनो वः ॥ ६७ ॥

अंशुमत्स्यन्दनो भास्वद्रथः स वो युष्माकं पापानि दुरितानि नुदत्वपनयतु । यं सिद्धवध्वः सिद्धस्त्रियो वन्दन्ते नमस्यन्ति । द्युमार्गे विहायसि । त्रिसंध्यं त्रिकालम् । तिस्रः संध्या वन्दन्ते । क्रियाविशेषणम् । किं कृत्वा । रक्षां मङ्गलविशेषं निबध्य बद्ध्वा । अक्षे रथावयवविशेषे । प्रतिसरवलयैः कौतुकोर्णाकङ्कणैर्योजयन्त्यो युगाग्रं युगप्रान्तम् । पुनरपि स्तम्भ इव धूर्धूःस्तम्भस्तत्र दग्धधूपाः । प्रहितसुमनसो विक्षिप्तपुष्पाः । क्व । गोचरे विषये कूबरस्य युगंधरोद्देशस्य । चर्चाः स्थासकान् चक्रे पादे ददत्यो यच्छन्त्यः । केन । मलयजपयसा चन्दनाम्भसा ॥

उत्कीर्णस्वर्णरेणुद्रुतखुरदलिता पार्श्वयोः शश्वदश्वै-
रश्रान्तभ्रान्तचक्रक्रमनिखिलमिलन्नेमिनिम्ना भरेण ।
मेरोर्मूर्धन्यघं वो विघटयतु रवेरेकवीथी रथस्य
स्वोष्मोदक्ताम्बुरिक्तप्रकटितपुलिनोद्धूसरा स्वर्धुनीव ॥ ६८ ॥

रवेरादित्यस्य स्यन्दनस्यैकवीथी एकमार्गो वो युष्माकमघं पापं विघटयतु । केव । स्वर्धुनीव गङ्गेव । किंभूतासौ । द्रुतखुरदलिता चटुलशफदारिता पार्श्वयोः । कैः । अश्वैः । शश्वदनवरतम् । कथम् । उत्कीर्णः स्वर्णरेणुर्यत्र दलने तत् । उत्कीर्णस्वर्णरेणवश्च ते द्रुताः खुराश्चेति (वा) विशेषणसमासः । किं च, अश्रान्तभ्रान्तचक्रक्रमनिखिलमिलन्नेमिनिम्ना । अश्रान्तमनवरतं यद्भ्रान्तं चक्रं चरणस्तस्य क्रमः क्रमणं तेन निखिला समग्रा मिलन्ती घटमाना या नेमिश्चक्रधारा तया निम्ना अवनता । भरेण प्राग्भारेण हेतुना । मेरोर्देवाचलस्य मूर्ध्नि शिरसि । किं च, स्वोष्मणा उदक्तमाकृष्टं तच्च तदम्बु चेति तेन रिक्तं रिक्तत्वादेव प्रकटितं तच्च तत्पुलिनं च तेनोद्धूसरा पाण्डुः । स्वर्धुन्यपि स्वोष्मोदक्ताम्बुरिक्तप्रकटितपुलिनोद्धूसरा भवति ॥

नन्तुं नाकालयानामनिशमनुयतां पद्धतिः पङ्क्तिरेव
क्षोदो नक्षत्रराशेरदयरयमिलच्चक्रपिष्टस्य धूलिः ।
हेषाह्लादो हरीणां सुरशिखरिदरीः पूरयन्नेमिनादो
यस्याव्यात्तीव्रभानोः स दिवि भुवि यथा व्यक्तचिह्नो रथो वः ॥ ६९ ॥

---

१. 'चर्चा' इति पाठः. २. 'रेणुद्रुत' इति पाठः. ३. 'स्वोष्मोदस्ताम्बु' इति पाठः. ४. 'अनयतां' इति पाठः. ५. 'नादो' इति पाठः.

तीव्रभानोरादित्यस्य रथो वो युष्मानव्यात्पायात् । दिवि खे व्यक्तचिह्ना विस्पष्टलक्ष्मा । भुवि यथा भूम्यामिव । सा यस्य नाकालयानां सुसदां परिवर्तितरिव पद्धतिः पदवी । किंभूतानाम् । अनुयतामनुगच्छताम् । नन्तुं प्रणामाय । अनिशमहर्निशम् । किं च, नक्षत्रराशेर्भचक्रस्य क्षोदश्चूर्ण एव धूलिः परागः । अदयस्याभिलक्षेमिपिष्टस्य प्रखरवेगसंसक्तचक्रधारानिर्दलितस्य । हेषाह्लादो हेषाध्वनिः । हरीणां वाजिनां यः स एव नेमेर्नादः प्रतिध्वानः सुरशिखरिदरीः पूरयन् देवाचलकंदराणि पूर्णाः कुर्वन् । अथ वा हेषाह्लादो हरीणां सुरशिखरिदरीः पूरयन्नेमिनादश्चेति सुरशिखरिदरीः पूरयन्यस्येति पृथगेव संबन्धनीयम् । भुवि यानि चिह्नानि धूलिहेषानेमिध्वनयस्तान्यनया भङ्ग्या वियत्यपि दर्शितानि ॥

निःस्पन्दानां विमानावलिविततदिवां देववृन्दारकाणां
वृन्दैरानन्दसान्द्रोद्यममपि वहतां विन्दतां वन्दितुं नो ।
मन्दाकिन्याममन्दः पुलिनभृति मृदुर्मन्दरे मन्दिराभे
मन्दारैर्मण्डितारं दधदरि दिनकृत्स्यन्दनः स्तान्मुदे वः ॥ ७० ॥

दिनकृतः स्यन्दनो रविरथो वो युष्माकं मुदे हर्षाय स्ताद्भूयात् । किं कुर्वन् । दधद्बिभ्रत् । अरि चक्रम् । मण्डितारं विभूषितारम् । कैः । मन्दारैर्वृक्षविशेषपुष्पैः । यथाऽमन्दः शीघ्रो मन्दाकिन्यां पुलिनभृति पुलिनभाजि । देववृन्दारकाणां सुरमुख्यानां वन्दितुं स्तोतुं विन्दतां लभमानानां नो नेति । किं कुर्वताम् । वहतां धावताम् । कैः । वृन्दैः संघातैः पूगशः । निःस्पन्दानां श्रान्तानाम् । विमानावलिविततदिवां विमानश्रेणिप्रच्छादितनभसाम् । कथं वहताम् । आनन्दसान्द्रोद्यमं संहर्षप्रभूतोत्साहम् । मन्दरे पर्वतविशेषे मृदुर्मन्दः । मन्दिराभे नगरानुकारे । मन्दिरशब्दो नगरैकदेशेऽप्युपचारात्समुदाये वर्तते । नगरं हि स्वपुटत्वाद्रथस्य वेगं स्खलयति । ततस्तत्र मन्दता गुरुत्वे । देववृन्दारकाणां वृन्दैः कर्तृभिर्मन्दारैः करणभूतैर्मण्डितारमिति च ॥

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-
नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ ७१ ॥

अहिमरुचेरादित्यस्य स्यन्दनो रथो वो युष्मानवतादवतु । यस्यान्वहे प्रतिदिनमेतदेतदवयवं स्तौति । प्रीतिप्रसन्नः प्रीतितुष्टः । तदेव दर्शयति—चक्री विष्णुश्चक्रारपङ्क्तिं स्तौतीति संबन्धः । हरिरिन्द्रो हरीनश्वान् । धूर्जटिर्महादेवो धूर्ध्वजान्तान्धुर-

1. 'वलितदिवां' इति पाठः. 2. 'मन्दराभे' इति पाठः. 'मन्दरः स्वर्गः' इति निघण्टुशेषः. तेन स्वर्गाभे इत्यर्थः. 3. 'रन्ध्रः' इति पाठः.

जान्तान्ध्वजाग्रान् । अक्षं चक्राधारकाष्ठं नक्षत्रनाथश्चन्द्रमाः । अरुणमनूरुं वरुणः पाशभृत् । कूबराग्रं युगंधरप्रान्तं कूबेर ऐलविलः । रंहो वेगं संघः समूहः पूगः सुराणां देवानाम् । नित्ययुक्तस्य नित्योद्यतस्य जगदुपकृतये विश्वोपकाराय ॥

नेत्राहीनेन मूले विहितपरिकरः सिद्धसाध्यैर्मरुद्भिः
पादोपान्ते स्तुतोऽलं वलिहरिरभसा कर्षणाबद्धवेगः ।
भ्राम्यन्व्योमाम्बुराशावशिशिरकिरणस्यन्दनः संततं वो
दिश्याल्लक्ष्मीमपारामतुलितमहिमेवापरो मन्दराद्रिः ॥ ७२ ॥

इति रथवर्णनम् ।

अशिशिरकिरणस्यन्दनस्तीव्रमयूखरथो वो युष्मभ्यं संततमनवरतं लक्ष्मीं श्रियं दिश्याद्दद्यात् । अपारामनल्पीयसीम् । अतुलितमहिमा अपरिमितमाहात्म्यः । किं कुर्वन् । भ्राम्यन्व्योमाम्बुराशौ नभःपयोधौ । क इव । मन्दराद्रिरिव मन्दराचल इव । अपरोऽन्यः । तयोः साम्यं दर्श्यते—नेत्रा सारथिना हीनेन विकलेन मूलेऽधोभागे विहितपरिकरः कृतोद्यमः । मन्दरेऽपि नेत्रं वेष्टनरज्जुः । अहीनो नागराजः । नेत्रं च तदहीनश्चेति समासः । यदि वा नेत्रभूतोऽहीनः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । तेन विहितपरिकरः कृतवेष्टनः । क । मूले मूलप्रदेशे । किं च, स्तुतो वन्दितः । सिद्धसाध्यैर्देवविशेषैः । पादोपान्ते चरणसमीपे स्थितैः । तस्य पूज्यत्वात् । मन्दरोऽपि तैः स्तुतो वर्णितः । तस्यासन्नत्वात् । पादोपान्ते प्रत्यन्तनगर(पर्वत)समीपे । मरुद्भिर्देवैर्वायुभिर्वा । अलमत्यर्थम् । किं च बलिनो बलवन्तस्ते च ते हरयश्च तेषां रभसो हेला तेनाकर्षणं तेनाबद्धो गृहीतो वेगो यस्य स तथोक्तः । इतरस्तु बलिर्वैरोचनिः हरिः शतमखस्तयो रभस इति । शेषं समानम् । मन्दरविषये व्योमवदम्बुराशौ विस्तीर्णत्वादिति योज्यम् । संततमिति भ्रमणस्य विशेषणम् ॥ इति रथवर्णनव्याख्यानम् ॥

यज्ज्यायो बीजमह्नामपहततिमिरं चक्षुषामञ्जनं य-
द्द्वारं यन्मुक्तिभाजां यदखिलभुवनज्योतिषामेकमोकः ।
यद्वृष्ट्यम्भोनिधानं धरणिरससुधापानपात्रं महद्य-
द्दिश्यादीशस्य भासां तदविकलमलं मङ्गलं मण्डलं वः ॥ ७३ ॥

तदेवंभूतं मण्डलं भासामीशस्य भानोः संबन्धि वो युष्मभ्यं मङ्गलं कल्याणमविकलं संपूर्णमलमत्यर्थं दिश्यात् । तदेव निरूप्यते—यदह्नां दिनानां बीजं कारणम् । ज्यायः प्रशस्यतरम् । यच्चक्षुषां नेत्राणामञ्जनं प्रकाशकम् । अपहततिमिरं विनाशितान्धकारम् । अञ्जनमपि चक्षुषां तिमिरं रोगविशेषमपहरति । यन्मुक्तिभाजां योगिनां

१. 'अतुल्यां' इति पाठः. २. 'ज्यायो यत्' इति पाठः. ३. 'अपहत' इति पाठः. ४. 'देवस्य भानोः' इति पाठः. ५. 'तदधिकममलं मण्डलं मङ्गलं' इति पाठः.

द्वारम् । ते हि सूर्यमण्डलद्वारेण मुक्तिं प्रयान्ति । यदखिलभुवनज्योतिषां [1]सकलजगत्तेजसामेकमद्वितीयमतुलमाश्रयः । यद्वृष्टया हेतुभूतयाम्भसां पानीयानां निधानमाश्रयः । यद्धरणिरससुधापानपात्रं पृथिव्युदकामृतपानपात्रम् । महद्बृहत् ॥

वेलावर्धिष्णु सिन्धोः पय इव खमिवार्धोद्गताग्र्यग्रहोडु
स्तोकोद्भिन्नस्य चिह्नप्रसवमिव मधोरास्यमस्यन्मनांसि ।
प्रातः पूष्णोऽशुभानि प्रशमयतु शिरःशेखरीभूतमद्रेः
पौरस्त्यस्योद्गभस्तिस्तिमिततमतमःखण्डनं मण्डलं वः ॥ ७४ ॥

पूष्णो रवेर्मण्डलं वो युष्माकमशुभानि दुरितानि प्रशमयतु ध्वंसयतु । प्रातः प्रभाते । अद्रेः पर्वतस्य शिरःशेखरीभूतं मूर्धालंकारभूतम् । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि भवः पौरस्त्यः प्राच्यस्तस्य । उद्गभस्ति उदंशु । प्रकृष्टं स्तिमितं स्तिमिततमं बहुलतमं यत्तमस्तिमिरं तस्य ध्वंसनम् । तदेव विशेषयितुमाह—यत्सिन्धोः पयोधेः पय इव जलमिव वेलावर्धिष्णु । वेलया कालमुहूर्तसमयेन वर्धनशीलम् । उदधेरपि पयोवेला जलवृद्धिं तथा वर्धिष्णु भवति । अत्र वेला समुद्रक्षोभः । किं च, खमिव नभ इव अर्धोद्गताग्र्यग्रहोडु मनागुद्भिन्नप्रधानग्रहनक्षत्रम् । अन्यत्र, अर्धोद्गता अग्रभवाः पौरस्त्या ग्रहा नक्षत्राणि यस्य तत्तथोक्तम् । तत्तेजसाभिभूतत्वात्किंचिदुपलभ्यमाना उक्ताः । किं च मधोरास्यमिव वसन्तस्य प्रवेश इव । किंभूतम् । स्तोकोद्भिन्नस्याचिह्नप्रसवमीषदुद्भिन्नजिह्नचिह्नाविर्भावम् । अन्यत्र स्तोकमुद्भिन्नरुच (?) आविर्भावो यत्र तत्स्वचिह्नं लक्षणं यस्येति । प्रसवं पुष्पं यत्र मध्वास्ये (अन्यत्र) । किं कुर्वन् । अपहरन्मनांसि चेतांसि । जनानामित्यध्याहारः ॥

प्रत्युप्तस्तप्तहेमोज्ज्वलरुचिरचलः पद्मरागेण येन
ज्यायः किंजल्कपुञ्जो यदलिकुलशितेरम्बरेन्दीवरस्य ।
कालव्यालस्य चिह्नं महिततममहोमूर्ध्नि रत्नं महद्य-
द्दीप्तांशोः प्रातरव्यात्तदविकलजगन्मण्डनं मण्डलं वः ॥ ७५ ॥

तदेवंभूतं दीप्तांशोर्भानोः संबन्धि मण्डलं वो युष्मानव्याद्रक्षतु । प्रातरुषसि । किंभूतम् । अविकलं जगन्मण्डनं विश्वालंकारः । पुनरपि कीदृशं तत् । येन मण्डलेनाचलः पर्वतः प्रत्युप्तः प्रोतः । पद्मरागेण पद्मभासा । कीदृशः । तप्तहेमोज्ज्वलरुचिरस्तम[illegible]नदीप्तिः । पद्मरागेणेति शब्दच्छलेन पद्मरागमणितां दर्शयति । किंभूतं यत् । ज्यायः प्रशस्यतरम् । किंजल्कपुञ्जः पद्मराग(केसर)राशिरिव । कस्य । अम्बरेन्दीवरस्य गगनकुवलयस्य । अलिकुलसितेर्भ्रमरवृन्दनीलस्य । चिह्नं शिरोरत्नं (कालव्यालस्य) अहोमूर्ध्नि

1. 'महांसि' इति पाठः.

दिवसशिरसि । रत्नं मणिः । महिततमं पूजितम् । महद्बृहत् । 'यदेतन्मण्डलं तपति' इति श्रुतिरित्यपेक्षते ॥

कत्राता तारकाणां पतति तनुरवश्यायबिन्दुर्यथेन्दु-
विंद्राणा दृक्स्मरारेरुरसि मुररिपोः कौस्तुभो नोद्गभस्तिः ।
वह्नेः सापह्नवेव द्युतिरुदयगते यत्र तन्मण्डलं वो
मार्तण्डीयं पुनीताद्दिवि भुवि च तमांसीव मुष्णन्महांसि ॥ ७६ ॥

मार्तण्डीयं सावित्रं मण्डलं वो युष्मान्पुनीतात्पुनातु । किं कुर्वन् । मुष्णन्खण्डयन् । कानि । महांसि तेजांसि । कानीव । तमांसीव तिमिराणि यथा । क्व । दिवि खे । किं तत्रैव । न । भुवि च भूमौ च । यत्रोदयगते उदयस्थे कत्राता तारकाणां को रक्षिता नक्षत्राणाम् । न कश्चिदित्यर्थः । किं पुनः कारणमित्याह—तत्र पतति ध्वंसते इन्दुश्चन्द्रः । क इव । अवश्यायबिन्दुर्यथा तुषारकणवत् । कथंभूतः । तनुरल्पः । इन्दुर्हि तारकाणां नाथः । तत्र पतति कत्रायते । किं च, विद्राणा म्लाना दृग्दृष्टिः स्मरारेः शंभोः । मुरारेरुरसि विष्णोर्वक्षसि कौस्तुभो मणिविशेषो नोद्गभस्ति नोन्मयूखः । अपि च वह्नेरग्नेः सापह्नवेव सापलापेव द्युतिः कान्तिः । एतेन सर्वतेजसां मोषः कथितः । उदयगते यत्रेति प्रत्येकं मेलनीयम् ॥

यत्प्राच्यां प्राक्चकास्ति प्रभवति च यतः प्राच्यसावुज्जिहाना-
दिद्धं मध्ये यदह्नो भवति ततरुचा येन चोत्पाद्यतेऽहः ।
यत्पर्यायेण लोकानवति च जगतां जीवितं यच्च तद्वो
विश्वानुग्राहि विश्वं सृजदपि च रवेर्मण्डलं मुक्तयेऽस्तु ॥ ७७ ॥

रवेरादित्यस्य तन्मण्डलं वो युष्माकं मुक्तये निर्वाणायास्तु भूयात् । वेदे 'एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽप्येतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते' इति श्रुतिः । अतोऽमृतायास्तु । यद्विश्वानुग्राहि जगदनुग्राहि विश्वं सृजदपि विश्वं विदधदपि । तदेव दर्श्यते—यत्प्राच्यामैन्द्र्यां प्राक्प्रथमं चकास्ति दीप्यते । यतश्चोज्जिहानादुद्गच्छतोऽसौ प्राची प्रभवति जयति । यदह्नो दिवसस्य मध्ये इद्धं दीप्तं भवति । येन च ततरुचा विस्तारितभासा उत्पाद्यते जन्यते अहो दिवसः । यच्च पर्यायेण लोकाञ्जगन्त्यवति रक्षति । यच्च जगतां जीवितं प्राणितम् । यथोक्तम्—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । प्रजासौख्याच्च देवानां परा तृप्तिरिति श्रुतिः' ॥

शुष्यन्त्यूढानुकारा मकरवसतयो मारवीणां स्थलीनां
येनोत्तप्ताः स्फुटन्तस्तडिति तिलतुलां यान्त्यगेन्द्रा युगान्ते ।

१. 'सर्दीति' इति पाठः.

तच्चण्डांशोरकाण्डत्रिभुवनदहनाशङ्कया धाम कृच्छ्रा-
तसंहृत्यालोकमात्रं प्रलघु विदधतः स्तान्मुदे मण्डलं वः ॥ ७८ ॥

चण्डांशोस्तीव्रभानोर्मण्डलं वो युष्माकं मुदे हर्षाय स्तादृवतु । किं कुर्वतः । धाम विदधतः । प्रलघु स्तोकम् । आलोकमात्रं आलोको मात्रा प्रमाणं यस्य तत् । आलोक एव तिष्ठते । किं कृत्वा । संहृत्य संक्षिप्य संकोच्य । कृच्छ्रादायासात् । कया । अकाण्डत्रिभुवनदहनाशङ्कया । अकाण्डेऽकाले जगत्क्षोपभीत्या । अकाले त्रिभुवनदाहो मा संपद्यतामिति । येनोत्तप्ता मकरवसतयः समुद्राः शुष्यन्ति शोषं यान्ति । मार्गीणां स्थलीनां मरुस्थलीनामुदानुकारा धृतसादृश्याः । क्व । युगान्ते क्षयसमये । अगेन्द्राः राजपर्वताः पर्वतराजानो वा तिलतुलां यान्ति । अतितापात्तद्विनि स्फुटन्तः सतजन्मानि विशीर्यमाणाः ॥

उद्यद्द्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमःपङ्कपूरं विदार्य
प्रोद्भिन्नं पत्रपार्श्वेष्वविरलमरुणच्छायया विस्फुरन्त्या ।
कल्याणानि क्रियाद्वः कमलमिव महन्मण्डलं चण्डभानो-
रन्वीतं तृप्तिहेतोरसकृदलिकुलाकारिणा राहुणा यत् ॥ ७९ ॥

चण्डभानोस्तीव्रांशोः संबन्धि मण्डलं वो युष्माकं कल्याणानि क्रियात्करोतु । यत्कमलमिव पद्ममिव । महद्बृहत् । अन्वीतमनुसृतम् । राहुणा सैंहिकेयेन । अलिकुलाकारिणा भ्रमरव्रातविभ्रमेण । असकृदनेकवारम् । किं कुर्वन् । उद्यदुद्गच्छत् । द्यूद्यानवाप्यां द्यौरेवोद्यानं द्यूद्यानं द्यूद्यानस्य वापी गगनोपवनपुष्करिणी तत्रेति । कमलमपि गगनाकारतया(रायां) उपवनपुष्करिण्यामुद्गच्छति । किं कृत्वा । विदार्य भित्त्वा । किम् । बहुलतमतमःपङ्कपूरं घनतरतिमिरसंघातम् । कमलमपि घनतरतिमिरकलशो यः पङ्कौघस्तं विदार्योदेति । किं च, प्रोद्भिन्नं रञ्जितम् । पत्रपार्श्वेषु वाहनोपान्तेषु । अविरलं निरन्तरम् । अरुणच्छायया नूरुप्रभया । विस्फुरन्त्या प्रोल्लसन्त्या । कमलमप्यरुणच्छायया लोहितभासा पत्रोपान्तेषु दलोपान्तेषु भिन्नं रञ्जितं भवति । अलिकुलेनानुगतं सेवितं च । कस्य हेतोः । तृप्तिहेतोः । पानस्य (?) ॥

चक्षुर्दक्षद्विषो यन्न तु दहति पुरः पूरयत्येव कामं
नालं जुष्टं मरुद्भिर्यदिह नियमिनां यानपात्रं भवाब्धौ ।
यद्वीतश्रान्ति शश्वद्भ्रमदपि जगतां भ्रान्तिमभ्रान्ति हन्ति
ब्रध्नस्याव्याद्विरुद्धक्रियमथ च हिताधायि तन्मण्डलं वः ॥ ८० ॥

इति मण्डलवर्णनम् ।

१. 'कृत्वे' इति पाठः. २. 'आहृत्य' इति पाठः. ३. 'भवतु' इति पाठः. ४. 'पद्म' इति पाठः. ५. 'चण्डरश्मेः' इति पाठः. ६. 'न दहति नियतं' इति पाठः. ७. 'पुर' इति पाठः.

भ्रमस्य रवेर्मण्डलं वो युष्मानव्यादक्षतु। विरुद्धक्रियं विरुद्धव्यापारम्। अथ च हिताधायि तथापि हितकारि। तदेव दर्शयति—चक्षुर्दक्षद्विषो यत् लोचनं भगवतो महेश्वरस्य। न तु कामं दहति प्रत्युत पूरयतीति विरोधः। भगवतश्चक्षुषा कामो मन्मथो दग्धो न तु पूरितः। कामोऽभिलाषस्तं न दहति प्रत्युत पूरयतीति परिहारः। पुरोऽग्रतः। दक्षद्विपश्चक्षुरित्यागमविदः। नियमिनां योगिनां भवाब्धौ संसारसमुद्रे यन्मण्डलं यानपात्रं प्रवहणम्। यन्नगतां भ्रान्तिं मिथ्याज्ञानं हन्ति। भ्रमदपि पर्यटदपि। शश्वदनवरतम्। वीतभ्रान्ति विगतभ्रमम्। शश्वत्सदा गमनचिह्नाङ्क(?)मभ्रान्तीति विरोधः। भ्रान्तिशब्दोऽयं संशये। अभ्रान्ति असंशयमित्यदोषः॥ इति मण्डलवर्णनव्याख्या॥

सिद्धैः सिद्धान्तमिश्रं श्रितविधि विबुधैश्चारणैश्चाटुगर्भं
गीत्या गन्धर्वमुख्यैर्मुहुरहिपतिभिर्यातुधानैर्यतात्म।
सार्धं साध्यैर्मुनीन्द्रैर्मुदिततममनो मोक्षिभि[1]ः पक्षपाता-
त्प्रातः प्रारभ्यमाणस्तुतिरवतु रविर्विश्ववन्द्योदयो वः॥ ८१॥

विश्ववन्द्योदयो रविर्वो युष्मानवतु रक्षतु। कीदृशोऽसौ भगवान्। प्रातः प्रभाते प्रारभ्यमाणस्तुतिरुपक्रम्यमाणस्तोत्रः। कैः कैः कथं कथमित्याह—सिद्धैर्देवविशेषैः सिद्धान्तमिश्रं सिद्धान्तशब्देन सिद्धान्तोक्तविधिरुच्यते। उपचारात्। तन्मिश्रं तदुपेतम्। क्रियाविशेषणम्। एवं प्रतिपदं योज्यम्। तथा विबुधैर्देवैः श्रितविधि विधियुक्तम्। चारणैर्देववर्णकैश्चाटुगर्भं सचाटु गुरुगुणोद्गारसारम्। गन्धर्वमुख्यैर्विश्वावसुप्रभृतिभिर्गीत्या गानेन। मुहुः पुनः पुनरहिपतिभिः फणीन्द्रैः। यातुधानैः पिशाचैर्यतात्म। सार्धमर्धवत्साध्यैर्देवविशेषैः। मुनीन्द्रैर्महर्षिभिर्मुदिततममनः सातिशयहृष्टचित्तम्। मोक्षिभिः पक्षपातात्। योगिभिरात्मभावादिति भावः॥

भासामासन्नभावादधिकतरपटोश्चक्रवालस्य तापा-
च्छेदादच्छिन्नगच्छत्तुरगखुरपुटन्या[2]सनिःशङ्कटङ्कैः।
निःसङ्गस्यन्दनाङ्गभ्रमणनिकषणात्पातु वस्त्रिप्रकारं[3]
तप्तांशुस्तत्परीक्षापर इव परितः पर्यटन्हाटकाद्रिम्॥ ८२॥

तप्तांशुरादित्यो वो युष्मान्पात्ववतु। किं कुर्वन्। पर्यटन्परिसर्पन्। हाटकाद्रिं सुवर्णाचलम्। क इव। तत्परीक्षापर इव तस्य परीक्षा तन्निष्ठ इव। परितः समन्तात्। कथं तत्परीक्षापरः। त्रिप्रकारं त्रिधा। स्वर्णं हि तद्दाहच्छेदकषणैस्त्रिधा परीक्ष्यते तद्वदत्रापि दर्शयति—भासां चक्रवालस्य रुचां कदम्बकस्यासन्नभावान्निकटत्वाद्यस्तापस्त-

1. 'मोक्षभिः' इति पाठः. २. 'न्यस्त' इति पाठः. ३. 'त्रिप्रकारः' इति पाठः.

स्मात्तापात् । अनेन दाहं दर्शयति । कीदृशस्य । अधिकतरपटोरतिशयतीव्रस्य तस्य कोदात् । किं कृत्वा । अच्छिन्नमनवरतं गच्छन्तो वल्गन्तस्ते च ते तुरगाश्च तेषां खुरपुटास्तेषां न्यासास्त एव निःशङ्कटङ्कास्तैरिति । टङ्काः शस्त्रविशेषाः । अनेन च्छेदं दर्शयति । किं च, निःसङ्गस्यन्दनाङ्गभ्रमणनिकषणादपगतसङ्गरथाङ्गभ्रमोल्लिखनात् । अनेन निकषणमाह ॥

नो शुष्कं नाकनद्या विकसितकनकाम्भोजया भ्राजितं तु
प्लुष्टा नैवोपभोग्या भवति भृशतरं नन्दनोद्यानलक्ष्मीः ।
नो शृङ्गाणि द्रुतानि द्रुतममरगिरेः कालधौतानि धौता-
नीद्धं धाम द्युमार्गे म्रदयति दयया यत्र सोऽर्कोऽवताद्वः ॥ ८३ ॥

सोऽर्को रविरादित्योऽरुणपादो दयया वो युष्मानवताद्रक्षतु । यत्रेद्धं दीप्तं धाम तेजो द्युमार्गे वियत्पथे म्रदयति मृदु विदधति सति नाकनद्या नो शुष्कं गङ्गया न शुष्यते स्म । अपि तु भ्राजितं राजितमेव । किंभूतया । विकसितकनकाम्भोजया विकस्वरस्वर्णकमलया । किं च प्लुष्टा नैव न दग्धा नन्दनोद्यानलक्ष्मीर्नन्दनोपवनशोभा । अपि तु भृशतरं भोग्या भोगार्हा भवति । अमरगिरेर्मेरोः शृङ्गाणि शिखराणि नो द्रुतानि न द्रवभावं गतानि । प्रत्युत द्रुतं शीघ्रं धौतानि । कालधौतानि हिरण्मयानि ॥

ध्वान्तस्यैवान्तहेतुर्न भवति मलिनैकात्मनः पाप्मनोऽपि
प्राक्पादोपान्तभाजां जनयति न परं पङ्कजानां प्रबोधम् ।
कर्ता निःश्रेयसानामपि न तु खलु यः केवलं वासराणां
सोऽव्यादेकोद्यमेच्छाविहितबहुबृहद्विश्वकार्योऽर्यमा वः ॥ ८४ ॥

सोऽर्यमा सूर्यो वो युष्मानव्यात् । कीदृशः । एकोद्यमेच्छाविहितबहुबृहद्विश्वकार्यः । एकश्चासावुद्यमश्च तेन कृत्वा इच्छया विहितानि बहूनि बृहन्ति विश्वकार्याणि येन स तथोक्तः । केवलं ध्वान्तस्यैव तमस एव केवलस्य मलिनैकात्मनो मलीमसस्वरूपस्यान्तहेतुर्विनाशकारणं न भवति किं तु पाप्मनोऽपि एनसोऽपि । कथम् । प्राक्पूर्वम् । पादोपान्तभाजां पुनरपि यो न केवलं पङ्कजानां पद्मानां चरणाभ्यर्णवर्तिनामपि प्रबोधं तत्त्वदर्शनं योजयति । खलु निश्चयेन न केवलं वासराणां कर्ता निःश्रेयसानामपवर्गाणामपि । अपिशब्दः समुच्चये । खलु वाक्यालंकारे ॥

लोटँल्लोष्टाविचेष्टः श्रितशयनतलो निःसहीभूतदेहः
संदेही प्राणितव्ये सपदि दश दिशः प्रेक्षमाणोऽन्धकाराः ।

---

१. 'कनकाम्भोरुहा' इति पाठः.

निःश्वासायासनिष्ठः परमपरवशो जायते जीवलोकः
शोकेनेवान्यलोकानुदयकृति गते यत्र सोऽर्कोऽवताद्वः ॥ ८५ ॥

सोऽर्को वो युष्मानवतात् । यत्रान्यलोकानुदयकरे गते सति जायते जीवलोक इत्थंभूतो भवति । शोकेनेव विषादेनेव । किमवस्थः । लोटन् विवर्तमानः । लोष्टाविचेष्टो लोष्टवच्चेष्टारहितः । श्रितशयनतलः शय्यापतितः । निःसहीभूतदेहो विक्लवगात्रः । प्राणितव्ये जीवितव्ये संदेही संशयितः किं जीविष्याम्युत न जीविष्यामीति संशयानः । किं कुर्वन् । सपदि तत्क्षणं दश दिशोऽन्धकारा(निरा)लोकाः प्रेक्षमाणः पश्यन् । निःश्वासायासनिष्ठः खेदवान् । परमपरवशोऽतीव दुःस्थितः । शोकेनाप्येवं भवति ॥

क्रामँल्लोलोऽपि लोकाँस्तदुपकृतिकृतावाश्रितः स्थैर्यकोटिं
नृणां दृष्टिं विजिह्मां विदधदपि करोत्यन्तरत्यन्तभद्राम् ।
यस्तापस्यापि हेतुर्भवति नियमिनामेकनिर्वाणदायी
भूयात्स प्रागवस्थाधिकतरपरिणामोदयोऽर्कः श्रिये वः ॥ ८६ ॥

सोऽर्को युष्माकं श्रिये विभूत्यै भूयात् । प्रागवस्थाधिकतरपरिणामोदयः पूर्वदशाप्रकर्षाधिकपरिणत्युद्गतिः । कीदृशोऽसौ । यः क्रामँल्लङ्घयन् लोलोऽपि तरलोऽपि लोकाञ्जगन्ति स्थैर्यकोटिं स्थिरतापक्षमाश्रितः । क्व । तदुपकृतिकृतौ लोकोपकारविधानविषये । किं च, नृणां पुंसां दृष्टिं चक्षुर्विजिह्मां मन्दां विदधन्नपि कुर्वन्नप्यन्तःकरणानुरूपामत्यन्तभद्रां नितान्तकृतार्थां करोति विधत्ते । यस्तापस्यापि हेतुः कारणं भवति जायते । नियमिनां योगिनामेको निर्वाणदायी मुक्तिदायी ॥

व्यापन्नर्तुर्न कालो व्यभिचरति फलं नौषधीर्वृष्टिरिष्टा
नेष्टैस्तृप्यन्ति देवा नहि वहति मरुन्निर्मलाभानि भानि ।
आशाः शान्ता न भिन्दन्त्यवधिमुदधयो बिभ्रति क्ष्माभृतः क्ष्मां
यस्मिंस्त्रैलोक्यमेवं न चलति तपति स्तात्स सूर्यः श्रिये वः ॥८७॥

स सूर्योऽर्को वो भवतां श्रिये विभूत्यै स्तात् । व्यापन्नर्तुर्विनष्टर्तुः कालो वसन्तादिर्न भवति ऋतूननुवर्तते । ओषधीः कर्मतापन्नाः फलं कर्तृ न व्यभिचरति न विसंवदति । वृष्टिरिष्टा वर्षणमभिमतं भवति । इष्टैर्यागैर्देवा दिवौकसो न नहि तृप्यन्ति । अपि तु तृप्यन्ति । वहति मरुद्वाति वातः । निर्मलाभानि विमलद्युतीनि भानि नक्षत्राणि । आशा दिशः शान्ताः प्रसन्नाः । उदधयः समुद्रा मर्यादां न भिदन्ति । क्ष्माभृतः क्ष्मां बिभ्रति । यस्मिंस्तपति सति त्रैलोक्यमेवमुक्तप्रकारेण न चलति न विप्लवं याति ॥

---

१. 'चिरतरमवशो' इति पाठः. २. 'लोकाभ्युदय' इति पाठः.

कैलासे कृत्तिवासा विहरति विरहत्रासदेहोढकान्तः
श्रान्तः शेते महाहावधिजलधि विना छद्मना पद्मनाभः ।
योगोद्योगैकतानो गमयति सकलं वासरं स्वं स्वयंभू-
र्भूरित्रैलोक्यचिन्ताभृति भुवनविभौ यत्र भास्वान्स वोऽव्यात् ॥८८॥

स भास्वान्वोऽव्यात् । यत्र भास्वति भुवनविभौ लोकपाले त्रैलोक्यचिन्ताभृति ब-हुजगच्चिन्ताधरे सति ब्रह्मादीनां चिन्ता नास्ति । एतदेव दर्शयति—कृत्तिवासा महा-देवः कैलासे भूरिगिरौ (?) विहरति क्रीडते । विरहत्रासदेहोढकान्तः वियोगभयाद्देहे धृता प्रिया पार्वती येन सः । श्रान्तः खिन्नः । शेते स्वपिति । महाहौ महोरगे । अधि-जलधि पयोधौ । विना छद्मनाव्याजेन । योगस्तापादिच्छलं विना (?) । पद्मनाभो ना-रायणः । किं च, स्वयंभूर्ब्रह्मा स्वमात्मीयं वासरं दिवसं गमयति यापयति । योगोद्योगै-कतानः । योगश्चित्त[वृत्ति]निरोधस्तत्रोद्योग उद्यमस्तत्रैकतान एकाग्रः । सकलं निरवशेषम् । एते भुवनपतयो नाम[मात्रेण] स्वकार्यैकनिष्ठास्तिष्ठन्ति, अयं तु भगवा-न्कर्मणि कृतपरिकर इति दर्शितम् ॥

एतद्यन्मण्डलं खे तपति दिनकृतस्ता ऋचोऽर्चींपि यानि
द्योतन्ते तानि सामान्ययमपि पुरुषो मण्डलेऽणुर्यजूंषि ।
एवं यं वेद वेदत्रितयमयमयं वेदवेदी समग्रो
वर्गः स्वर्गापवर्गप्रकृतिरविकृतिः सोऽस्तु सूर्यः श्रिये वः ॥ ८९ ॥

स सूर्यो वो युष्माकं श्रिये स्तादस्तु । कीदृशः । स्वर्गापवर्गप्रकृतिः संसारनिर्वाण-स्वभावः कारणम् । स्वयमविकृतिर्विकाररहितः । यं सूर्यमयं वर्ग एष गणो वेदवेदी वेद-वेत्ता मण्डलार्चिः पुरुषत्वसमान(?)ज्योतिरिति शेषः । एवं वेद जानाति । कथंभूतम् । वेदत्रितयमयं त्रिवेदीप्रकृतिकम् । तथा च 'त्रयी वा एषा विद्या तपति' इति श्रुतिः । तन्मयम् । कथमेवम् । इत्थंभूतं देवं यं वेद । यदेतन्मण्डलं दिनकृत आदित्यस्य संबन्धि खे तपति ता ऋचः स ऋग्वेदः । 'ता ऋचः स ऋचां लोकः' इति श्रुतिः । यान्यर्चींषि दीप्तयो द्योतन्ते भासन्ते तानि सामानि सामवेदः । 'यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्म-हाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकः' इति श्रुतिः । अयमपि मण्डले पुरुष आत्माणुः सूक्ष्मो योगगम्यस्तानि यजूंषि स यजुर्वेदः । 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः' इति श्रुतिः । एतेन वेदत्रितयमयत्वं कथितम् ॥

नाकौकः प्रत्यनीकक्षतिपटुमहसां वासवाग्रेसराणां
सर्वेषां साधु पाता जगदिदमदितेरात्मजत्वे समेऽपि ।

येनादित्याभिधानं निरतिशयगुणैरात्मनि न्यस्तमस्तु
स्तुत्यस्त्रैलोक्यवन्द्यैस्त्रिदशमुनिगणैः सोंऽशुमाञ्श्रेयसे वः ॥ ९० ॥

सोंऽशुमान्वो युष्माकं श्रेयसे कल्याणायास्तु । किंभूतोऽसौ । स्तुत्यो वन्द्यः । कैः । त्रिदशमुनिगणैः सुरर्षिसंघैः । किंभूतैः । त्रैलोक्यवन्द्यैस्त्रिभुवननमस्करणीयैः । येनांशुमता आदित्याभिधानमादित्यसंज्ञा आत्मनि स्वस्मिन्विषये न्यस्तमारोपिता । मध्ये वासवाग्रेसराणां शक्रप्रभृतीनाम् । देवानां प्रायेणादित्यसंज्ञा । अदितेर्देवमातुरात्मजत्वे समेऽपि सत्त्वविशेषेऽपि सति । तर्हि ते तेजस्विनो न भविष्यन्ति । किंभूतानां तेषाम् । नाकौकः प्रत्यनीकक्षतिपटुमहसां देवप्रतिपन्थिक्षयकल्पतेजसाम् । तर्हि जगन्ति विश्वानि·········साधु सम्यक्पातां रक्षतां सताम् । किं तत् । जगद्भुवनमिदम् । एतदुक्तं भवति—यद्यप्यदितेरपत्यमिति व्युत्पत्तिः सर्वेषामप्यस्ति । तन्निमित्तस्यादित्य(त्व)स्य साधारणत्वात् । तथापि भगवानेवादित्य इति लोकप्रसिद्धिः । सूर्यस्यापि हेतुर्दर्शितो निरतिशयगुणैरिति ॥

भूमिं धाम्नोऽभिवृष्ट्या जगति जलमयीं पावनीं संस्मृताव-
प्याग्नेयीं दाहशक्त्या मुहुरपि यजमानां यथाप्रार्थितार्थैः ।
लीनामाकाश एवामृतकरघटितां ध्वान्तपक्षस्य पर्व-
ण्येवं सूर्योऽष्टभेदां भव इव भवतः पातु बिभ्रत्स्वमूर्तिम् ॥ ९१ ॥

सूर्योऽर्को भवतो युष्मान्रक्षतु । किं कुर्वन् । बिभ्रद्दधत् । काम् । स्वमूर्तिम् । अष्टभेदामष्टप्रकाराम् । क इव । भव इव भगवान्महेश्वरो यथा । 'क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याख्याः' अष्टमूर्तयः । सूर्ये ता दर्शयितुमाह—किंभूतः । भूमिं निधानम् । कस्य । धाम्नस्तेजसः । किं च, जलमयीं जलप्रायाम् । अभिवृष्ट्याभिवर्षणेन । जगति लोके । किं च, पावनीं वायुमयीम् । (जनानां भक्तानाम्) । तथाग्नेयीमग्निमयीम् । दाहशक्त्या दाहसामर्थ्येन । मुहुः पुनःपुनर्यजमानां याजकमयीम् । यथाप्रार्थितार्थैः । तथाकाशे लीनां संबद्धाम् । अमृतकरघटितां चन्द्रेण संगताम् । क्व । ध्वान्तपक्षस्य पर्वण्यमावास्यायाम् । तत्र हि सूर्याचन्द्रमसौ संगच्छेते । एवमुक्तया नीत्या सूर्यः स्वयमेवाष्टमूर्तिः श्रीमहादेवतुल्य इति ॥

प्राक्कालोन्निद्रपद्माकरपरिमलनाविर्भवत्पादशोभो
भक्त्या त्यक्तोरुखेदोद्गति दिवि विनतासूनुना नीयमानः ।

१. 'गुणैनात्मनि' इति पाठः. २. 'धाम्नोऽथ' इति पाठः. ३. 'यजमानात्मिकां प्रार्थितार्थैः' इति पाठः. प्रार्थितार्था याचकास्तैर्ज्ञापकभूतैर्यजमानात्मिकामिति तदर्थः. ४. 'तथा संस्मृतौ स्मरणेऽपि कृते सति पावनीं शुद्धिकरीम् । एतेन पवनस्य वायोरिमां पावनीमिति श्लेषमहिम्ना वायुस्वरूपिणीमिति सूचितम्' इति शास्त्रिव्याख्यानम्.

सप्ताश्वाप्तापरान्तान्यधिकमधरयन्यो जगन्ति स्तुतोऽलं
देवैर्देवः स पायादपर इव मुरारातिरह्नां पतिर्वः ॥ ९२ ॥

अह्नां पतिरादित्यो वो युष्मान्पायात् । योऽपर इव मुरारातिर्द्वितीय इव मुरारिः । कीदृशो मुरारातिः कीदृशश्चाह्नां पतिस्तदुच्यते—मुरारिपक्षे प्राक्काले पूर्वकाले उन्निद्रा जागरिता सावधाना पद्मा श्रीस्तस्याः करौ हस्तौ ताभ्यां परिमलनं हस्तसंवाहनं तेनाविर्भवन्ती प्रादुर्भवन्ती पादयोः शोभा कान्तिर्यस्य मुरारेः स तथोक्तः। कीदृशोऽहर्पतिः । प्राक्काले पूर्वाह्णे उन्निद्रा विकसिता ये पद्माकरास्तेषां परिमलनमवगाहनं तेनाविर्भवन्ती पादानां किरणानां शोभा यस्य सः । किं च, विनतासूनुनारुणेन नीयमान उह्यमानः । क्व । दिवि गगने । भक्त्या भावेन । त्यक्तोरुखेदोद्गति त्यक्त(बृहत्)जङ्घाखेदोदयं यथा भवति । किं कुर्वन्स्तुतः । अधरयँल्लङ्घयन् । जगन्ति भुवनानि । मुरारिपक्षे तु जगन्ति कति । सप्त । आशु शीघ्रम् । आप्तापरान्तानि प्राप्तपरपाराणि । रविपक्षे तु—सप्ताश्वाप्तापरान्तानि सप्तभिरश्वैराप्तापरान्तानि आश्रितपश्चिमाशापर्यन्तानि ॥

यः स्रष्टापां पुरस्तादचलवरसमभ्युन्नतेर्हेतुरेको
लोकानां यस्त्रयाणां स्थित उपरि परं दुर्विलङ्घ्येन धाम्ना ।
सद्यः सिद्ध्यै प्रसन्नद्युतिशुभचतुराशामुखः स्ताद्विभक्तो
द्वेधा वेधा इवाविष्कृतकमलरुचिः सोऽर्चिषामाकरो वः ॥ ९३ ॥

सोऽर्चिषामाकरो निधानं खनिर्वा सूर्यः सिद्ध्यै सिद्ध्यर्थं वो युष्माकं स्ताद्भूयात् । सद्यः सपदि । क इव । वेधा इव ब्रह्मेव । किंविशिष्टः । विभक्तः । कथम् । द्वेधा । कीदृशश्च सूर्यः कीदृशो ब्रह्मा तदेव दर्श्यते—योऽपां पयसां पुरस्तात्पूर्वं स्रष्टा विधाता कर्ता । वेधा हि पूर्वं पयः सृजतीत्यागमविदः । सूर्योऽपि प्रागपां स्रष्टा भवति । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । अचलवरसमभ्युन्नतेर्हेतुरेक इति । अचलवराः कुलशैलास्तेषां समभ्युन्नतिरुच्छ्रायस्तस्य हेतुः कारणम् । एकोऽद्वितीयः । रविपक्षे तु पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि अचलवरो मेरुः (उदयाद्रिः) तत्र समभ्युन्नतिरुदयस्तस्य हेतुरेकः । मेरुर्हि भगवतोदयता गौरवं नीयते उदयाचल इति । यस्त्रयाणां लोकानां भूर्भुवःस्वर्लक्षणानामुपर्युपरिष्टात्स्थितः । सूर्योऽपि त्रिलोक्या उपरि वर्तते । धाम्ना तेजसा । दुर्विलङ्घ्येनानभिभवनीयेन । वेधा तु धाम्ना स्थानेन दुर्विलङ्घ्येन दुष्प्रापेणोपरिस्थितः । परमतीव । तथा प्रसन्नद्युतीनि शुभानि

---

१. 'त्यक्ता उरुर्महती खेदस्य परिश्रमस्योद्गतिरुद्गमो यत्र कर्मणि यथा स्यात्तथा । यद्वा रथमारुह्याश्वानां नियन्त्रणादनूरुत्वाद्वा त्यक्तो विरहः ऊर्वोर्जङ्घयोः खेदः परिश्रमो यस्यां सा तथाविधा उद्गतिरूर्ध्वगमनं यस्मिन्नयने तत्त्यक्तोरुखेदोद्गति यथा स्यात्तथा दिवि अन्तरिक्षमार्गे नीयमानः । मुरारातिरपि विनतासूनुना गरुडेन——दिवि सुरलोके नीयमान उह्यमानः' इति शास्त्रिव्याख्यानम्. २. 'शुचि' इति पाठः.

शोभमानानि चत्वार्याशामुखानि दिग्वदनानि यत्रोदिते सति स तथोक्तः । अन्यत्र चतस्र आशा इव महत्वान्मुखान्याननानि यस्य स तथाभूतः ॥

सादिर्द्यूर्वीनदीशा दिशति दश दिशो दर्शयन्प्राक्दशो यः
सादृश्यं दृश्यते नो सदशशतदशि त्रैदशे यस्य देशे ।
दीप्तांशुर्वः स दिश्यादशिवयुगदशादर्शितद्वादशात्मा
शंशास्त्यश्वांश्च यस्याशयविदतिशयाद्दन्दशूकाशनाद्यः ॥ ९४ ॥

दीप्तांशुः सूर्यो वो युष्मभ्यं शं सुखं दिश्याद्यच्छतु । यस्याश्वाञ्शास्ति नियमयति । कः । दन्दशूकाशनाद्यः । दन्दशूकाः सर्पास्तदशनो गरुडस्तस्याद्यो ज्येष्ठः प्रथमोऽरुणः । आशयविदभिप्रायज्ञः । अतिशयाद्विशेषतः । कीदृशो दीप्तांशुः । अशिवयुगदशादर्शितद्वादशात्मा अशिवयुगं क्षयसमयस्तत्र दशा तया दर्शिता द्वादशात्मानो येन सः । यो दृशो दिशति चक्षूंषि ददाति । दशदिशो दर्शयन्दशाशाः प्रकाशयन् । किंभूताः । सादिर्द्यूर्वीनदीशाः । अद्रयः पर्वताः द्यौर्नभः उर्वी पृथ्वी नदीशाः समुद्राः । अद्रयश्चेति संबन्धः । तैः सह वर्तन्त इति ताः तुल्ययोग इति पुनर्बहुव्रीहिः । प्राक् प्राचीम् । किं च, यस्य सादृश्यं नो दृश्यते तुल्यत्वं नोपलभ्यते । त्रैदशे देशे देवानां स्थाने स्वर्गे । सह दशशतदृशा शक्रेण वर्तत इति [तस्मिन्] देशे ॥

तीर्थानि व्यर्थकानि ह्रदनदसरसीनिर्झराम्भोजिनीनां
नोदन्वन्तो नुदन्ति प्रतिभयमशुभं श्वभ्रपातानुबन्धि ।
आपो नाकापगाया अपि कलुषमुषो मज्जतां नैव यत्र
त्रातुं यातेऽन्यलोकान्स दिशतु दिवसस्यैकहेतुर्हितं वः ॥ ९५ ॥

स दिवसस्यैकहेतुर्दिनस्य प्रधानकारणं भानुर्वो युष्मभ्यं दिशतु यच्छतु । किं तत् । हितं पथ्यम् । यत्रान्यलोकानपरजगन्ति त्रातुं पातुं याते गते सति तीर्थानि पुण्यस्थानानि व्यर्थकानि जायन्ते । आकिंचित्करत्वात् । भास्वत्युदिते सति फलं दातुं समर्थानि तत्सेवकानाम् । न तद्विरहे । कासां संबन्धितीर्थानि । ह्रदनदसरसीनिर्झराम्भोजिनीनाम् । ह्रदा अगाधा जलाशयाः । नदाः शोणादयः । सरस्यो महासरांसि । निर्झराः प्रस्रवाः । अम्भोजिन्यः पुष्करिण्यः । ह्रदाश्च नदाश्चेति समासः । अपि च, उदन्वन्तः समुद्रा न प्रतिभयं नुदन्ति न पापमपनयन्ति । प्रतिशब्देनात्र पापं विवक्षितम् । अशुभश्वभ्रपातानुबन्धि । अशुभश्वभ्रं नरकः । श्वभ्रमिव सः । अधोगतिहेतुत्वात् । तत्र पातस्तदनुभवकारणम् । नाकापगाया अप्यापो जलानि कलुषमुषो नैव पापापहा न । एतानि सर्वाणि तीर्थानि भानुमताधिष्ठितानि स्वकार्यक्षमाणि भवन्तीति वाक्यार्थः । केषाम् । मज्जतां स्नानं कुर्वताम् ॥

१. 'द्राक्' इति पाठः. २. 'स्वर्गापगायाः' इति पाठः. ३. 'लोकं' इति पाठः.

एतत्पातालपङ्कप्लुतमिव तमसैवैकमुद्गाढमासी-
दप्रज्ञाताप्रतर्क्यं निरवगति तथालक्षणं सुप्तमन्तः ।
यादृक्सृष्टेः पुरस्तान्निशि निशि सकलं जायते तादृगेव
त्रैलोक्यं यद्वियोगादवतु रविरसौ सर्गतुल्योदयो वः ॥ ९६ ॥

असौ रविर्भास्वान्वोऽवतु । किंभूतः । सर्गतुल्योदयः सृष्टिसमानोदयः । यद्वियोगाद्य-द्विरहादेतत्त्रैलोक्यमिदं त्रिभुवनं निशि निशि रात्रौ रात्रौ तादृगेव जायते यादृशं सृष्टेः पुरस्तात्पूर्वमासीदस्ति स्म । किंभूतम् । पातालपङ्कप्लुतमिव । पातालमधः पङ्कः कर्दम-स्तत्र प्लुतं मग्नमिव । केन । तमसा । एकमद्वितीयम् । उद्गाढं प्रबलम् । अप्रज्ञाताप्रत-र्क्यम् । न प्रज्ञायते स्माप्रज्ञातो बोद्धव्यप्रतीत्यविषयः । अप्रतर्क्यस्तर्कयितुमशक्यः । अप्रज्ञातं चाप्रतर्क्यं च तदेवंविधम् । सुप्तमन्तस्ततश्च निरवगति प्रत्यक्षस्याविषयम् । तथा अलक्षणं लक्षणस्याविषयम् । सांप्रतमप्येवंभूतमेव भवति ॥

द्वीपे योऽस्ताचलोऽस्मिन्भवति खलु स एवापरत्रोदयाद्रि-
र्या यामिन्युज्ज्वलेन्दुद्युतिरिह दिवसोऽन्यत्र तीव्रातपः सः ।
यद्वश्यौ देशकालाविति नियमयतो नो तु[1] यं देशकाला-
वव्यात्स स्वप्रभुत्वाहितभुवनहितो हेतुरह्नामिनो वः ॥ ९७ ॥

सोऽह्नां दिनानां हेतुः कारणमिनोऽर्को वोऽव्यात् । कीदृशोऽसौ । स्वप्रभुत्वाहितभु-वनहितः । स्वं च तत्प्रभुत्वं च तेनाहितं कृतं भुवनहितं लोकपथ्यं येन स तथोक्तः । नो तु पुनर्यमिनं देशकालौ नियमयतः इनस्य नियामकौ न भवतः । कथंभूतौ । यद्वश्यौ यद-धीनौ । देशकालौ प्रदेशसमयौ । देशः पूर्वादिदिग्विशेषः । कालः समयः प्रभातादिः । अस्मिन्द्वीपे योऽस्ताचलोऽस्तपर्वतः स खल्वपरत्र द्वीपान्तरे उदयाद्रिरुदयाचलः । अ-न्यत् । इह देशे या निर्मलचन्द्रकान्ती रात्रिः सोऽन्यत्र दुःसहातपो दिवसः । यदा किल सहस्रकिरणो भगवान्मेरोर्दक्षिणस्यामुदेति तदा मेरोरुत्तरस्यामस्तमेति । मेरोः पूर्वस्यां मध्यदिनं पश्चिमायां मध्यरात्रं च । अतो हेतोः पूर्वादिदेशः पूर्वादिसंध्याकालः एतौ यस्य रवेर्वश्यौ भवतः न तु रविरेतयोर्देशकालयोर्वश्यः । एतेन सूर्यचक्रभ्रमात् पृथ-क्पृथग्देशकालनिर्माणं गणितशास्त्रे प्रसिद्धमस्तीति भावः ॥

व्यग्रैरग्र्यग्रहेन्दुग्रसनगुरु[2] भरैर्नो समग्रैरुदग्रैः
प्रत्यग्रैरीषदुग्रैरुदयगिरिगतो गोगणैर्गौरयन्गाम् ।
उद्गाढार्चिर्विलीनामरनगरनगग्रावगर्भामिवाह्ना-
मग्रे श्रेयो विधत्ते ग्लपयतु गहनं स ग्रहग्रामणीर्वः ॥ ९८ ॥

---

१. 'नु' इति पाठः. २. 'गुरुतरैः' इति पाठः.

स ग्रहग्रामणीः सूर्यो वो युष्माकं गहनं पापमघं ग्लपयतु स्फोटयतु । उद्गाढाश्च ता अर्चिपश्च ता विलीना हृतास्ते च ते अमरनगरनगग्रावाणश्च तद्गर्भा यस्याः सा त-थोक्ता । अमरनगरं त्रिदशवासः । नगः शैलः । अमरनगरं च तन्नगश्चेति समासः । क । अग्रे मुखे । अह्नां वासराणाम् । किं कुर्वन् । गां गौरयन् । कैः । गोगणै रश्मिस-मूहैः । किंभूतैः । व्यग्रैः । अभ्यग्रेहेन्दुग्रसनगुरुभरैः अग्र्याः पौरस्त्यास्ते च ग्रहाश्चाग्र्य-ग्रहाः ते चेन्दुश्चन्द्रमाश्चाग्र्यग्रहेन्दवस्तेषां ग्रसनमभिभवस्तस्य गुरुभरो महाभारो येषां तैः । नो समग्रैरपरिपूर्णैः । बालत्वात् । उदग्रैर्बृहद्भिः । प्रत्यग्रैर्नवत्वात् । ईषदुग्रैः किं-चित्तीक्ष्णैः । बालत्वात् । एवंभूतैर्मयूखैर्गां गौरयन् । द्रुतसुवर्णगर्भामिव करोतीति तात्प-र्यार्थः । इन्दोर्ग्रहणमिन्दोर्महातेजसोऽप्यभिभवप्रदर्शनार्थम् ॥

योनिः साम्नां विधाता मधुरिपुरजितो धूर्जटिः शंकरोऽसौ
मृत्युः कालोऽलकायाः पतिरपि धनदः पावको जातवेदाः ।
इत्थं संज्ञा डवित्थादिवदमृतभुजां या यदृच्छाप्रवृत्ता-
स्तासामेकोऽभिधेयस्तदनुगुणगुणैर्यः स सूर्योऽवताद्वः ॥ ९९ ॥

स सूर्यो वो युष्मानवतात्पातु । यास्तासां संज्ञानां एकः प्रधानमभिधेयो वाच्यः । का-साम् । या अमृतभुजां देवानां यदृच्छानिरभिधेयं प्रवृत्ता भूताः । किमिव । डवित्था-दिवत् डवित्थादयो यथा । डित्थो डवित्थ इत्यादयः संज्ञा जातिक्रियादिनिमित्तमन्तरेण यथासंकेतं वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते यथा एता अपि संज्ञा एतेषु देवेषु निमित्तमन्तरेणैव प्र-वर्तन्त इत्युक्तं भवति । यथैतेषु तथा रवावपि प्रवृत्ताः कदाचिद्भविष्यन्तीत्याह—तदनु-गुणगुणैः गुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तास्तदनुगुणाः संज्ञानुकूला ये गुणास्तैः कृत्वा । एतदुक्तं भवति—तासां संज्ञानां यानि यानि प्रवृत्तिनिमित्तानि तैरेव निमित्तैर्भास्वन्तमभिदधते न त्वर्थादिवद्यदृच्छमिति । कास्ताः संज्ञाः । योनिः साम्नां विधाता । योनिः प्रभवः । साम्नां सामवेदस्य । विधाता वेधाः । तथा मधुरिपुर्विष्णुरजित इति । धूर्जटिर्महादेवः शंकर इति । मृत्युरन्तकः काल इति । अलकायाः पतिः कुबेरो धनद इति । जात-वेदा वह्निः पावक इति । एतासां हि संज्ञानां यथाक्रमं सामवेदकारणत्वं.......... कलनक्रियाहेतुत्वं धनकर्तृ(दातृ)त्वं पावनक्रियाकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्तु भास्व-त्येव न तेषु ॥

देवः किं बान्धवः स्यात्प्रियसुहृदथवाचार्य आहोस्विदर्यो
रक्षा चक्षुर्नु दीपो गुरुरुत जनको जीवितं बीजमोजः ।
एवं निर्णीयते यः क इव न जगतां सर्वथा सर्वदासौ
सर्वाकारोपकारी दिशतु दशशताभीशुरभ्यर्थितं वः ॥ १०० ॥

---

१. 'गणैः' इति पाठः. २. 'आर्यः' इति पाठः. ३. 'सर्वदा' इति पाठः. ४. 'सर्वदः' इति पाठः.

असौ दशशताभीशुः सहस्रांशुर्वो युष्मभ्यमभ्यर्थितं दिशतु यच्छतु । एवमित्थं न निर्णीयते नावधार्यते जगतामेषां मध्ये क इति । किं देवः सुरः । किं बान्धवो ज्ञातिः स्याद्भवेत् । अथ किं प्रियसुहृदिष्टमित्रम् । किंवा आचार्य उपदेष्टा । आहोस्विदर्यः स्वामी महाकुलीनः । रक्षा त्राणम् । चक्षुर्लोचनम् । नु वितर्के । दीपः प्रदीपः । गुरुः पूज्यः । उत किं जनकः पिता । अथ जीवितं प्राणितम् । उत बीजं कारणम् । उत ओजो बलम् । ननु चैकतमकार्येणैव देवादीनामन्यतमा इति निश्चेष्यत इत्याह—सर्वाकारोपकारी यतः सर्वैर्देवाद्याकारैरुपकारे रतः । अतः क इति निर्णेतुमशक्य एव । सर्वथा सर्वप्रकारैः । सर्वदा सर्वकालम् । केचिद्भिन्ना वा अभिज्ञार्थं मन्यमाना गुरुरिति (?) । तस्मान्नानात्वं सर्वव्यापकत्वं च । नानाकारं सर्वोपकारं कुर्वन्न(तो)ऽपि बान्धवादिभेदैः सर्वात्मकत्वं दर्शितम् ॥

[श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः श्रीमयूरेण भक्त्या
युक्तश्चैतान्पठेद्यः सकृदपि पुरुषः सर्वपापैर्विमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुःप्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुतमपि लभते सोऽत्र सूर्यप्रसादात् ॥ १०१ ॥

श्रीमयूरेण कविना लोकस्य जगतो भूत्यै समृद्ध्यर्थं शतं श्लोका इत्युक्तप्रकारेण रचिताः । सन्तीति शेषः । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इत्यनुशासनात्संख्येयपरमपि शतमितिपदमेकवचनान्तं प्रयुज्यते । 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्' इति श्रुतबोधाद्युक्तेर्यद्यपि श्लोकशब्दोऽनुष्टुप्छन्दोभेदे वर्तते, तथापि नानार्थकत्वात्तस्य पद्यमात्रेऽपि वृत्तिः । तथा चामरसिंहः—'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यनुशिष्टवान् । अत एव निर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे संक्रान्तिनिर्णये कमलाकरभट्टेन 'प्रागूर्ध्वं दश पूर्वतः षडवनिस्तद्वत्पराः पूर्वतः' इत्यादीनि पद्यानि 'अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः' इत्युक्त्वावतारितानि । उपक्रान्तस्य सूर्यस्तवस्यैवमुपसंहारं कृत्वास्य लोकहितावहत्वलक्षणप्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह—भक्त्या युक्त इत्यादिना । एतांश्च श्लोकान्यः पुरुषो भक्त्या युक्तः सन्पठेत्स सर्वपापैर्विमुक्तः । भवतीति शेषः । एतेन स्वर्गादिफलं स लभत इति सूचितम् । सर्वपापक्षयस्य चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षान्तफलसाधनत्वस्यान्यत्रोक्तत्वादिति भावः । किं चात्र लोकेऽपि सूर्यप्रसादादारोग्यादिकं यद्यत्कामयते तत्तत्फलं लभते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥]

इति श्रीमदुज्जयिनीसामान्यपुत्रोदासीनभट्टसाधारणसूनुना (?) त्रिभुवनपालेन विरचिता श्रीसूर्यशतकटीका समाप्ता ।

---

१. अयं श्लोकस्त्रिभुवनपालव्याख्यायां न लभ्यते. मूलपुस्तके यज्ञेश्वरशास्त्रिव्याख्यायां च वर्तत इति शास्त्रिव्याख्यासमेत एवात्र गृहीतः. २. 'सुखं' इति पाठः. ३. 'इति श्रीमयूरपण्डितविरचितं सूर्यशतकं विशेषाचार्यव्याख्या च' इति पुस्तकान्तरपाठः.

KÂVYAMÂLÂ. 13.

THE SÂMBAPANCHÂS'IKÂ

OF

SÂMBA.

WITH

The commentary of Kshemarâja.

EDITED BY

PANDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1889.

Price 4 Annas.

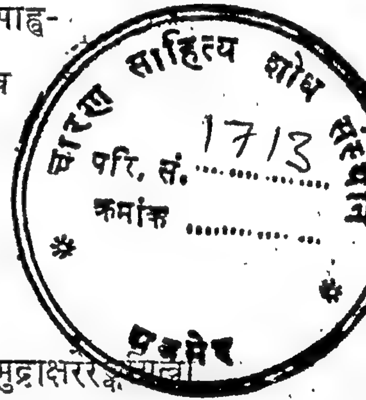
काव्यमाला. १३.

साम्बकविप्रणीता

साम्बपञ्चाशिका ।

क्षेमराजकृतया टीकया समेता ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परवोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीता ।

१८८९

मूल्यं रूप्यकपादः ।

श्रीसाम्बप्रणीता
साम्बपञ्चाशिका।

राजानकश्रीक्षेमराजकृतया टीकया समेता।

पुष्णन्देवानमृतविसरैरिन्दुमास्राव्य सम्य-
ग्भाभिः स्वाभी रसयति रसं यः परं नित्यमेव।
क्षीणं क्षीणं पुनरपि च तं पूरयत्येवमीदृ-
ग्दोलालीलोल्लसितहृदयं नौमि चिद्भानुमेकम्॥
एतदावेशवैवश्यप्रोन्मिषद्धिषणा वयम्।
विमृशामो मनाक्छ्रीमत्साम्बपञ्चाशिकास्तुतिम्॥

१. इयं सूर्यस्तुतिर्भगवतो वासुदेवस्य पुत्रेण वृष्णिवंशभूषणेन श्रीसाम्बेन प्रणीतेति टीकाकारः प्रारम्भे समाप्तौ च वदति. वाराहपुराणे चैकसप्तत्युत्तरशततमेऽध्याये—'ततः साम्बो महाबाहुः कृष्णाज्ञप्तो ययौ पुरीम्। मथुरां मुक्तिफलदां रवेराराधनोत्सुकः॥'—'साम्ब पञ्चाशकैः श्लोकैर्वेदगुह्यपदाक्षरैः। यत्स्तुतोऽहं त्वया वीर तेन तुष्टोऽस्मि ते सदा॥' इत्यादिश्लोकैः साम्बस्य पञ्चाशच्छ्लोकात्मकरविस्तुतिनिर्माणं प्रतीयते. स्तुतिस्तु तत्र नास्ति. सा च कदाचिदियमेव स्यात्. २. अयं टीकाकारो राजानकक्षेमराजस्तु कश्मीरेषु खिस्ताब्दीयैकादशशतकप्रारम्भ आसीत्, यतोऽयमात्मानं श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तशिष्यत्वेन वर्णयति. ग्रन्थाश्चैतत्कृता एते ज्ञायन्ते—(१) परमार्थसंग्रहवृत्तिः, (२) प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, (३) भैरवानुकरणस्तोत्रम्, (४) साम्बपञ्चाशिकाटीका, (५) स्तवचिन्तामणिवृत्तिः, (६) स्पन्दनिर्णयः(?), (७) स्पन्दसंदोहः(?), (८) स्वच्छन्दोद्द्योतः. इयं साम्बपञ्चाशिकाटीका प्रत्यभिज्ञाशास्त्रानुसारिणी वर्तते. तत्र प्रमापकत्वेन धृता एते—(१) आम्नायः, (२) कालिकाक्रमः, (३) कालोत्तरम्, (४) नन्दिशिखा, (५) भर्गशिखा, (६) भैरवानुकरणस्तोत्रम्, (७) विज्ञानभैरवः, (८) शिवसूत्रम्, (९) श्रीपूर्वः, (१०) श्रुतिः, (११) स्वच्छन्दः. एतन्मुद्रणमभिलषद्भिरस्माभिः पुस्तकद्वयमस्या उपलब्धम्. तत्र प्रथमं सटीकं शुद्धमेकोनविंशतिपत्रात्मकं केरलीयसदाशिवशास्त्रिभिः काश्मीरेभ्यः समानीतं क-संज्ञकम्, अपरं च जयपुरराजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तसूनुभट्टश्रीदत्तशर्मणां संग्रहात्प्राप्तं मूलमात्रं शुद्धं षट्पत्रात्मकं ख-संज्ञकं ज्ञेयम्. एतदाश्रयेणैतन्मुद्रणं संपन्नमिति शिवम्.

सोऽयं परामृतरसो रसज्ञैरिह रस्यताम् ।
आगुष्याज्याम्‌तस्पर्शः शतपथा हि शान्तये ॥

समस्तागममहान्मायरहस्यविन्महायोगी(गि)सहस्रसंप्रदायसंपूर्णः श्रीवासुदेवस्य भगवतः पुत्रः श्रीसाम्बः स्वात्मवित्त्वस्तुतिं जगतोऽनुग्रहाय वक्तुमुपक्रमते—

शब्दार्थत्वविवर्तमानपरमज्योतीरुचो गोपते-
रुद्गीथोऽभ्युदितः पुरोऽरुणतया यस्य त्रयीमण्डलम् ।
भाव्यद्वर्णपदक्रमेरिततमः सप्तस्वराश्वैर्वियद्-
विद्यास्यन्दनमुन्नयन्निव नमस्तस्मै परब्रह्मणे ॥ १ ॥

तस्मै परस्मै सर्वोत्कृष्टाय विश्वपूरणादिकर्त्रे च । अत एव चाभावशान्तब्रह्मचित्रब्रह्मादिसर्वब्रह्मक्रोडीकर्त्रे ब्रह्मणे बृहते व्यापकाय बृंहणाय च विश्वकर्त्रे चिदात्मने नमः । देहादिप्रमातृताप्रशमनेन तदेवाविशामीत्यर्थः । यस्य ब्रह्मणः संबन्धि ऊर्ध्वमशेषविश्वाभेदात्मतया उत्कृष्टतया गीयते विमृश्यत इत्युद्गीथः प्रथमोन्मेषात्मशब्दब्रह्मरूपः प्रणवो ध्वनिः । देवतास्तुतिकर्मप्रधानसामर्ग्यजुर्वेदाख्या त्रय्येव शाखा प्रपञ्चक्रोडीकृतसमस्तान्मायवाक्यैकवाक्यताव्याप्त्या मण्डलम् । अतश्चैतत्सर्वासां विद्यानां मन्त्रशास्त्रविज्ञानानां स्यन्दनमास्पदं प्रसवकारणं च कर्मभूतं च वियत्पराकाशमुन्नयन्नुल्लासयंस्तन्मयत्वमापादयन्निव पुरः प्रथममरुणतयातिदीप्तत्वेनोदितः स्वयमुन्मिषितः । वियन्मयस्याप्यस्य दीप्तस्योन्मेषावष्टम्भपुरःसरं तथा स्फुरणादुन्नयन्निवेत्युक्तम् । एतच्च त्रयीमण्डलं भास्वद्भिः प्रोद्गीथारुणित्रा स्फुरितवर्णपदक्रमैरक्षरवाचकतदानुपूर्वीभिरीरितं ध्वस्तं तमोऽज्ञानं येन तादृक् । उच्चारणपदार्थवाक्यार्थप्रतिपत्तिषु परमचिदभेदविश्रान्तिदमित्यर्थः । केन वियदुन्नयन् । सप्त ये स्वराः स्वयं राजमाना विश्वाक्षेपिणो वर्णाः पश्यन्त्यादिप्रवर्तनप्राणितकल्पाः षड्जादिध्वनिविमर्शास्त एव सर्वत्राशुसंचारित्वादश्वास्तैः । यस्य ब्रह्मणः कीदृशस्य । गोपतेः परादिवाक्प्रभोर्मरीचिचक्रेश्वरस्य च । अत एव शब्दार्थत्वेन नानालौकिकेतरशब्दतदर्थतत्संबन्धैर्विचित्रतया वर्तमानं स्वातन्त्र्यादेतद्वैचित्र्याभासात्म यत्परं ज्योतिः शाक्तं वीर्यं तेन च रुग्दीप्तिर्यस्य । बाह्यस्यापि सूर्यस्य 'ज्ञानशक्तिः परा ज्ञेया तपत्यादित्यविग्रहा' इत्यान्मायनीत्या परब्रह्मप्रतिबिम्बकल्पस्य प्रणवव्याप्तिकोऽरुणः पूर्वमुदितः । त्रय्व्याप्तिकं मण्डलमितरविद्याव्याप्तिकं स्यन्दनं च कर्मभास्वद्वर्णैः पदक्रमैर्दीप्यमानचरणविन्यासैरीरिततमसो ये सप्तस्वरव्याप्तिका अश्वास्तैर्वियदुत्क्षिपति । अथ च विचित्रवाच्यवाचकात्मजगद्वृत्तेश्चिचक्रेश्वरस्योद्गीथः शक्त्यङ्कुरोन्मेषो दीप्तो ब्रह्मविष्णुरुद्रजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तित्रिब्रह्ममूलमायाण्डादित्रयीमण्डलम् । वियद्व्यापकम् । वेदनानादिधर्मस्य परमात्मबोधनेत्याद्यान्मायनिरुक्तोन्मनाशक्त्याख्या विद्यास्यन्दनं स्वरैर्विचित्रैर्मन्त्रैर्ध्वनिभिरुन्नयन्निव प्रथममुदितः । किं कृत्वा । भास्वतां

वर्णानामकारादिमात्राणां पदानां बिन्द्वादिविश्रान्तीनां क्रमेण परिपाट्या ईरितं तमः समनान्तं पाशजालं यत्र ॥

एवं सामान्यव्याप्त्या परमार्कं स्तुत्वा देहस्थमध्यनाडीव्याप्त्या स्तौति—

ओमित्यन्तर्नदति नियतं यः प्रतिप्राणि शब्दो
वाणी यस्मात्प्रसरति परा शब्दतन्मात्रगर्भा ।
प्राणापानौ वहति च समौ यो मिथो ग्राससक्तौ
देहस्थं तं सपदि परमादित्यमाद्यं प्रपद्ये ॥ २ ॥

तं परमादित्यं परब्रह्मस्वरूपमेव देहस्थितं मध्यनाडीगतप्राणब्रह्मनिविष्टं आद्यं विश्वचित्रभित्तिभूतं सपदि प्रपद्ये अभिसंध्यवधानेन समाविशामि । कं तमित्याह—य ओमितिशब्दः क्रोडीकृताशेषशब्दनात्मनादरूपो महाप्रणवः प्रतिप्राणि सर्वभूतेषु नियतमविच्छिन्नप्रवाहेणान्तर्नदति परा वागात्मस्वरूपं विमृशन्स्थितः । यस्माच्च शब्दतन्मात्रगर्भा आसूत्रितक्रमादि(कादि)क्षान्तशब्दसामान्यमात्राविभागज्योतिर्मयी पराद्वितीया वाणी पश्यन्ती प्रसरत्युन्मिषति । यश्च मिथो ग्राससक्तावन्योन्यकवलनपरौ समौ समानभूमिकारूढौ प्राणापानौ वहति । उदानवह्न्यात्मनिजमहाज्योतिर्मयौ करोति ॥

एवं महाव्याप्त्या सूक्ष्मव्याप्त्या चानवच्छिन्नं मध्यधामस्थं च चिदर्कं नुत्वा प्रपञ्चव्याप्त्यापि स्तौति—

यस्त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणपाण्यङ्घ्रिवाणी-
पायूपस्थस्थितिरपि मनोबुद्ध्यहंकारमूर्तिः ।
तिष्ठत्यन्तर्बहिरपि जगद्भासयन्द्वादशात्मा
मार्तण्डं तं सकलकरणाधारमेकं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

मृतानां वेद्यैकरूपतया शवप्रायाणामण्डानां देहप्राणादिपिण्डानामयमनुप्राणको मार्तण्डश्चिद्भानुस्तमेकमद्वितीयमपि प्रपञ्चव्याप्त्या सकलानां प्रमातॄणां सकलानि करणानि च त्रयोदशकरणानि च तेषामाधारमनुप्राणकमविभिन्नमाश्रयं प्रपद्ये । यस्त्वगाद्यहंकारान्तस्वीकृतत्रयोदशेन्द्रियमूर्तिः । अतश्चान्तरहंकारात्मा वेद्यग्राहकरूपः बहिश्चाध्यवसायादिव्यापारबुद्ध्यादिकरणद्वादशात्मा ग्राह्यरूपं जगद्भासयंस्तिष्ठतीति स्थूलदशार्थः । रहस्यदशा तु—गृहीतसर्वेन्द्रियमूर्तिरपि यः सृष्ट्यादिमरीचिचक्रचित्रसंचारचातुर्याद्द्वादशात्मा एक एव चिदर्कोऽन्तर्बहिश्च जगत्कालानलादि व्योमकलान्तं विश्वं भासयंस्तुर्यधामात्मनिजभासा चक्रमयत्वमापादयन्सर्वकरणान्याधारतया निजौजोज्ज्वलनज्वलितान्याश्रित्य स्थितस्तं प्रकर्षेण प्रपद्ये । निजव्युत्थानं साक्षात्कुर्वन्स्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥

---

१. 'प्रभवति' ख.

प्रपञ्चव्याप्त्याखिलेन्द्रियाधारे स्तुतेऽपि भगवति प्रकाशविमर्शपरमार्थे तद्विमर्शप्रसर-सरणिं वाणीं स्तौति—

> या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं
> वर्णानत्र प्रकटकरणैः प्राणसङ्घात्प्रसूतान् ।
> तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां
> वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ॥ ४ ॥

'अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥' इत्यादिना लक्षितां प्रथममादावुदितामुन्मिषितां तां स्वरूपज्योतीरूपां पश्यन्त्याख्यां तदनु तामेव बुद्धिसंस्थां बुद्ध्यभ्यासं प्राप्ताम् । 'केवलं बुद्ध्युपादानात्क्रमरूपानुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक्प्रवर्तते ॥' इत्यादिलक्षिताम् । मध्ये भवत्वान्मध्यमां मध्येऽन्तःकरणे वर्तमानाम् । तदनु वक्त्रे वदने करणेषु जिह्वामूलजिह्वामध्यादिषु विशदां निर्मलाम् । 'स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक्प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥' इत्यादिना लक्षिताम् । विखरे शरीरे भवत्वात्तदाख्यां वाचं प्रपन्नोऽस्मि । कां तामित्याह—या सा मित्रावरुणसदनादग्नीषोममयात्मनः परा वाक्प्रधानान्मध्यधाम्नोऽकारादींस्त्रिषष्टिं वर्णानुच्चरन्ती आसूत्रितक्रमतया भेदाभेदाभ्यां भेदेन च विमृशन्ती । केनोच्चरन्ती । प्रकटैरन्तर्मुखीभावेनाभिन्नस्फुटप्रकाशैकमध्यमात्मैः करणैः सर्वेन्द्रियैः । कीदृशान्वर्णान् । प्राणसङ्घात्प्रसूतानुद्भूतान् । तत्र चिज्ज्योतिषि गुणीभूतसूक्ष्मप्राणसङ्घात्पश्यन्त्यां गुणीभूतचित्सूक्ष्मप्राणसङ्घान्मध्यमायां स्थूलप्राणसङ्घाद्वैखर्यां वर्णा जायन्ते । ते च त्रिषष्टिः । तद्यथा—अ-इ-उ-ऋ-वर्णाश्चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा द्वादश । लृकारस्य दीर्घो नास्तीति ह्रस्वप्लुतभेदाद्द्विविधः । संध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्तीति दीर्घप्लुतभेदादष्टविधाः । एवं स्वरा द्वाविंशतिः । कादयो मान्ताः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः । अन्तस्थाश्चत्वारः । ऊष्माणश्चत्वारः । कुं खुं गुं घुं इति यमाश्चत्वारः । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अं अः ᳵक ᳶप इति चत्वारः । यथोक्तम्—'स्वरा द्वाविंशतिश्चैव स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयः शादयश्चाष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳵक ᳶप इति पराश्रयौ । त एते गदिता वर्णास्त्रिषष्टिरिह सूरिभिः ॥' इति । मित्रः सूर्योऽन्तरशेषद्वैतप्लोषकारित्वादग्निः । वरुणो ह्लादाप्यायकारित्वात्सोमः । 'वर्णानन्तः प्रकटकरणैः प्राणसङ्घात्प्रसूते' इति पाठान्तरे या परा वाक्शक्तिर्मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती प्रमाणप्रमेयात्मकसूर्यचन्द्राश्रयेणात्माकाशादूर्ध्वं सरन्ती सर्वोत्तीर्णं निजं धाम प्रमातृरूपं श्रयन्ती अस्ति सैवान्तःप्रकटैरन्तरेव स्फुटैरिन्द्रियैः कृत्वा त्रिषष्टिं वर्णान्प्राणसङ्घाद्धेतोः प्रसूते जनयतीत्यन्वयः । इन्द्रियाणां रूपाद्युपलब्ध्यानुमेयत्वा-

---

१. अयं श्लोको महाभारतटीकायां योगवासिष्ठटीकायां श्रीमद्भागवतटीकायां च तत्तट्टीकाकर्तृभिः प्रमाणतया समुद्धृतोऽस्ति. २. 'अन्तः' ख. ३. 'सङ्घप्रसूतान्' ख.

द्बहिःस्फुटत्वाभावेनान्तःप्रकटीभावः । एतदभिधेयपक्षे उच्चारणप्रसूत्योः क्रमेणानुवाद्यविधेयभावः ॥

एवं वाक्प्रसरान्तं भगवन्तं स्तुत्वा मध्यमधामसाफल्यमर्थ्यते—

ऊर्ध्वाधःस्थान्यतनुभुवनान्यन्तरा[1] संनिविष्टा[2]
नानानाडिप्रसवगहना सर्वभूतान्तरस्था ।
प्राणापानग्रसननिरतैः प्राप्यते ब्रह्मनाडी
सा नः श्वेता भवतु परमादित्यमूर्तिः प्रसन्ना ॥ ९ ॥

परमादित्यस्य चिद्भानोर्ब्रह्मनाडीरूपा या सेति दिव्या मूर्तिः समुच्छ्रिताकृतिर्नोऽस्माकं प्रसन्ना प्रशस्ता प्रशमितप्राणादिकालुष्या अत एव श्वेता चिदानन्दघनतया स्फुरन्ती अस्तु । कीदृशी सा । या ऊर्ध्वमधश्च स्थितानि अतनून्यनल्पानि अनाश्रितादिकालाग्न्यन्तभुवनेशनानाभुवनानि देहे बहिश्चान्तरा मध्ये संनिविष्टा व्याप्यावस्थिता । तथा नानानाडीनां चक्षुरादिरोमरन्ध्रान्तानां सुषिराणां प्रसवेन स्फारेण गहना सर्वैर्दुष्प्रापा । सर्वेषां स्थावरादिदेवयोनिभेदान्तानां भूतानामन्तरस्था देहमध्ये वर्तमाना । यतश्चोक्तयुक्त्या गहना अत एव कैश्चिदेव प्राणापानयोः सर्ववाहप्रसवप्रवेशयोर्ग्रसननिरतैर्भक्षणप्रगल्भैः प्राप्यते समाविश्यते ॥

किं च—

न ब्रह्माण्डव्यवहितपथा नातिशीतोष्णरूपा
नो वा नक्तंदिवगममितातापनीयापराहुः ।
वैकुण्ठीया तनुरिव रवे राजते मण्डलस्था
सा नः श्वेता भवतु परमादित्यमूर्तिः प्रसन्ना ॥ १० ॥

ब्रह्मणो ब्रह्मविलावरणनिविष्टस्याण्डं गर्भीकृतभूमूलमायाण्डप्रपञ्चशक्त्यण्डं तेन न व्यवहिता अपि तु समन्ततः क्रोडीकारी पन्थाः प्रसरमार्गो यस्याः तथा अतिशीतः सोमः अत्युष्णो वह्निः इयं तु द्वैतदाहाद्द्वैतानन्दस्यन्दित्वाच्च नैवंरूपा । अपि तु समरसीभूताग्नीषोमात्मा । तथा नक्तंदिवं रात्रिंदिनं यो गमो भ्रमणं तेन नो इता प्रमेयभावं न प्राप्ता तद्वती । तथा अतापनीया परमाह्लादप्रदा । तथा अपगतो राहुराच्छादनप्रधानः शून्यप्रमाता यस्याः सा । किं च रवेश्चिद्भानोर्मण्डले रश्मिपरिवेषे राजते दीप्यते । बाह्यार्कमूर्तिस्तु ब्रह्माण्डव्यवहिता स्वर्लोकान्तमात्रावभासिका शिशिरग्रीष्मादावतिशीतोष्णरूपा अहर्निशं भ्रमन्ती संतापिका राह्वभिभूता चेति व्यतिरेकध्वनिः । वैकुण्ठस्थ विष्णोर्मूर्तिरिवेत्युपमा । सापि च बलिवञ्चनावसरे ब्रह्माण्डे ब्रह्माण्डान्तर्निरुद्धमार्गा न केनाचित् । अत एव नातिशीतोष्णरूपा । प्रकाशाह्लाददा भक्तानामित्यर्थः ।

---

१. 'ऊर्ध्वाधःस्थादतनु' ख. २. 'अन्तरं' ख.

नक्तंदिवगमेनाहोरात्रपरिभ्रमणेन न मिता । देवादिभिर्नैयत्त्तया परिच्छिन्नेत्यर्थः । तापनीया महाप्रतापवती । अपगतराहुरपक्रान्तरविमण्डला चेति श्लेषः । एवमयमत्रोपमाश्लेषो व्यतिरेकध्वनिना संसृष्टः ॥

अथ युगपदन्तर्बहिश्चार्कमूर्तिं स्तौति—

यत्रारूढं त्रिगुणवपुषि ब्रह्म तद्बिन्दुरूपं
योगीन्द्राणां यदपि परमं भाति निर्वाणमार्गः ।
त्रय्याधारः प्रणव इति यन्मण्डलं चण्डरश्मे-
रन्तःसूक्ष्मं बहिरपि बृहन्मुक्तयेऽहं प्रपन्नः ॥ ७ ॥

तच्चण्डरश्मेश्चिद्दीप्तांशोर्मण्डलं मुक्तये समावेशात्मजीवन्मुक्त्यर्थं प्रपन्नोऽस्मि । कीदृशम् । अन्तश्चिद्भुवि सूक्ष्ममायोन्मेषात्म । योगीन्द्रैरेव लभ्यम् । बहिरपि बृहन्महापरिमाणम् । यत्र सृष्टिस्थितिसंहारकारिरजःसत्त्वतमोनिविष्टब्रह्मविष्णुरुद्राभिधाय्यकारोकारमकाराख्यह्रस्वदीर्घप्लुतवर्णत्रयात्मत्रिगुणवपुषि प्रणवे विश्वत्रैयाविभागवेदनात्मा बिन्दुरिति तदुपलक्षितोन्मनान्ताप्रमेयपरिपाटीरूपं यस्य तादृग्ब्रह्म बृहद्बृंहकं च शाक्तं तेज आरूढमत्युत्कृष्टतया व्यवस्थितम् । यच्च परममसामान्यम् । योगीन्द्राणां मितयोग्यतिशायिपरतत्त्वैकभाजां निर्वाणमार्गो जीवन्मुक्त्युपायो भाति स्वप्रकाशतया स्फुरति । त्रय्याः प्राङ्निर्णीताया आधार आश्रयः । प्रकर्षेण नूयते उत्कृष्टतया विमृश्यते परं पारमेश्वरं स्वरूपं येनेति कृत्वा प्रणव इत्येतन्नाम यत् । बाह्येऽप्यर्कमण्डले 'नवयोजनसाहस्रो विग्रहोऽर्कस्य मण्डलम् । त्रिगुणं' इति स्वच्छन्दादिदृष्टनीत्या यत्र बिन्दुरूपमिति सितवर्तुलाकारं ब्रह्ममयं तदसामान्यं बिम्बमारूढम् । तच्च योगिनां निर्वाणमार्गः । तेषां हि सूर्यमण्डलभेदनस्य श्रवणात् । तथा वक्ष्यमाणदृशा सामग्यजुर्मयधाममण्डलाकृतित्वात्त्रय्याधारः । प्रकर्षेण नूयमानत्वात्प्रणवो विश्वशरीरत्वाच्च प्रणवः ॥

यस्मिन्सोमः सुरपितृनरैरन्वहं पीयमानः
क्षीणः क्षीणः प्रविशति यतो वर्धते चापि भूयः ।
यस्मिन्वेदा मधुनि सरघाकारवद्भान्ति चाग्रे
तच्चण्डांशोरमितममृतं मण्डलस्थं प्रपद्ये ॥ ८ ॥

चिद्भानोर्मण्डलस्थं मध्यधामनिविष्टं तत्परमानन्दरूपममितमनल्पममृतं प्रपद्ये समाश्रये । यत्रामृते सोमः सर्वो मेयवर्गः सुरादिभिः सर्वैः प्रमातृभिः प्रतिदिनं कलाग्रासयुक्त्या पीयमानत्वात्क्षीणः क्षीणः सन्पुनः पुनः प्रविशति हृद्विश्रान्त्यनन्तरं निमज्जति । यत एव मण्डलाद्भूयोऽपि वर्धतेऽभिव्यज्यते मेयरूपश्चन्द्रः । यस्मिंश्च वेदाः सर्वशास्त्राणि मधुनि माक्षिके सरघाणां मधुकरीणामाकार इवाग्रे भान्ति पुरः स्फुरन्ति । यथा सरघा

---

१. 'तत्प्रपद्ये' ख.

माक्षिकं संचित्य परिवृत्त्य सोल्लासमासते तथा सर्वे वेदा वाक्यैकवाक्यतया पराद्वयम-मृतमामृश्य भ्राजन्ते । बाह्योऽपि सोमः कृष्णपक्षेषु पितृदेवनरग्रस्तकलापञ्चदशकोऽमावास्यायां सूर्यमण्डलं प्रविश्य वर्धते । वेदाश्चार्कज्योतिर्लग्ना आसते ॥

ऐन्द्रीमाशां पृथुकवपुषा पूरयित्वा क्रमेण
क्रान्ताः सप्त प्रकटहरिणा येन पादेन लोकाः ।
कृत्वा ध्वान्तं विगलितबलिव्यक्ति पाताललीनं
विश्वालोकः स जयति रविः सत्त्वमेवोर्ध्वरश्मिः ॥ ९ ॥

'यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः स तस्मादूर्ध्वमिष्यते' इति स्थित्या ऊर्ध्वा विश्वोत्कृष्टा रश्मयो यस्य । अत एव सतां विद्यमानानामशेषाणां भावः सत्त्वं महाप्रकाशात्मरूपम् । तदेव तत्परमार्थः । ततश्च प्रकाशमानतया प्रकाशात्मन्येव विश्वस्य मग्नत्वात्प्रकाशो विश्वालोकः स एव रविश्चिद्भानुर्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । येनैन्द्रीमाशां प्राच्योन्मेषदशां पृथुकवपुषा योगिगम्यसूक्ष्मशाक्तस्पन्दात्मना पूरयित्वा उन्मिषितप्राणादिसंकोचचित्प्राधान्योच्छलितां कृत्वा 'शिवादिसकलात्मान्ताः शक्तिमन्तः प्रकीर्तिताः' इति श्रीपूर्वादिष्टनीत्या शिवमन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वरमन्त्रविज्ञानाकलप्रलयाकलसकलाख्याः क्रमात्क्रमं प्राणीयतुटिस्था निजशक्तिसहिताः सप्तलोकाः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति स्थित्या पादेन निजांशमात्रेणाक्रान्ताः क्रोडीकृत्य स्वज्योतिर्मयीकृताः । कीदृशेन । प्रकटाः स्वात्माभासा रूपादिविश्वहरणाद्धरयश्चक्षुरादिशक्तयो यस्य । तदुक्तं श्रुतौ—'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश' इति । निःसंख्यशक्तिरात्मेति ह्यस्यार्थः । कथं क्रान्ताः । ध्वान्तमात्मन्यनात्मप्रतीत्यात्माज्ञानं विगलिता बलिरनात्मन्यात्माभिधायिनी व्यक्तिर्यस्य तादृक् पाताललीनं निःशेषप्रशमितं कृत्वा । बाह्येनाप्यर्केण सप्ताश्वारूढेनैन्द्रीं दिशं सूक्ष्मरूपेणापूर्य भूरादिलोकाः पादेन मरीचिभिर्ध्वान्तं ध्वंसयित्वा क्रमेण क्रान्ताः । प्रकटहरिणा च नारायणेन विगलिता बल्याख्यस्य दानवेन्द्रस्य व्यक्तिर्यत्र तद्ध्वान्तं दानवकुलं पाताललीनं कृत्वा भूरादिलोकाश्चरणविन्यासक्रमेणाक्रान्ताः । किं कृत्वा । पृथकवपुषा बालवामनशरीरेण इन्द्रादिदिगापूरणं कृत्वा । सोऽपि विश्वालोकः सत्त्वप्रधानश्चेत्यत्र श्लेषालंकारः । श्लेषोपमाध्वनिसंसृष्टिरियम् ॥

ध्यात्वा ब्रह्म प्रथममतनु प्राणमूले नदन्तं
दृष्ट्वा चान्तः प्रणवमुखरं व्याहृतीः सम्यगुक्त्वा ।
यत्तद्वेदे तदिति सवितुर्ब्रह्मणोक्तं वरेण्यं
तद्भर्गाख्यं किमपि परमं धामगर्भं प्रपद्ये ॥ १० ॥

ब्रह्मणा प्रजापतिना वेदेषु प्रणवमुखरमोंकारोच्चारणपूर्वं तदित्यादि गायत्र्याः सवितु-

---

१. 'मूलेन दत्तं' ख.

विश्वप्रसूतिहेतोश्चिदादित्यस्य यत्तत्किमपीत्यसामान्यं भर्ग इत्याख्या यस्य तत्परमं सर्वोत्कृष्टं धाम परस्फुरत्तात्म शाक्तं तेजो बाह्यसूर्यसोमवह्न्यादिधामकोडीकारित्वाद्धामगर्भं वरेण्यमनुग्रहकारि उक्तं तत्प्रपद्ये समाविशामि । किं कृत्वा ब्रह्मणोक्तम्, किं कृत्वा च प्रपद्ये । प्रथममादावतनु अशरीरं श्रीभर्गशिखादिष्टनीत्या अकारपरामर्शात्म वीरेश्वराख्यं च ब्रह्म बृहद्बृंहकं च परं शाक्तं धाम प्राणमूले अप्राणाद्यस्फुरत्ताधाम्नि ध्यात्वा विचिन्त्यानन्तरं नदन्तमिति नादाख्यं परविमर्शात्मानमन्तरित्युक्तशाक्तरूपप्राणितकल्पतया स्थितं दृष्ट्वा स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तन्नादविमर्शानुप्रवेशावष्टम्भबलोन्मिषत्प्रणवोच्चारणपूर्वम् । तथा 'भूः स्वाहा' 'भुवः स्वाहा' 'स्वः स्वाहा' 'भूर्भुवःस्वःस्वाहा' इति च मन्त्ररूपा समग्रमेयमानप्रमातॄणां ससंस्काराणां परब्रह्ममयत्वामर्शिनोर्व्याहृतीश्चतस्रः सम्यगित्यन्तरामर्शावष्टम्भाशैथिल्येनोक्त्वा उच्चार्य । अथ च 'सर्वव्यवहारानेकरूपाः कथा जपः' इति शिवसूत्रादिष्टनीत्या तदभेदामर्शप्रधानतया परशाक्तरसप्लावितान्संपाद्य । शाक्तधामकाम्यवशासादितशांभवधामावष्टम्भबलेन व्युत्थानदशामपि तदभेदरसप्रोक्षितां विधायेत्यर्थः । धामगर्भमित्यत्र धामशब्दस्तन्त्रेण द्विरुक्तः । तथा प्रणवमुखरमिति ॥

त्वां स्तोष्यामि स्तुतिभिरिति मे यस्तु भेदग्रहोऽयं
सैवाविद्या तदपि सुतरां तद्विनाशाय युक्तः ।
स्तौम्येवाहं त्रिविधमुदितं स्थूलसूक्ष्मं परं वा
विद्योपायः पर इति बुधैर्गीयते खल्वविद्या ॥ ११ ॥

हे भगवन्, त्वां स्तुतिभिः स्तोष्यामीति स्तोतृस्तुत्यस्तुतिकल्पनात्मा यो मे भेदग्रह एषैव चिदद्वयाप्रथनात्माविद्या तथापि तस्या अविद्यायाः सुतरामतिशयेन विनाशाय निःशेषोन्मूलनाय युक्तो नित्यसंबद्धस्त्वां स्तौम्येव देहादिप्रमातृतानिमज्जनेन सर्वोत्कृष्टतया सततं परामृशामि न तु क्षणमप्युदासीन आसे । त्वामेव चिदर्कं स्तौमि न तु परिमितां कांचन देवताम् । कीदृशं त्वाम् । स्थूलं बाह्यप्राणार्करूपम् । सूक्ष्मं मध्यनाडीगतं प्राणब्रह्मरूपम् । परं चानवच्छिन्नं विश्वात्मचिदानन्दघनम् । तदिति प्राक्तनवाक्यव्यावर्णितमेकमेव । नित्योदितं च । वाशब्दश्चार्थे । युक्तं चैतत् । यतो बुधैस्तत्त्वज्ञैरविद्यैव विद्योपायः पर इत्युक्तः । स्तोतृस्तुत्यादिविभागकल्पनात्माविद्यया समस्ताविद्याबीजदेहादिप्रमातृत्वाभिमानप्रशमनेन चिदानन्दघनपरमात्मोत्कर्षपरामर्शात्मा स्तुतिः परमसमावेशप्रदेत्यर्थः ॥

स्तौम्येवेत्युक्तिं प्रपञ्चयति—

योऽनाद्यन्तोऽप्यतनुरगुणोऽणोरणीयान्महीया-
न्विश्वाकारः सगुण इति वा कल्पनाकल्पिताङ्गः ।

---

१. 'तद्व्युदासाय' ख. २. 'विद्योपायः' ख.

नानाभूतप्रकृतिविकृतीर्दर्शयन्भाति यो वा
तस्मै तस्मै भवतु परमादित्य नित्यं नमस्ते ॥ १२ ॥

हे परमादित्य चिदर्क, तस्मै तस्मै इति परसूक्ष्मस्थूलरूपाय विश्वात्मने तुभ्यं नित्यं नमः । सर्वकालं देहादिप्रह्वतया परामृशंस्त्वामेव समाविशामीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । योऽनाद्यन्तो देशकालाद्यनवच्छिन्नः । अतनुराकारानियन्त्रितः । अतश्च सार्वज्ञादिगुणास्पृष्टः । अणोरत्यन्तसूक्ष्मरूपतया योगिदृश्यात्परमाणोरप्यणीयानतिसूक्ष्मः न कस्यापि वेद्यः । अपि तु स्वप्रकाशचिदेकरूपः । न तु देशतः संकुचितः । परमाणोः सूक्ष्मस्य वेद्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च । महीयान्व्यापकः । अतश्च विश्वक्रोडीकारित्वाद्विश्वाकारः । सार्वज्ञादिगुणयोगात्सगुणः । इत्येवंप्रकारया कल्पनया कल्पितानि पृथक्पृथगुल्लिखितान्यङ्गानि तत्तद्धर्मरूपा अवयवभागा यस्य तादृग्वेत्यनयोक्त्यावच्छिन्नवस्तुविषयशब्दविकल्पासंस्पृष्टं परमेकं स्वरूपमनवच्छिन्नमिति ध्वनयति । नानाभूतानि विचित्राः स्थावरादिब्रह्माण्डान्ताः प्राणिनस्तेषां प्रकृतीर्मायाप्रकृतिशुक्रशोणितादिकारणानि, विकृतीः कलाबुद्धिदेहादिकान्दर्शयन्य आभाति । संकुचितसर्वाभासोल्लासकतया वा यः स्फुरतीत्यर्थः ॥

तत्त्वाख्याने त्वयि मुनिजना नेति नेति ब्रुवन्तः
श्रान्ताः सम्यक्त्वमिति न च तैरीदृशो वेति चोक्तः ।
तस्मात्तुभ्यं नम इति वचोमात्रमेवास्मि वच्मि
प्रायो यस्मात्प्रसरतितरां भारती ज्ञानगर्भा ॥ १३ ॥

यस्मात्त्वत्तो भारती पश्यन्त्यादिवाक् ज्ञानगर्भा स्वावभाससंवित्प्रधाना प्रसरति तस्मै तुभ्यं नम इति वचोमात्रमेव, न त्वतिरिक्तं स्तुतिवाक्यादि वच्मि । ज्ञानस्य सर्ववाक्प्रसरहेतोः । अनवच्छिन्नस्य विभिन्नस्तुतिवाग्भिः स्तोतुमशक्यत्वात् । नमःशब्देन तु देहादिप्रह्वतां तुरीयकस्वचित्प्रकर्षपरामर्शनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । युक्तं चैतत् । यस्मान्मुनयोऽपि त्वयि त्वद्विषये तत्त्वाख्याने अणुर्न न महान् न ह्रस्वं दीर्घं नेत्यादि ब्रुवन्तः श्रान्ताः क्लिष्टाः । न च तैस्त्वमित्येवंविधोऽसीति एतादृशो वेति एतत्तुल्यो वेति सम्यगुक्तः । वागगोचरत्वादेवेत्यर्थः ॥

सर्वाङ्गीणः सकलवपुषामन्तरे योऽन्तरात्मा
तिष्ठन्काष्ठे दहन इव नो दृश्यसे युक्तिशून्यैः ।
यैश्च प्राणारणिषु नियतैर्मथ्यमानासु सद्भि-
र्दृश्यं ज्योतिर्भवसि परमादित्य तस्मै नमस्ते ॥ १४ ॥

१. 'विकृतिः' ख. २. 'तुभ्यं' ख. ३. 'अभिवच्मि' ख. ४. 'यच' ख.
५. 'तुभ्यं' ख.

हे परमादित्य चिदर्क, तस्मै निर्विशेषाय ते तुभ्यं नमः । यस्त्वं स्थावरादि देवयोन्यन्तानां रुद्रक्षेत्रज्ञानां च सर्वेषां सर्वाङ्गेषु भवो व्यापकः सकलवपुधामन्तरे मितग्राहकात्मनि स्वरूपे योऽन्तरात्मा परमानन्दत्वात् 'आत्मा चैवान्तरात्मा च' इति श्रीस्वच्छन्दादिदृष्टपुर्यष्टकप्रमाता तिष्ठन्नवस्थालुरपि युक्त्या योगेन शून्यैरपि न दृश्यसे । यथा काष्ठेऽग्निस्तिष्ठन्नपि युक्तिशून्यैररणिमथनानभिज्ञैर्न दृश्यते तत्काष्ठकवलीकारिज्वलद्रूपतया नोपलभ्यते । यश्च त्वं प्राणारणिषु सर्वत्राहमार्गोदयविश्रान्तिपदेषु सद्भिर्योगिभिर्नियतैरभियुक्तैर्मथ्यमानासु 'ऊर्ध्वशक्तिनिपाताच्च अधःशक्तिनिकुञ्चनात् । रुद्रशक्तिसमावेशं यो जानाति स पण्डितः ॥' इत्याम्नायादिदृष्टयुक्त्यानवरतान्दोलनतः प्रशमितमरुद्व्यापिकासु दृश्यं ज्योतिर्भवसि स्वप्रकाशचिद्रूपः स्फुरसि । अत्र पर्यायेण प्राणापानावूर्ध्वाधरारणिरूपौ योगिप्रयत्नो मथनकाष्ठम् ॥

स्तोता स्तुत्यः स्तुतिरिति भवान्कर्तृकर्मक्रियात्मा
क्रीडत्येकस्तव नुतिविधावस्वतन्त्रस्ततोऽहम् ।
यद्वा वच्मि प्रणयसुभगं गोपते तच्च तथ्यं
त्वत्तो ह्यन्यत्किमिव जगतां विद्यते तन्मृषा स्यात् ॥ १५ ॥

हे गोपते चिन्मरीचिचक्रेश्वर, भवानेकोऽद्वितीयः स्तोत्रादिरूपतया क्रीडति स्वस्वातन्त्र्यात्तत्तद्रूपतया स्फुरति । यदुक्तं मयैव भैरवानुकरणस्तोत्रे—'स्तोता स्तुत्यः स्तुतिरिति यदपि विभिन्नं न किंचिदस्तीह । मृशसि यथा यद्रूपं चिद्रूपतया भवस्येतत् ॥' इति । यतोऽहमिति भवत्कल्पितमेव । ततोऽहमिति संकोचप्रधानो मायाप्रमाता त्वत्स्तोत्रकरणेऽस्वतन्त्रस्त्वामेव चिदात्मानं स्तौमि । न त्वहं नामान्यः कश्चिदित्यर्थः । यच्च किंचित्त्वदात्मैवाहं प्रणयसुभगं प्रार्थनासुन्दरं वच्मि तत्सर्वं तथ्यं त्वत्परमार्थमेव । यतस्त्वत्तश्चिदात्मनो व्यतिरिक्तं जगतां किमिव विद्यते । न किंचिदस्ति । यदि वा तथापि किंचित्संकल्प्यते तन्मृषा स्यात् । नैव भवेत् । चिदात्मतां विना कस्यचिदपि चेतना चेतिं तस्य संकल्पविकल्पविषयत्वस्याप्ययोगेन गगनकुसुमतोऽपि निकृष्टत्वात् । इत्थं युक्तितस्त्वदभेदसारैव स्तुतिः ॥

प्रातीतिकक्रमेण तु यद्यपि भेदस्तथापीत्थं त्वमाराध्योऽस्माकमित्याह—

ज्ञानं नान्तःकरणरहितं विद्यतेऽस्मद्विधानां
त्वं चात्यन्तं सकलकरणागोचरत्वादचिन्त्यः ।
ध्यानातीतस्त्वमिति न विना भक्तियोगेन लभ्य-
स्तस्माद्भक्तिं शरणममृतप्राप्तयेऽहं प्रपन्नः ॥ १६ ॥

ऐन्द्रियकज्ञानवतां मायाप्रमातृणामस्माकमिन्द्रियागोचरो भवानचिन्त्यत्वाद्ध्यानविषयो न भवतीति देहादिमितप्रमातृतामज्जनोन्मज्जनचिदर्कभजनात्मकभक्तियोगसंपाद-

नीयत्वाद्भगवतो भक्तिमेव शाक्तस्फारावेशमयामृतप्राप्तयेऽस्म्याश्रितः । उक्तं च विज्ञानभैरवे—'भक्त्युद्रेकाद्विरक्तस्य यादृशी जायते दशा । सा शक्तिः शांकरी नित्यं भावयेत्तां ततः शिवः ॥' इति ॥

हार्दं हन्ति प्रथममुदिता या तमःसंश्रितानां
सत्त्वोद्रेकात्तदनु च रजः कर्मयोगक्रमेण ।
स्वभ्यस्ता च प्रथयातितरां सत्त्वमेव प्रपन्ना
निर्वाणाय व्रजति शमिनां तेऽर्क भक्तिस्त्रयीव ॥ १७ ॥

हे अर्क, तव भक्तिः प्रपन्ना समाश्रिता सती शमिनां शान्तरागादिकलङ्कानां निर्वाणाय मोक्षाय व्रजति जीवच्छिवत्वाभिव्यक्तये घटते । त्रयी यथा । सापि हि काम्यकर्म परिहृत्यानुष्ठीयमाना त्र्यन्तविदामपवर्गहेतुः । तथा चैषा प्रथममुदिता समुन्मिषितमात्रा हार्दं प्रकाशानन्दात्मर्हृद्भवं तमस्त्वभेदाख्यातिरूपमाणवं मलं संश्रितानां भक्तिभाजां हन्ति नाशयति । तदनु सत्त्वस्य प्रकाशस्योद्रेकात्प्रकर्षात्कर्मयोगक्रमेण स्वात्मदेवताविश्रान्तिफलशारीरकर्मानुष्ठानेन कार्ममलरूपं रजो हन्ति । तथा सुष्ठु अभ्यस्ता परिशीलनेन स्वीकृता सती भावः सत्त्वं प्रकाशैकघनत्वमेव प्रकाशमाने सर्वत्र प्रथयतितराम् । न तु पशुवन्मायीयमलात्मभिन्नवेद्यप्रथाकृत् । त्र्यपि त्र्यन्तविदां तन्निष्ठानां सत्त्वं प्रथयति ॥

तामासाद्य श्रियमिव गृहे कामधेनुं प्रवासे
ध्वान्ते भातिं धृतिमिव वने योजने ब्रह्मनाडिम् ।
नावं चास्मिन्विषमविषयग्राहसंसारसिन्धौ
गच्छेयं ते परमममृतं यत्र शीतं न चोष्णम् ॥ १८ ॥

तां भक्तिमाश्रित्य चिदर्कस्य ते संबन्धि परमममृतं परं शाक्तं धाम गच्छेयं समाविशेयम् । यच्छैशिरग्रैष्मबाह्यार्कधामवैलक्षण्याच्छीतमुष्णं च न भवति । अपि तु मोहदाहप्रकाशाह्लादकृदग्नीषोमात्म । कीदृशीं ताम् । गृहे शून्ये वेश्मनि श्रियमिव । संपूर्णभोगप्रदत्वात् । प्रवासे रिक्तबन्धुदेशे कामधेनुमिव चिन्तितमात्राभीष्टफलप्रदत्वात् । ध्वान्ते गाढतमसि भातिमिव । पूर्णप्रथाहेतुत्वात् । वने गहनपर्वतादौ धृतिमिव विश्रान्तिहेतुत्वात् । योजने परशिवात्मैक्यावेशे ब्रह्मनाडिं सुषुम्णाम् । परमोपायत्वात् । विषमविषया एव ग्राहा भीषणा जलचरा यत्र तादृशे संसारसमुद्रे नावमिव । उत्तारकत्वात् ॥

अग्नीषोमावखिलजगतः कारणं तौ मयूखैः
सर्गादाने सृजसि भगवन्ह्रासवृद्धिक्रमेण ।

---

१. 'सत्त्वोद्रिक्ता' ख. २. 'सा स्वभ्यस्ता' ख.

तावेवान्तर्विपुवति समौ जुह्वतामात्मवह्नौ
द्वावप्यस्तं नयसि युगपन्मुक्तये भक्तिभाजाम् ॥ १९ ॥

हे भगवन्, अखिलस्य बाह्यस्य नीलसुखादेर्ग्राह्यरूपस्यान्तरस्य च ग्राहकरूपस्य देहादेर्जगतो यावग्नीषोमौ सर्ववाहवाही प्राणोऽपानश्च प्रकाशनावस्थानहेतुत्वात्कारणम्। तौ प्रसिसृक्षाप्रविविक्षात्मसर्गादानसमये वस्त्वाभासनविमर्शात्मसृष्ट्यादौ तन्निमित्तं च ह्रासवृद्धिक्रमेण द्वादशषोडशकलाकलनपर्यायितो मयूखैः सृष्ट्यादि देव्यात्मनिजमरीचिभिः सृजसि मुहुर्मुहुर्निर्मिमीषे। तावेव च भक्तिभाजामन्तर्विषुवति सम्यङ्न्यनात्मसमानमरुत्प्रधाने कुम्भके समौ सोमसूर्यकलान्योन्यसंघर्षमिश्रितौ सन्तावात्मवह्नावुदानवह्नौ जुह्वतां मुक्तये शिवात्मभेदप्रथारूपाणवादिमलत्रयप्लुष्टोपलक्षितशिवाद्वैतप्राप्तये द्वावपि युगपत्क्रमं मयूखैरेवास्तं नयसि विश्वात्मक व्यानव्याप्तिमाविश्य ज्ञानक्रियात्मपराग्नीषोमरूपस्वात्ममयौ संपादयसि ॥

स्थूलत्वं ते प्रकृतिगहनं नैव लक्ष्यं ह्यनन्तं
सूक्ष्मत्वं वा तदपि सदसद्व्यक्त्यभावादचिन्त्यम्।
ध्यायामीत्थं कथमविदितं त्वामनाद्यन्तमन्त-
स्तस्मादर्क प्रणयिनि मयि स्वात्मनैव प्रसीद ॥ २० ॥

हे अर्क, ते तव स्थूलत्वं विश्वव्यापकत्वं प्रकृत्या गहनत्वान्नैव लक्षयितुं शक्यम्। यस्मादनन्तं दिक्कालाकारैरनवच्छिन्नम्। सूक्ष्मत्वमपि वा 'अणोरणीयान्' इत्येतद्व्याख्यानावसरव्याकृतयुक्त्या परप्रमात्रात्म यत्तदपि सदसद्व्यक्त्यभावाद्भावाभावरूपत्वेनाप्रतीतेरचिन्त्यम्। तदित्थमनाद्यन्तत्वादविदितं त्वां कथमन्तः स्वान्ते चिन्तयामि न कथंचित्। तस्मान्मयि प्रणयिनि त्वत्प्रार्थनावहिते स्वयमेव प्रसीद प्रशमितदेहादिप्रमातृताभिमानकालुष्यः प्रस्फुर ॥

यत्तद्वेद्यं किमपि परमं शब्दतत्त्वं त्वमन्त-
स्तत्सद्व्यक्ति जिगिमिषु शनैर्लाति मात्राकलाः खे।
अव्यक्तेन प्रणववपुषा बिन्दुनादोदितं सं-
च्छन्दब्रह्मोच्चरति करणव्यञ्जितं वाचकं ते ॥ २१ ॥

यत्किमप्यसामान्यं त्वं तदन्तरित्य तर्मुखानवच्छिन्नप्रकाशात्मनि पदे। शब्दतत्त्वमिति 'शाक्तं शब्दात्मकं सर्वं शब्दो हंसः प्रकीर्तितः' इति श्रीस्वच्छन्दादिष्ठानाहतभट्टारकरूपम्। परममिति परमोत्कृष्टम्। यदुक्तं श्रीकालोत्तरे—'नादाख्यं यत्परं बीजम्' इति। वेद्यमिति सुप्रकटसुस्फुरत्तात्मकत्वादनपह्नवनीयम्। न तु विदिक्रियाकर्मात्मकम्।

१. 'समं' ख. २. 'मुक्तिभाजाम्' ख. ३. 'व्यक्तिभावात्' ख. ४. 'मात्रां' ख. ५. 'यत्' ख.

यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे—'यस्य रूपं शरीरं वा नास्ति वर्णः क्रिया तथा । स कथं गृह्यते सूक्ष्मो ह्यग्राह्यो नित्यमव्ययः ॥' इति । श्रीभर्गशिखायामपि—'नैष वर्णो न वा शब्दो न चैवायं कलात्मकः । केवलः परमानन्दो वीरो नित्योदितो रविः ॥ नास्तमेति न चोदेति न शान्तो न विकारवान् । सर्वभूतान्तरचरो भानुर्भर्ग इति स्मृतः ॥' इति । तदेतत्परब्रह्मात्मशक्तिमद्रूपम् । सद्ध्यक्ति जिगमिष्विति । 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति स्थित्या शक्त्यात्मब्रह्मरूपतां जिघृक्षु खे सुषुम्णाधाम्नि अकारोकारमकारादिमात्रारूपाः कला विमर्शशक्तीः शनैः शनैः क्रमेण लाति गृह्णाति । इत्थं शक्तिमच्चिदर्कावभासितशब्दब्रह्मभित्तौ प्रणववपुषा ॐकारात्मना अव्यक्तेन पश्यन्ती वाक्प्रधानेन रूपेण । न तु व्यक्तेन मध्यमादिवाग्भूमिकास्पृशा । 'प्रणवः सर्ववेदेषु' इति स्थित्या क्रोडीकृताशेषवाच्यवाचकस्फारं शब्दब्रह्मोच्चरति स्वयं प्रवर्तते । न तूच्चार्यते । कीदृक् । बिन्दुनादाभ्यां समस्तवेद्याभेदिवेदनसमस्तवाचकाभेदिपरामर्शरूपाभ्यामुदितम् । सर्वोत्कृष्टगगनारूढं सत्कथं समुच्चरति अत्रागमिकीं युक्तिं स्मारयति—करणेन दिव्यकरणबन्धेन न तु जिह्वामूलमध्यादिना व्यञ्जितं प्रकटीकृतम् । यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे—'दिव्यं तु करणं कृत्वा तत्त्वस्योच्चारणं कुरु' इत्यादि । यच्चैतच्छब्दब्रह्मतत्त्वशक्तिस्वरूपामर्शनमुखेनैव ते वाचकं तत्स्वरूपामर्शकम् ॥

प्रातःसंध्यारुणकिरणभागृङ्मयं राजसं य-
न्मध्ये चापि ज्वलदिव यजुः शुक्लभाः सात्त्विकं वा[1] ।
सायं सामास्तमितकिरणं यत्तमोल्लासिरूपं
साह्नः सर्गस्थितिलयविधावाकृतिस्ते त्रयीव ॥ २२ ॥

हे भगवंश्चिदर्क, अह्नः सार्वजनीनस्य प्राणदिनस्य सर्गस्थितिलयविधौ ते संबन्धिनी साकृतिः क्रोडीकृताशेषसृष्ट्यादिस्तुर्याख्या शक्तिर्विजृम्भत इत्यर्थः। का सा इत्याह—प्रातः हृदुन्मेषात्मनि प्रभाते गुणीभूतप्राणापानवृत्तिः शिवशक्तिसंघट्टात्मा या संध्या तत्र येऽरुणकिरणा अनुन्मिषितवैचित्र्यादीप्ताः शरीरादयश्चक्षुरादिप्रकाशास्तान्भजते यदत एव राजसं विश्वराजानं विश्वप्रसरासूत्रणं च ऋङ्मयम् । यच्च परधामामर्शनात्मा स्तुतिकृच्च मध्ये मध्यधाम्नि यजुश्चिद्देवतापूजात्मक्रियाशक्तिप्रधानम् । द्वैतेन्धनप्लोषादिव ज्वलत् । ह्लादात्मसोमव्याप्त्युन्मज्जनाच्छुक्लभाः अमलमात्मभास्वरूपम् । सात्त्विकं च सतां भावः सत्त्वं प्रकाशमानत्वं तस्येदं संपादकम् । स्वप्रकाशावेशेन विश्वप्रकाशकमित्यर्थः । सायमूर्ध्वतुर्यार्धेऽस्तमितकिरणं गलितप्राणादिसंस्कारक्षयात्प्रशान्तसितोज्ज्वलितमरीचिनिचयम् । अतश्च निःसंस्कारद्वैताद्वैतकवलनात्तदपेक्षयैव तमोवस्तुविश्रान्त्यैकरसत्वात्साम । एतत्त्रिविधं स्थूलसूक्ष्मपरस्वरूपं यल्लासि गृह्णासि सा तवाकृतिस्त्रयीव ऋग्यजुःसामानीव। तथाहि—प्रातरर्कदेवनास्तुतिप्रधाना ऋग्वेदव्याप्तिः । मध्ये कर्मानुष्ठानात्मा यजुर्वेदोदयः । सायं विश्रान्तिहेतुगीतप्रधाना सामवेदप्रधानतेति प्रतिदिनं स्थितिः ॥

---

१. 'वा' ख.

ये पातालोदधिमुनिनगद्वीपलोकाधिबीज-
च्छन्दोभूतस्वरमुखनदत्सप्तसप्तिः प्रपन्नाः।
ये चैकाश्वं निरवयववाग्भावमात्राधिरूढं
ते त्वामेव स्वरगुणकलावर्जितं यान्त्यनश्वम् ॥ २३ ॥

अतलादीनि सप्त पातालानि। क्षीराद्याः सप्तोदधयः। अत्र्याद्याः सप्त मुनयः। महेन्द्राद्याः सप्त पर्वताः। जम्ब्वादीनि सप्त द्वीपानि। भूराद्याः सप्तलोकाः। 'मोहो मदश्च गर्वश्च विषादः क्रोध एव च। भयं च हर्षणं चैव देहे सप्ताधयः स्मृताः॥' इत्युक्ता मोहाद्याः सप्ताधयः। यवादीनि सप्तबीजानि। गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि। भूताः प्राप्ताः। एतदामाशत्वात्। ईदृग्विश्वप्रपञ्चरूपा ये षड्जाद्याः सप्त स्वरास्ते मुखेषु येषां ते तन्मुखास्तानेवार्थान्नदन्तो ध्वनन्तः सप्त सप्तयो मनोबुद्धीन्द्रियात्मानोऽश्वा यस्य तादृशं त्वां प्रपन्नाः। ये च निरवयवा वाक् पश्यन्ती तस्या भावः सत्ताऽन्मात्राधिरूढं मध्यधामोन्मिषत्पश्यन्त्यामर्शपरिमर्शितम्। अतश्चैकाश्वं च त्वां बुद्ध्वा ये प्रपन्ना उभयेऽपि ते त्वामेवानश्वं चिदर्कं परं ब्रह्म यान्ति त्वदेकतामाप्नुवन्ति। कीदृशम्। स्वरैः षड्जादिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः कलाभिरकारादिभिर्वर्जितं निरुपाधिप्रकाशानन्दघनम्। साश्वोपासनानश्वप्राप्तिहेतुरिति विरोधाभासः॥

दिव्यं ज्योतिः सलिलपवनैः पूरयित्वा त्रिलोकी-
मेकीभूतं पुनरपि च तत्सारमादाय गोभिः।
अन्तर्लीनो विशसि वसुधां तद्गतः सूयसेऽन्नं
तच्च प्राणांस्त्वमिति जगतां प्राणभृत्सूर्य आत्मा ॥ २४ ॥

हे भगवन्, त्वं ज्योतिःसलिलपवनैश्चित्प्रकाशकरन्ध्रप्रविशच्छाक्तामृतप्राणमरुद्भिः त्रिलोकीं जागरस्वप्नसुषुप्तित्रयीं पूरयित्वा तस्यामेव त्रिलोक्यामेकीभूतं सामरस्यं प्राप्तं दिव्यं सारं तुर्यानन्दघनं गोभिरनुत्तरैर्मरीचिभिः पुनरिति पुनः पुनरादाय चमत्कृत्य अन्तरिति अन्तर्मुखे पदे लीनो वसुधां परां भूमिं विशसि तन्मयतया स्फुरसि तद्गतश्चान्नमदनविषयं वेद्यजातं सूयसे आद्यानीभूय तद्रूपतया स्फुरसि। तच्चान्नं प्राणापानावस्थितिहेतुस्त्वमेव न त्वन्यत्किंचिदिति। अनया युक्त्या सूर्यः प्राणभृदात्मा च कथ्यसे। यदाह श्रुतिः—'अहमन्नमहमन्नादोऽहमन्नादश्च' इति। बाह्योऽपि सूर्यो भूर्भुवःस्वस्त्रयीं ज्योतिःसलिलपवनैस्तत्र तत्र समय आपूर्य समरसीभूतं दिव्यं त्रिलोक्यां रसरूपं सारं रश्मिभिर्ग्रीष्मादावादाय पुनरपि भूमिमन्तस्तापनयुक्त्या लीनः सन्विशति। तद्गतश्चान्नमोषध्याख्यं प्राणावस्थितिहेतुं जनयति। ततः स एवान्नमन्नदोऽन्नादश्च॥

---

१. 'असि' ख.

अग्नीषोमौ प्रकृतिपुरुषौ विन्दुनादौ च नित्यौ
प्राणापानावपि दिननिशे ये च सत्यानृते द्वे[1] ।
धर्माधर्मौ सदसदुभयं योऽन्तरावेश्य[2] योगी
वर्तेतात्मन्युपरतमतिर्निर्गुणं[3] त्वां विशेत्सः ॥ २५ ॥

यो योगी नित्यौ सततवाहिनौ प्राणापानावेव कवलनाप्यायनहेतुत्वादग्नीषोमौ ज्ञानक्रियाशक्तिप्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषौ वेदनविमर्शत्वाद्विन्दुनादौ प्रसरविश्रान्तिपदत्वाद्दिननिशे विकाससंकोचनिमित्तत्वात्सत्यानृते ऊर्ध्वाधोगतिकारणत्वाद्धर्माधर्मौ बाह्यानां सत्तासत्तयोर्ज्ञापकत्वात्सदसदुभयमन्तरुदानधाम्नि आवेश्य विलाप्यात्मनि चिद्धाम्नि वर्तेतावतिष्ठेत स त्वां निर्गुणं सत्त्वादिगुणातीतं परमादित्यं विशत्येव ॥

गर्भाधानप्रसवविधये सुप्तयोरिन्दुभासा
सापत्न्येनाभिमुखमिव खे कान्तयोर्मध्यसंस्थः ।
द्यावापृथ्व्योर्वदनकमले गोमुखैर्बोधयित्वा
पर्यायेणापिबसि भगवन्षड्रसास्वादलोलः ॥ २६ ॥

हे भगवंश्चिद्भानो, द्यावापृथ्व्योः सर्वद्वादशान्तात्मान्तरिक्षदेहभूम्योः कान्तयोर्निजविज्ञानेनैव रमणीयतां प्रापितयोर्वदनकमले शक्तिनालिने गोमुखैरनुत्तरैर्मरीचिभिर्बोधयित्वा विकास्य असामान्यशाक्तानन्दास्वादनलम्पटः सन् पर्यायेण विचित्रोन्मेषनिमेषक्रमैरापिबसि चमत्कुरुषे । कीदृशः । मध्यसंस्थोऽग्नीषोमाधिरूढः । किमर्थम् । गर्भे स्वान्तर्यदाधानं प्रक्षेपोऽर्थाद्विश्वस्य प्रसवस्तदौचित्येन भासनं तद्विधानार्थम् । कीदृशयोर्द्यावापृथिव्योः । खे शून्यप्रमातरि सुप्तयोः 'कलोद्वलितमेतच्च चित्तत्त्वं कर्तृतामयम् । अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थितम् ॥' इति नीत्या शून्यप्रधानताश्रयेण निमज्जितपारमार्थिकस्वरूपयोरभिमुखावस्थितयोः । कथं सुप्तयोः । सापत्न्येन परस्परप्रतियोगितयैवाभिमुखं कृत्वा । उभयानुकूलत्वादाभिमुख्यमाश्रित्येत्यर्थः । बाह्योऽप्यर्को द्यावापृथिव्यो रात्राविन्दुभासा सुप्तयोर्मीलितस्वरूपयोरभिमुखावस्थितयोर्मध्ये गोभिर्वदननलिने विकास्य तदीयविचित्ररसास्वादलोल आपिबति भौमान्तरिक्षान्रसान् । गर्भाधानाय ग्रीष्मादौ कर्षण्यादिनिजरश्म्यन्तर्निवेशनाय । प्रावृडादौ च प्रसवाय वर्षण्यादिमरीचिविसर्गतो नानौषध्युत्पत्तये । अथ च सापत्न्येनाभिमुखयोः सुप्तयोरिन्दुभासोपलक्षितयोः कर्पूराच्छुरितयोः कान्तयोर्मध्यसंस्थो नायको वैदग्ध्याद्गोमुखैर्वक्त्रपद्मे पर्यायेण युगपद्बोधयित्वा लोचनपरिचुम्बनपुरःसरमुन्निद्रे विधाय वक्त्रासवामृतलम्पटो गर्भस्याधानप्रसवनिमित्तमापिबति रतयेऽत्यर्थं परिचुम्बतीति श्लेषालंकारः श्लेषध्वनिसंसृष्टश्च ॥

---

१. 'च' ख. २. 'आदिश्य' ख. ३. 'निर्गुणः' ख.

सोमं पूर्णामृतमिव चरुं तेजसा साधयित्वा
कृत्वा तेनानलमुखजगत्तर्पणं वैश्वदेवम् ।
आमावस्यं विघसमिव खे तत्कलाशेषमश्न-
न्ब्रह्माण्डान्तर्गृहपतिरिव स्वात्मयागं करोषि ॥ २७ ॥

हे चिदर्क. ब्रह्मरन्ध्रावस्थितशाक्तब्रह्मोपलक्षितस्याण्डस्य अन्तरिति धरामूलमाया-शक्त्यण्डचतुष्टयस्य मध्ये गृहे स्वात्मयागं करोषि । किं कृत्वा । सोमं रूपादिपञ्चदशा-त्मकमेयं तेजसा निजमरीचिविस्फुरणेन पूर्णामृतं चरुमिव साधयित्वा 'एकैकत्र च तत्त्वे-ऽपि षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपता' इतिकृत्वा विश्वात्मनिजशाक्तामृताभासमयं स्वसंनिविष्टं विधाय। अनल उदानवह्निर्मुखं प्राप्त्युपायो यस्य ब्रह्मायनाश्रितान्तकारणाधिष्ठितधरादिशिवतत्त्वा-न्ताध्वविस्फारमयस्य जगतस्तस्य तर्पणं यत्तदेव वैश्वदेवं यागं तेन सोमेन चरुणा वि-धाय तस्य सोमस्य कलाशेषं जगत्तर्पणोपयुक्तकलापञ्चदशावशिष्टमूर्ध्वतुर्याधीख्यामाव-स्यासंबन्धि अमाख्यकलारूपं विघसमिव कवलिताशेषसंस्कारकल्पमिवाश्नन् । 'अमृतं चन्द्ररूपेण द्विधा षोडशधा पुनः । पिबन्ति च सुराः सर्वे दश पञ्च पराः कलाः ॥ अमा-शेषगुहान्तःस्थामावस्या विश्वतर्पिणी ॥' इति श्रीकालिकाक्रमादिष्टनीत्या विश्वदेवता-परमार्थे स्वात्मनि चमत्कुर्वन् । कीदृक् त्वम् । गृहपतिरिव । सोऽपि हि पूर्णामृतकल्पमा-मावस्यं चरुं प्रसाध्य तेनाग्निप्रमुखसर्वजगत्तर्पणं वैश्वदेवं च कृत्वा तच्छेषमश्नन्स्वात्म-देवतायागं करोति । बाह्योऽपि सूर्यः स्वरश्मितापप्रद्रावितसोमकलापञ्चदशकेन देवर्षि-नरात्मजगत्तर्पणं विधायामाख्यकलाचमत्करणात्मस्वात्मयागं ब्रह्माण्डस्यान्तर्विधत्ते ॥

कृत्वा नक्तंदिनमिव जगद्बीजमाव्यक्तिकं य-
त्तत्रैवान्तर्दिनकर तथा ब्राह्ममन्यत्ततोऽल्पम् ।
दैवं पित्र्यं क्रमपरिगतं मानुषं चाल्पमल्पं
कुर्वन्कुर्वन्कलयसि जगत्पञ्चधावर्तनाभिः ॥ २८ ॥

हे दिनकर विश्वोदयकारिदिवससंपादक चिद्भानो, जगतः सदाशिवान्तस्य विश्वस्य यद्बीजमारम्भावसानयोरुदयापवर्गकारणं श्रीस्वच्छन्दादिष्टविततपरार्धात्मकालरूपमहो-रात्रं तत्कृत्वाभास्य तत्रैवान्तर्जगतः कलादिक्षित्यन्तस्याशुद्धाध्वरूपस्य बीजं मायेयमहो-रात्रं तदन्तरप्याव्यक्तिकं प्राकृतं तदन्तरपि ब्राह्मं तत्रापि दैवं तत्रापि पित्र्यं प्रेत(पितृ)-संबन्धि तत्रापि मानुषं क्रमेणाल्पमल्पं कुर्वन्कुर्वन्निव वैचित्र्यसहस्रैराभासयन्निव जगद्वि-श्वं पञ्चधावर्तनाभिर्विचित्रजागरादिदशापञ्चकपरावर्तनैः कलयसि अन्तरवस्थितं बहिः क्षिपसि । निर्ममपि निर्मितं च कलयसि । इदमित्थमिदमिदमिति संख्यानेन स्थापय-सि । स्थापितमपि कलयसि अन्तःसंहरसि । संहृतमपि कलयसि संस्कारगालनेन विमृ-शसि । विमृष्टमपि कलयसि स्वात्माभेदेन जानीषे स्वप्रकाशैकात्म्यमापादयसि । तथा

१. 'आमावास्यं' ख.

पुनरपि स्वरूपात्कलयसि नवं नवमुल्लासयसि । इत्येवं सर्गस्थितिसंहृतिविलापनस्वात्मै-क्याभासनपरस्परान्दोलनलीलाक्रान्तं करोषि । अत्र जगद्बीजमावर्त्य द्विर्योज्यम् । अल्पमल्पमिति वीप्सायामयमाशयः—यद्यस्य यावदहोरात्रं तत्तदीये प्राणचारे तदंशांशकास्वपि वा श्रीस्वच्छादिष्टमासोदयादिषष्ट्यब्दोदयान्तप्रक्रियया योगिज्ञानापेक्षयातिपरिमितमाभासयति भगवान्, तत्राप्यन्तर्विश्वैकात्म्यप्रथनात्सादाशिवान्तकालकलनामशेषामाभासयतीत्याभासमानोऽयं कालो न त्वस्य वास्तवं किंचित्तत्त्वमस्ति । अतएव कुर्वन्निवेतीवशब्देनायमेवार्थः स्पष्टः । वस्तुतो ह्येतावद्विश्वोदयावस्थानविलापनाद्यात्मा परमेश्वर एवेति स्फुरति । न तु चिदेकवपुषस्ततोऽतिरिक्तं किमप्यस्ति । अत्र च मानुषाद्यहोरात्रप्रमाणं श्रीस्वच्छन्दे चोक्तम् । तद्यथा—'मुहूर्तास्तु तथा त्रिंशदहोरात्रस्तु मानुषः । दक्षिणं चायनं रात्रिरुत्तरं चायनं दिनम् ॥ पितॄणां तदहोरात्रमनेनाब्दं तु पूर्ववत् । एवं देवैस्त्वहोरात्रः' इति । यत्त्विह दैवं पित्र्यं पृथगुक्तं तत्प्रेतसंबन्ध्यहोरात्रो ज्ञेयः । तेषां शुक्लकृष्णरूपो हि सः । किं च—'कल्पो ब्रह्मदिनं प्रोक्तं चतुर्युगसहस्रकम् । षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि ब्रह्मणः प्रलयोद्भवः ॥ अव्यक्तस्येषु रुद्रेषु दिनरात्रिश्च तावती । प्राधानिकपरार्धेन दशधा गुणितेन तु ॥ माया संहरते सर्वं पुनश्चैव सृजेज्जगत् ।' इति । तथा—'शक्तिकालपरार्धस्य कोटिधा गुणितस्य च । अनाश्रितस्य देवस्य दिनमेतत्प्रकीर्तितम् ॥' इत्येवमादि । तथैकत्र प्राणचारे घटिकोदयात्प्रभृति षष्ट्यब्दोदयान्तं विततं तत्रादिष्टं ग्रन्थगौरवभयान्न दर्शितम् । एवमहोरात्रकृत्त्वेन जगद्विपरिवर्तकत्वं भगवत उक्तम् ॥

ये त्वहोरात्रप्रशमे रूढास्ते लोकोत्तरा एवेत्याह—

तत्त्वालोके तपन सुदिने ये परं संप्रबुद्धा
ये वा चित्तोपशमरजनीयोगनिद्रामुपेताः ।
तेऽहोरात्रोपरमपरमानन्दसंध्यासु सौरं
भित्त्वा ज्योतिः परमपरमं यान्ति निर्वाणसंज्ञम् ॥ १९ ॥

हे तपन महाप्रकाशरूप, ये योगिनस्तत्त्वालोकात्मनि शोभनेऽनिशोदितेऽनस्तमिते दिने पारमार्थिके सर्वदशानुस्यूते सर्वतोमुखे चित्प्रकाशे सम्यक्प्राणायामाद्यायासं विना विमर्शयुक्त्या प्रबुद्धा गलिताख्यातितामिस्राः । ये चान्ये चित्तोपशम एव सर्वबाह्याभ्यासनिवृत्तिहेतुत्वाद्रजनी । तस्यां योगनिद्रामुपेताः । प्रशमितविकल्पसविकल्पप्रकाशैक्यमापन्नाः । उभयेऽपि ते प्राग्वर्णितसमस्ताहोरात्रोपरम एव परमानन्दरूपाः संध्या निमज्जत्प्राणापानव्याप्तिशिवसामरस्यभुवः सर्वतोदिक्मुदितास्तासु सौरमिति प्राणीयमपरममिति स्थूलं ज्योतिः संकुचितं प्रकाशं भित्त्वा निःसंस्कारं विलाप्य परं निर्वाणमार्गं यान्ति सदा परं शाक्तं धामाश्लिष्यन्ते ॥

न केवलां चित्रां कालकलनामकालकलितस्वरूपसमापत्तिं च दर्शयसि, यावज्जगदुदयापायावपीत्याह—

आ ब्रह्मेदं नवमिव जगज्जङ्गमस्थावरान्तं
सर्गे सर्गे विसृजसि रवे गोभिरुद्रिक्तसोमैः ।
दीप्तैः प्रत्याहरसि च लये तद्यथायोनि भूयः
सर्गान्तादौ प्रकटविभवां दर्शयन्रश्मिलीलाम् ॥ ३० ॥

आब्रह्मणः शाक्ताद्रूपादाब्रह्म निजं परं शाक्तं रूपं वर्जयित्वा इदं सर्वं सादाशिवादिक्षित्यन्तं जङ्गमस्थावरे अन्तौ भागौ यस्य तादृग्जगत्सर्गे सर्गे प्रथमेच्छोन्मेपात्मन्यादिसर्गे भूयो भूय उद्रिक्तसोमैः स्फीतशाक्तामृतैर्गोभिर्मरीचिभिर्विसृजसि आश्यानीभूतं निजरश्मिरूपं प्रकटयसि । भूयो दीप्तैरग्निप्रधानैर्गोभिस्तज्जगद्यथायोनि प्रत्याहरसि स्वस्वातन्त्र्यावभासिततत्तत्कारणनिवेशपुरःसरं लये स्वचिदैक्याभासनात्मनि संहारे प्रतीपमाहरसि चिदेकमयमेव करोषि । किं कुर्वन् । सर्गस्य सृष्टेरादौ अन्ते प्रकटविभवां स्फुटमाहात्म्यां रश्मिलीलां प्रकटयन्निजमरीचिविलासमाभासयन् ॥

श्रित्वा नित्योपचितमुचितं ब्रह्मतेजःप्रकाशं
रूपं सर्गस्थितिलयमुचा सर्वभूतेषु मध्ये ।
अन्तेवासिष्विव सुगुरुणा यः परोक्षः प्रकृत्या
प्रत्यक्षोऽसौ जगति भवता दर्शितः स्वात्मनात्मा ॥ ३१ ॥

हे भगवन्, यः प्रकृत्या स्वभावेन परोक्षोऽक्षागोचर आत्मा असौ जगति सर्वभूतेषु मध्ये भवतान्तेवासिषु अनुग्राह्येषु आत्मनैव प्रत्यक्षो दर्शितः स्वप्रकाशतया प्रकटीकृतः । किं कृत्वा । नित्योपचितं सदा परिपूर्णमुचितं चिदानन्दघनं रूपं श्रित्वा देहादिनिमज्जनेनोन्मग्नं विधाय । कीदृग्रूपम् । ब्रह्मतेजःप्रकाशं बृहत्त्वाद्बृंहकत्वाच्च ब्रह्माद्वैतदाहित्वात्तेजो यस्य तादृशः प्रकाशः प्रथा यस्य । कीदृशेन भवता । सर्गस्थितिलयमुचा जननादिशून्येन यथान्तेवासिषु शिष्येषु शोभनेन दृष्टतत्त्वेन गुरुणा आत्मा दर्श्यते चिन्मयी सत्ता प्रकटीक्रियते । तथा त्वयान्तः परमात्मतया बहिश्च तेजो विश्वरूपतया स्वयमात्मा प्रकटीक्रियते ॥

लोकाः सर्वे वपुषि नियतं ते स्थितास्त्वं च तेषामेकैकस्मिन्युगपदगुणो विश्वहेतोर्गुणीव ।
इत्थंभूते भवति भगवन्न त्वदन्योऽस्मि सत्यं
किं तु ज्ञस्त्वं परमपुरुषोऽहं प्रकृत्यैव चाज्ञः ॥ ३२ ॥

हे भगवन् परानन्दात्मक स्वातन्त्र्यशक्तिस्वरूप परावागालिङ्गितमूर्ते, ते तव विश्वहेतोरशेषकारणस्य वपुषि प्रकाशानन्दघने स्वरूपे सर्वे लोका लोक्यमानाः पदार्थाः, लोकयितारश्च स्वदृक्षेत्ररूपाः प्रमातारः स्थिताः । त्वचिदात्मिकां सत्तां विना हि कथ-

मेते त्वत्तो विश्वहेतोरुदियुः । तेषां च लोकानां संबन्धिन्येकैकस्मिन्वपुषि त्वं युगपदक्रमेणैव स्थितः । अन्यथा ते त्वत्प्रकाशतां विना हि कथं प्रकाशेरन् । अतश्च त्वं सत्त्वादिगुणहीनोऽपि विश्वात्मताभासगुणाद्गुणीवाभासि । इत्थमुपवर्णिते विश्वात्मनि भवति सति सत्यमस्मि नान्यः । किं तु त्वमेवंभूतः परमः पुरुषो ज्ञः परिपूर्णः सार्वज्ञ्यादिधर्मः । अहमिति त्वयैव देहादिषु ग्राहितप्रमातृभावः प्रकृत्या त्वन्मायामाहात्म्यादज्ञः । अतश्च देहादिप्रमातृतानिमज्जनेनाज्ञतां प्रशमय्य नित्यं स्वात्मसमावेशेन ज्ञतां ममोन्मज्जयेत्यर्थादुक्तं भवति ॥

संकल्पेच्छाद्याखिलकरणप्राणवाण्यो वरेण्याः[1]
संपन्ना मे त्वदभिनवनाज्जन्म चेदं शरण्यम् ।
मन्ये चास्तं जिगमिषु शनैः पुण्यपापद्वयं ते-
र्भक्तिश्रद्धे तव चरणयोरन्यथा नो भवेताम् ॥ ३३ ॥

इत्थमज्ञस्यापि मे त्वदभिनवनाच्चिदात्मत्वदाभिमुख्यप्रवृत्तत्वत्परामर्शात्मस्तुतिवशात् । संकल्पः स्थूलेच्छा । इच्छा संकल्पकारणभूता सूक्ष्मविकल्पपरामर्शात्मा । आदिशब्दात्प्रयत्नस्तदनन्तरमालोचनादानादिप्रवृत्तानि वाग्वर्जान्यखिलानि करणानि सत्सहवृत्तिः प्राणः, सर्वत्रात्र सूक्ष्मपरामर्शरूपतया व्यापकत्वेन स्थिता वाणी चेत्येते मम वरणे परानुग्रहे साधवो वरेण्या जाताः तथेदमिति पश्चिमजन्म शरण्यं शरणे साधु अनुग्राह्यानुग्रहैकपरं संपन्नम् । अहं हि सर्वदशासु चिदर्कपरामर्शपरः परानप्यनुगृह्णन्स्थितः । किं च मन्ये स्वानुभवेनैवैतच्चेतये यत्पुण्यपापद्वयं सुकृतासुकृतजातं सर्वं तदित्यनन्तजन्मार्जितं शनैरस्तं जिगमिषु हिमविलायं विलीयमानं स्थितम् । प्राक्संचितसर्वकर्मणां हि ध्वंसेऽपि देहारम्भककर्मणां ध्वंसोन्मुखत्वाज्जिगमिष्वित्युक्तम् । अन्यथेति । यदि नैवं स्यात्तत्कथं भवच्चरणयोर्भक्तिश्रद्धे भवेताम् । नैव स्याताम् । यदुक्तं नन्दिशिखायाम्—'यदा शिवेऽभिलाषो वै[2] जायते च नृणां सदा । तदा शिवाभिमानास्ते जायन्ते परमाणवः ॥ मुक्तास्तदैव ते दीक्षां प्राप्नुवन्ति गुरोस्ततः ।' इति ॥

सत्यं भूयो जननमरणे त्वत्प्रपन्नेषु न स्त-
स्तत्राप्येकं तव नुतिफलं जन्म याचे[3] तदित्थम् ।
त्रैलोक्येशः[4] शम इव परः पुण्यकायोऽप्ययोनिः
संसाराब्धौ प्लव इव जगत्तारणाय स्थिरः स्याम् ॥ ३४ ॥

हे देव, यद्यपि त्वत्प्रपन्नेषु त्वत्समाविष्टेषु संसारहेतुसर्ववासनादाहात् भूयो जननमरणे न स्तस्तथापि त्वन्नुतिस्त्वत्स्तुतिरेव फलं यस्य तादृगिदमेकं पश्चिमजन्म याचे । यया भवदवमर्शात्मचमत्काराधायि एतन्मागात् । तदित्थमनेनैव त्वन्नुतिरसाविष्टेन प्रका-

---

१. 'वरेण्यः' ख. २. 'वा' ख. ३. 'याचेऽहमित्थम्' ख. ४. 'त्रैगुण्येशः' ख.

रेणास्मिन्नेव देहे परः शम इव शाम्यत्यस्मिन्विश्वमिति व्युत्पत्त्या परः शंकरात्मस्वभाव इव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तात्मनि त्रैलोक्ये ईशः प्रभुः । न तु परतन्त्रः । अत एव पुण्यो दर्शनस्पर्शनादिना परानुग्राही कायो यस्य तादृक् । अयोनिरिति नित्योदितचिदानन्दैकघनः सन्, जगतो विश्वस्य तारणाय संसाराब्धिमध्ये प्लव इव पोत इव स्थिरः स्यां चिरकालं भूयासम् ॥

सौषुम्णेन त्वममृतपथेनैत्य शीतांशुभावं
पुष्णास्यग्रे सुरनरपितॄञ्शान्तभाभिः कलाभिः ।
पश्चादम्भो विशसि विविधाश्चौषधीस्तद्गतोऽपि
प्रीणास्येवं त्रिभुवनमतस्ते जगन्मित्रतार्क ॥ ३५ ॥

हे अर्क, अतो हेतोस्ते जगतो मित्रता यौगिकमित्रशब्दाभिधेयत्वम्, यतस्त्वं सौषुम्णेन मध्यमेनामृतपथेनाप्यायिना मार्गेण शीतांशुभावमपानचन्द्रत्वमेत्यागत्याग्रे प्रथमं सुरादीन्सर्वान्प्रमातॄन्पुष्णासि लब्धावस्थितीन्करोषि । केन शान्तभाभिरन्तर्मुखीभावेनोपसंहृतबाह्यप्रथाभिः कलाभिरादिविसर्गान्तस्वाभाविमर्शशक्तिभिः । पश्चादनन्तरमम्भ इति बहिः प्रसरप्रवृत्तान्सर्वंवाहान्विशसि स्वामृताच्छुरितान्करोषि । विविधाश्चौषधीर्विशसि स्थावरादिसर्वबाह्याभासान्स्वप्रकाशापूरितान्विधत्से । तद्गतो मेयप्रपञ्चात्मतया स्फुरितोऽपि त्रिभुवनं विश्वमेवमिति तदाभासनविमर्शनयुक्त्यैव चन्द्रत्वमेत्य पूर्वोक्तनीत्या सुरादीन्प्रीणासि तर्पयसि । बाह्योऽप्यर्कः सुषुम्णामार्गेणामृतसंक्रमणयुक्त्या चन्द्रत्वमेत्य पूर्वोक्तनीत्या सुरादीन्पुष्णाति । शान्तभाभिर्निवृत्तदीप्तिभिः कलाभिः शक्तिभिरम्भो विशति दक्षिणायने आसाररूपतां स्वीकरोति । ओषधीश्च विशति सरसाः करोति । तद्गतश्च वैश्वदेवयागानुयागक्रमेण त्रिभुवनं पुष्णञ्जगन्मित्रत्वमेव दर्शयति ॥

मन्दाक्रान्ते तमसि भवता नाथ दोषावसाने
नान्तर्लीना मम मतिरियं गाढनिद्रां जहाति ।
तस्मादस्तंगमिततमसा पद्मिनीवात्मभासा
सौरीत्येषा दिनकर परं नीयतामाशु बोधम् ॥ ३६ ॥

हे नाथ दिनकर स्वामिन् चिदर्क, त्वया तमस्यज्ञाने मन्दाक्रान्ते निर्मूलनायाघ्राते सति इयं मदीया मतिर्धी रागद्वेषाणामवसाने जातेऽपि अन्तर्लीनान्तर्मुखीभूतापि गाढनिद्रां त्वदभेदाख्यातिं न जहाति । तस्मादेषा त्वया अस्तंगमितं तमो यया तादृश्यात्मभासा स्वदीप्त्या कारणभूतया आश्वविलम्बितमेव परं बोधं प्रशान्ताख्यातिनिजज्योतिरात्मतां नीयतां प्राप्यताम् । सूर्यो देवता यस्याः सा सौरीति कृत्वा पद्मिनीव नलिनीव । सापि त्वया दोषावसाने प्रभाते तमसि मन्दाक्रान्तेऽन्तर्लीना कर्णिकासंश्लिष्टदला गाढनिद्रां न जहातीत्यस्तंगमिततमसा स्वात्मभासा गाढीभूतज्योतिषा प्रबोध्यते त्वया ॥

---

१. 'शाश्वतीभिः' ख. २. 'गूढनिद्रां' ख.

येन ग्रासीकृतमिव जगत्सर्वमासीत्तदस्तं
ध्वान्तं नीत्वा पुनरपि विभो तद्दयाघ्रातचित्तः ।
धत्से नक्तंदिनमपि गती शुक्लकृष्णे विभज्य
त्राता तस्माद्भव परिभवे दुष्कृते मेऽपि भानो ॥ ३७ ॥

हे विभो भानो चिन्मरीचिमालिन्, येन तमसाज्ञानेन जगदिदं ग्रासीकृतमासीत्, तदनुगृहीतान्प्रत्यस्तं नीत्वा विनाश्य तद्दयाघ्रातचित्त इव तदनुकम्पयैव शुक्लकृष्णगती विभज्य व्युत्थानावसरे प्राणापानभूमिकामवरुह्य तद्ध्वान्तं पुनरपि धत्से पुष्णासि । निर्व्युत्थानं समाधिं झगिति न वितरसीत्यर्थः । यथा बाह्यो भानुर्ग्रासीकृतजगत्तिमिरं विनाश्य पुनर्दययेव नक्तंदिनं निशादिने विभज्य धत्ते पुष्णातीति श्लेषोपमा । यत एवं दुरात्मनि तमस्यपि त्वमनुकम्पावानिव ततो मे मम परिभवे व्युत्थानात्मनि क्लेशेऽपि त्राता रक्षिता भव । कीदृशे परिभवे । दुष्कृते दुष्टं कृतं करणं विषयहानादानादिपरिभवो यत्र । निर्व्युत्थानसमावेशरसास्वादिनं मां कुर्वित्यर्थः ॥

व्युत्थितः समावेशमप्राप्नुवन्व्युत्थानदशानिर्भर्त्सनपरः समावेशपरं भगवन्तं प्रार्थयितुमाह—

आसंसारोपचितसदसत्कर्मबन्धाश्रिताना-
माधिव्याधिप्रजनमरणक्षुत्पिपासार्दितानाम् ।
मिथ्याज्ञानप्रबलतमसा नाथ चान्धीकृतानां
त्वं नस्त्राता भव करुणया यत्रतत्रस्थितानाम् ॥ ३८ ॥

सत्पुण्यम् । असत्पापम् । यत्रतत्रस्थितानामिति देशे कालेऽवस्थावैचित्र्ये च त्राता समावेशप्रथनेन रक्षकः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

सत्यासत्यस्खलितवचसां शौचलज्जोज्झिताना-
मज्ञानानामफलसफलप्रार्थनाकातराणाम् ।
सर्वावस्थास्वखिलविषयाभ्यस्तकौतूहलानां
त्वं नस्त्राता भव पितृतया भोगलोलार्भकाणाम् ॥ ३९ ॥

भोगेषु विषयसुखेषु लम्पटानामस्माकमर्भकाणां बालानामिव त्वं पितृतया जनकत्वेन त्राता भवेति प्राग्वत् । त्वं ह्यस्माकं तत्त्वदृष्ट्या जनकः । सत्यासत्येत्युभयत्र समम् । स्खलितं प्रमादि एकत्र, अन्यत्रास्पष्टवर्णत्वम् । एवं शौचं चैत्तं शारीरं च । अफला सफला च या प्रार्थना तया कातराणामधीराणाम् । यत्तत्प्रार्थयमानानामिति सुबोधमन्यत् ॥

---

१. 'दिवमिव' ख. २. 'लज्जोर्जितानां' ख.

यावद्देहं जरयति जरा नान्तकादेत्य दूती[1]
नो वा भीमस्त्रिफण[2]भुजगाकारदुर्वारपाशः।
गाढं कण्ठे लगति सहसा जीवितं लेलिहान-
स्तावद्भक्ताभयद सदयं श्रेयसे नः प्रसीद ॥ ४० ॥

हे भक्ताभयद, यावद्व्युत्थितामरणावसानां दुर्दशां नाप्नुमस्तावन्नोऽस्माकं प्रसीद देहादिसंस्कारकालुष्यप्रशमनेन निर्मलीभव। निर्व्युत्थानप्रकाशानन्दघनपरमसमावेशामृतरसास्वादसुखितानस्मान्संपादयेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥

विश्वप्राणग्रसनरसनाटोपकोपप्रगल्भं
मृत्योर्वक्त्रं दहननयनोद्दामदंष्ट्राकरालम्।
यावद्दृष्ट्वा व्रजति न भिया पञ्चतामेष काय-
स्तावन्नित्यामृतमय रवे पाहि नः कांदिशीकान् ॥ ४१ ॥

मृत्योरन्तकस्य वक्त्रं दृष्ट्वा यावदेष काय इति सपुर्यष्टको देहो भिया भीत्या पञ्चतां मृत्युं न व्रजति तावदेव रवे चिदर्क नित्यामृतमय अनस्तमितपरमानन्दैकघनस्वभाव, नोऽस्मान्कांदिशीकान्व्युत्थाने त्वत्समावेशप्राप्तिं विना कां दिशं कायतः का दिक्कादिगस्माकमिति क्रन्दतः पाहि निर्व्युत्थानसमावेशान्संपादय। कीदृङ्मृत्योर्वक्त्रम्। विश्वेषां प्राणग्रसनो जीवितभक्षको रसनाटोपो लोलरसनाव्यापारो यस्य तादृशि कोपे प्रगल्भं प्रौढम्। तथा दहनानि प्लोषकानि नयनानि यस्य तादृक्। तथा उद्दामाभिरूर्जिताभिर्दंष्ट्राभिः करालम् ॥

शब्दाकारं वियादिव वपुस्ते यजुःसामधाम्नः
सप्तच्छन्दांस्यपि च तुरगा ऋङ्मयं मण्डलं च।
एवं सर्वश्रुतिमयतया मद्दयानुग्रहाद्वा
क्षिप्रं मत्तः कृपणकरुणाक्रन्दमाकर्णयेमम् ॥ ४२ ॥

हे भगवन्, ते तव निर्णीतदृशा सामवेदात्मकं धाम तेजो यस्य तादृशः। यजुर्वेदात्मकं शब्दाकारं वपुः शरीरं वियदिव व्यापकम्। तदपि शब्दाकारमिति शब्दानाकरोति समस्तशब्दाश्रयः। अपि च गायत्र्यादि सप्तच्छन्दांसि ते तुरगाः। मण्डलं प्रभापरिवेषोऽपि ऋग्वेदमय इत्येवं सर्वश्रुतिमयत्वात्, यद्वा अनुकम्पाप्रधानादनुग्रहान्मत्तो मत्सकाशादुक्तवक्ष्यमाणप्रार्थनापरत्वात्कृपणं विरसं संसारविभावकत्वाच्च करुणं करुणरसप्रधानमिममाक्रन्दं त्वत्प्रसादप्रार्थनापरं प्रलपितं क्षिप्रमुदीरणानन्तरमेवाकर्णय करुणयास्मदनुजिघृक्षयावधारय ॥

---

१. 'दैत्यदूती' ख. २. 'त्रिफल' ख.

नाशं नास्मच्चरणशरणा यान्त्यपि ग्रस्यमाना
देवैरित्थं सितमिव यशो दर्शयन्स्वं त्रिलोक्याम् ।
मन्ये सोमं क्षततनुममागर्भवृद्ध्या विवस्व-
ञ्शुक्लच्छायां नयसि शनकैः स्वां सुषुम्णांशुभासा ॥ ४३ ॥

हे भगवन् विवस्वन् विद्वानो, अस्मच्चरणशरणा दैवैरपि ग्रस्यमाना नाशं न यान्ति इत्येवं सितं शुभ्रं यशस्त्रिलोक्यां दर्शयन्निव सोमं क्षततनुं देवैरपि ग्रस्तसमस्तकलं सुषुम्णाख्यमध्यनाड्या अंशवो मरीचयस्तद्भासा दीप्त्या हेतुभूतया अमाख्यकलया गर्भेऽन्तर्या वृद्धिस्तया स्वां शुक्लां छायां संपूर्णसितां कान्तिं नयसि प्रापयसीति मन्ये जानामि । अत्र रहस्यदृशा देवा इन्द्रियाणि सोमोऽपानयुक्त्यान्तः प्रविष्टः षोडशकलारूपात्मा मेयवर्गः सर्ववाह्योल्लासयुक्त्या कलाग्रासेन क्षीणकलः सन्, सुषुम्णांशुभासा मध्यधामस्फारेणोन्मिषच्छुभाख्यतुर्यप्रकाशदीप्त्या अमाया अन्ततुर्यर्धस्फुरच्छक्तेर्गर्भेऽन्तर्या वृद्धिः प्राणादिप्राधान्यनिमेषोन्मिषच्छाक्तवीर्यभाभिः स्फुरिता तया शुक्लां चिदेकघनां नयसि प्रापयसीत्यर्थः । बाह्यस्तु स्पष्टः ॥

आस्तां जन्मप्रभृति भवतः सेवनं तद्धि लोके
वाच्यं केनापरिमितफलं भुक्तिमुक्तिप्रकारम् ।
ज्योतिर्मात्रं[2] स्मृतिपथमितो जीवितान्तेऽपि भास्व-
न्निर्वाणाय प्रभवसि सतां तेन ते कः समोऽन्यः ॥ ४४ ॥

हे भास्वन्, जन्मप्रभृति यत्त्वत्सेवनं तदपरिमितफलं केन वाच्यं केन वक्तुं शक्यम् । इयत्तया परिच्छेद्यत्वाभावात् । तद्यस्माद्भुक्तिमुक्तिप्रकारं भुक्तिर्विषयभोग एव स्वात्मानन्दविश्रान्तिदत्वेन जीवच्छिवत्वाभिव्यक्तात्मा मुक्तिरेव च चिचमत्कारावेशरूपा भुक्तिः । न तु विषयासक्तिरूपा । तां भुक्तिं मुक्तिं प्रकाशयति सेवकांस्तन्मयान्संपादयति जीवितान्ते निर्वाणावसरेऽपि ज्योतिर्मात्रात्मा त्वं सतां स्मृतिपथं प्राप्तो निर्वाणाय मुक्तये प्रभवसि । अतस्ते समः कोऽन्यः । असामान्यमहिमासीत्यर्थः ॥

अप्रत्यक्षत्रिदशभजनाद्यत्परोक्षं फलं त-
त्पुंसां युक्तं भवति हि समं कारणेनैव कार्यम् ।
प्रत्यक्षस्त्वं सकलजगतां यत्[3]समक्षं फलं मे
युष्मद्भक्तेः समुचितमतस्त्व[4]त्तु याचे यथा त्वाम् ॥ ४५ ॥

अप्रत्यक्षेन्द्रचन्द्रादिदेवताराधनादाराधकानां यत्स्वर्गप्राप्त्यादि परोक्षं कालान्तरे भावि फलं तद्युक्तम् । यतो मृद इव मृण्मयो घटः कारणोचितमेव सर्वत्र कार्यं भवति । त्वं

---

१. 'क्षिततनु' ख. २. 'मात्रः' ख. ३. 'तत्' ख. ४. 'त्वां तु याचे यथा त्वम्' ख.

तु चिदर्कः सर्वेषां प्रत्यक्षः स्वप्रकाशः । चिदर्कस्वप्रकाशात्मतां विना कस्याप्यप्रकाशादिति । त्वद्भक्तेर्हेतोर्मम नित्योदितत्वत्समावेशात्मफलं समुचितम् । अतो हेतोस्तत्फलं याचे प्रार्थये । यथाकृतिमलीषु देवतासु सतीषु त्वामेव याचे तथा निर्व्युत्थानसमावेशात्मैव फलं याचे । न तु मितं किंचित् ॥

ये चारोग्यं दिशति भगवान्सेवितोऽप्येवमाहु-
स्ते तत्त्वज्ञा जगति सुभगा भोगयोगप्रधानाः ।
भुक्तेर्मुक्तेरपि च जगतां यच्च पूर्णं सुखानां
तस्यान्योऽर्कादमृतवपुषः को हि नामास्तु दाता ॥ ४६ ॥

येऽपि च केचिदविमृष्टसमावेशात्ममुख्यफला भगवान्सेवित आरोग्यं दिशतीत्याहुस्तेऽपि जगति तत्त्वज्ञाश्च सुभगाश्च । यतो भोगयोगप्रधाना भोगाय योगाय चारोग्यं वाञ्छन्ति । युक्तं चैतत् । यतोऽमृतवपुषः परानन्दप्रकाशघनाच्चिदर्कादन्यः को नाम भोगमोक्षयोस्तदाश्रयस्य पूर्णसुखात्मन आरोग्यस्य च दाता । न कश्चित् । 'पूरणगुणसुहितार्थ–' इति तृज्यर्थैः सह षष्ठीसमासनिषेधाज्ज्ञापकात्सुखानां पूर्णमित्यत्र षष्ठी ॥

हित्वा हित्वा गुरुचपलतामप्यनेकान्निजार्था-
न्यैरेकार्थीकृतमिव भवत्सेवनं मत्प्रियार्थम् ।
तेषामिच्छाम्युपकृतिमहं स्वेन्द्रियाणां प्रियाणा-
मादौ तस्मान्मम दिनपते देहि तेभ्यः प्रसादम् ॥ ४७ ॥

हे दिनपते चिद्भानो, यैरिन्द्रियैरन्तर्बहिः करणैर्गुर्वी चपलतां महतीमनवस्थितिं पुनः पुनः प्रवृत्तामपि तथानेकान्निजार्थान्विषयविश्रान्त्यात्मकानि नानास्वप्रयोजनानि हित्वा त्यक्त्वा भवत्सेवनमन्तर्मुखीभावयुक्त्या त्वत्परिशीलनं मम प्रियार्थमेवैकार्थीकृतमभिनिवेशेनाश्रितम् । तेषां प्रियाणां स्वेन्द्रियाणामहमुपकारमिच्छामि । तस्मान्ममादौ तेभ्यः प्रसादं देहि । मायीयदेहपरिहारेण निजमरीचिचक्रात्मतां प्रकटयेत्यर्थः ॥

किं तन्नामोच्चरति वचनं यस्य नोच्चारकस्त्वं
किं तद्वाच्यं सकलवचसां विश्वमूर्ते न यत्त्वम् ।
तस्मादुक्तं यदपि तदपि त्वन्नुतौ भक्तियोगा-
दस्माभिस्तद्भवतु भगवंस्त्वत्प्रसादेन धन्यम् ॥ ४८ ॥

हे विश्वमूर्ते अनवच्छिन्न, त्वन्नुतिविषये इदन्तावच्छेदप्रधानतया असमञ्जसप्रायं किमप्यस्माभिस्त्वद्भक्तित उक्तं तद्विश्वस्य वाच्यवाचकात्मनस्तव प्रसादादन्तर्नैर्मल्यप्राप्तेर्धन्यमस्तु त्वद्रूपतयैव स्फुरतु ॥

---

१. 'मूलं' ख. २. 'अशेषान्' ख. ३. 'जगत्' ख. ४. 'अस्माकं' ख.

या पन्थानं दिशति शिशिराद्युत्तरं देवयानं
या वा कृष्णं पितृपथमथो दक्षिणं प्रावृडाद्यम् ।
ताभ्यामन्या विषुवदभिजिन्मध्यमा कृत्यशून्या
धन्या काचित्प्रकृतिपुरुषावन्तरा मेऽस्तु वृत्तिः ॥ ४९ ॥

प्रकृतिपुरुषौ वामदक्षिणवाहौ अन्तरा तन्मध्ये काचिदसामान्या धन्या संपन्मयी मे वृत्तिः स्थितिरस्तु । कीदृशी । विषुं व्याप्तिमर्हतीति विषुवत् । अभिजयति द्वैतप्रशमनात्सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यभिजित् । सर्वमध्यवर्तित्वान्मध्यमा । स्वानन्दविश्रान्तिसारत्वात्कृत्यैः सौम्यक्रूरादिभिः कार्यैः शून्या । तथा देवप्रीतिकारित्वाद्देवयानं हृदो द्वादशान्तं यावत्प्रसरणरूपं शिशिरवसन्तग्रीष्मस्वभावमुत्तरपन्थानमुत्तरायणं या प्राणाख्या वृत्तिर्दिशति प्रथयति, या वा अपानाख्या वृत्तिर्द्वादशान्ताद्धृत्प्रवेशरूपा प्रावृट्शरद्धेमन्तरूपं दक्षिणं पन्थानं दक्षिणायनं भोगप्रदत्वात्कृष्णं पितृप्रीतिहेतुत्वात्पितृपथं दिशति ताभ्यामन्या व्यतिरिक्ता जीवन्मुक्तिप्रदा । उन्मनाख्येत्यर्थः । षट्त्रिंशदङ्गुलेऽङ्गुलषट्के हृदः प्रभृति मकरादिराश्युदय इत्यर्थः श्रीस्वच्छन्दादिशास्त्रेष्वस्ति ॥

स्थित्वा किंचिन्मन इव पिबन्सेतुबन्धस्य मध्ये
प्राप्योपेयं ध्रुवपदमथो व्यक्तमुद्दाल्य तालु ।
सत्यादूर्ध्वं किमपि परमं व्योम सोमाग्निशून्यं
गच्छेयं त्वां सुरपितृगती चान्तरा ब्रह्मभूतः ॥ ५० ॥

सुरपितृगती अन्तरा ऊर्ध्वाधःप्रवेशात्मनिर्णीतदेवपितृमार्गयोर्मध्ये चकारात्सर्ववाहानामप्यन्तर्ब्रह्मभूतोऽनवच्छिन्नतां प्राप्तस्त्वां गच्छेयं परतत्त्वात्मचिदर्करूपः स्याम् । कीदृशं त्वाम् । सत्याद्विश्वसत्ताप्रदात्सामरस्याद्धाम्न ऊर्ध्वमुत्कृष्टं प्रकाशानन्दैकघनं किमपि परमं व्योमेत्यनुत्तरचिदाकाशरूपं सोमाग्निशून्यं प्रशान्तप्राणापानसंस्कारम् । किं कृत्वा । तालुलम्बिकाख्यरौद्रग्रन्थिधामव्यक्तिं कृत्वा । दिव्यकरणबन्धाश्रयत उद्दाल्य निर्भिद्य । अथो अनन्तरं ध्रुवपदं प्राप्य समस्तवेद्याविभागप्रकाशात्मबिन्दुस्थानमासाद्य । सेतुबन्धस्य मध्य इति निरोधकोर्ध्वशक्त्या तद्द्वयान्तर्वाहिप्राणापानाद्युत्तरणोपायनादनादात्मसृष्टिनिरुद्धसमस्तकरन्ध्रमार्गे स्थित्वाधिरुह्य किंचिन्मनः पिबन्निव समनान्तसर्वविकल्पकमनःसंस्कारं प्रशमयन् ॥

सर्वात्मत्वं सवितुरिति यो वाङ्मनःकायबुद्ध्या
रागद्वेषोपशमसमतायोगमेवारुरुक्षुः ।

---

१. 'त्वन्तरा' ख.

धर्माधर्मग्रसनरशनामुक्तये युक्तियुक्तां
स श्रीसाम्बः स्तुतिमिति रवेः स्वप्रशान्तां चकार ॥ ९१ ॥

श्रयन्त्येतां योगिन इति श्रीस्तया मोक्षलक्ष्म्या सहितः साम्बो भगवद्वासुदेवसुत इत्येवंरूपां रवेश्चिदर्कस्य स्तुतिं स्वप्रशान्तामात्मविश्रान्तिपरामकरोत् । 'सुप्रतिष्ठां' इति वा पाठः । कीदृशीं स्तुतिम् । युक्त्या परस्वरूपविश्रान्त्यात्मना योगेन युक्ताम् । तल्लापयित्रीमित्यर्थः । स इत्यस्य विषयं दर्शयति—यः सवितुर्विश्वकारणस्य चिद्भानोः सर्वात्मत्वं वैश्वरूप्यमेव योगमेकत्वमिच्छति । 'वस्तुनोऽन्येन वस्तुना' इत्याम्नायदृशा योगं परैक्यमित्युक्तदृशारोढुमिच्छुः स्वीचिकीर्षुः । न त्वन्यत्किंचित् । कीदृशं योगम् । सर्वदोषमूर्धन्ययो रागद्वेषयोरुपशमे सति या समता साम्यं तद्रूपम् । केन । वाङ्मनःकायसहितया बुद्ध्या । वाचा स्तुतिभिः, मनसानुसंधानतः, कायेन कायप्राधान्येन निमज्जनात्मकप्रणामेन, बुद्ध्याध्यवसायेन । किमर्थमिमां स्तुतिमकरोदित्याह—धर्माधर्माभ्यां यद्ग्रसनमर्थादबुद्धस्य जगतस्तदेव रशना बन्धनरज्जुस्तस्या मुक्तये । एतत्स्तोत्रपाठावमर्शाभ्यां जना जीवन्मुक्तिमायान्त्वित्याशयादित्यर्थः ॥

भक्तिश्रद्धाद्यखिलतरुणीवल्लभेनेदमुक्तं
श्रीसाम्बेन प्रकटगहनं स्तोत्रमध्यात्मगर्भम् ।
यः सावित्रं पठति नियतं स्वात्मवत्सर्वलोका-
न्पश्यन्सोऽन्ते व्रजति शुकवन्मण्डलं चण्डरश्मेः ॥ ९२ ॥

इदमध्यात्मगर्भं क्रोडीकृतरहस्यम्, प्रकटं बाह्यार्थदृशा, गहनं चाध्यात्मकार्थयोगात्, सावित्रं चिद्भानुसंबन्धि स्तोत्रं श्रीसाम्बेनोक्तं यः कश्चित्स्वात्मानमिव सर्वलोकान्पश्यंश्चिदभेदात्मविश्वं स्तोत्रार्थे भावयन्नियतं निश्चयेन पठति अनवरतं विमृशति, सोऽन्ते चण्डरश्मेर्द्वैतग्रासिनश्चिदर्कस्य मण्डलं लीढविश्वसमरसीभूतमरीचिचक्रमेति । तन्मयो जायते । शुकवद्भगवद्व्याससुतवत् । कीदृशेन साम्बेन । भक्तिश्रद्धे आदी यासां तत्त्वार्थचिन्तादीनां ता एवाखिलास्तरुण्यो नवनवाः सुन्दर्यस्तासां वल्लभेन क्षणमपि परिहर्तुमशक्येन प्रेयसा । न तु रूपलावण्यातिशयमात्रात्समस्तबाह्यरमणीस्पृहणीयेन । इत्यनेन व्यतिरेकलभ्येनार्थेन भगवद्वासुदेवसुतत्वमात्मनः प्रकटयति ॥

उपसंहारभङ्ग्या जनाननुजिघृक्षुराशास्ते—

इति परमरहस्यश्लोकपञ्चाशदेषा
तपननवनपुण्या सागमब्रह्मचर्चा ।
हरतु दुरितमस्मद्वर्णिताकर्णिता वो
दिशतु च शुभसिद्धिं मातृवद्भक्तिभाजाम् ॥ ९३ ॥

---

१. 'रसना' ख. २. 'पञ्चाशिकैषा' क. ३. 'जपन' ख. ४. 'सुखसिद्धिं' ख.

इत्युक्तक्रमान्महारहस्यार्थयुक्ता 'स्थित्वा किंचिन्मन इव पिबन्' इत्यन्तश्लोकानां पञ्चाशदेषा तपनस्य विश्वविचित्राखण्डितप्रतापस्य भगवतश्चिदर्कस्य नवनेन स्तुत्या पुण्या पवित्रा । तथा सागमा विश्वोपनिषद्रूपमाहेश्वरशास्त्रार्थसतत्त्वगर्भा ब्रह्मचर्चा परा-द्वयविमर्शो यस्यां तादृशी अस्मद्वर्णिता सती आकर्णिता वो युष्माकं सर्वेषां दुरितं हरतु किल्बिषं दुरध्यवसायं च नाशयतु । भक्तिभाजां च शुभसिद्धिं दिशतु अभीष्टां भोगमो-क्षलक्ष्मीं घटयतामिति शिवम् ॥

कश्चिच्छैवः परशिवसमावेशगाढानुरागो-
द्रेकस्फूर्जन्नभिनवदशावेशवैवश्यशाली ।
सत्स्तोत्रेऽस्मिन्विवृतिरचनां क्षेमराजो न्ययुङ्क्ते-
त्येतन्नैवं झटिति घटितं दर्शनीयं हि सद्भिः ॥

इति महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्तपादपद्मोपजीविराजानकश्रीक्षेमराजप्रणीत-विवृतिसमेता श्रीसाम्बपञ्चाशिका समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

KÂVYAMÂLÂ. 31.

THE VISHNUBHAKTIKALPALATÂ

OF

PURUSHOTTAMA

With the Commentary of Mahîdhara.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARAM JAVAJI

PROPRIETOR OF "JAVAJI DADAJI'S NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

BOMBAY.

1892.

Price 10 *Annas.*

काव्यमाला ३१.

पुरुषोत्तमविरचिता

विष्णुभक्तिकल्पलता ।

महीधरकृतया टीकया समेता ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादेन,
परवोपाह्वेन पाण्डुरङ्गतनूभुवा
काशीनाथशर्मणा च
संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीता ।

१८९२

मूल्यं १० आणकाः ।

पुरुषोत्तमः ।

मानी–विष्णु–संज्ञकयोर्मातापित्रोर्लब्धजन्मा विष्णुभक्तिकल्पलताप्रणेता पुरुषोत्तमकविः कस्मिन्काले कतमं जनपदमलंचकारेति संदिग्धप्रायम् ।

यदि नामलिङ्गानुशासनपरिशिष्टरूपस्य त्रिकाण्डशेषस्य निर्मातासावेव पुरुषोत्तमः स्यात्तदैते विचाराः प्रादुर्भवन्ति । तथाहि—नानार्थसंग्रहभूमिकायां चतुर्दशे पृष्ठे 'अयं वाङ्गो हलायुधवंश्यः ख्रिस्ताब्दीयत्रयोदशशतकोत्तरार्धान्न चिरंतनः' इति श्रीमदानन्दरामो व्यवस्थापयति ।

महाराष्ट्रभाषानिबद्धकविचरित्राभिधाने ग्रन्थे तु 'अयं च ओरसाक्षत्रियः कलिङ्गदेशस्य राजा शालिवाहनशकाब्दीयचतुर्दशशतके बभूव । कटकाभिधाना चास्य राजधान्यासीत् । अनेन त्रिकाण्डशेषः, हारावली, एकाक्षरकोषः, इति प्रबन्धत्रयी स्वदेशीयपाठालयोपयुक्ता व्यरचि' इत्यादि व्यवस्थापितमास्ते ।

'नोटिसिस् ऑव् संस्कृत म्यान्युस्क्रिप्टस्' संज्ञके सूचीपत्रे 'दशमे एकादशे वा ख्रिस्ताब्दशतके पुरुषोत्तम आसीत्' इति श्रीराजेन्द्रलालमित्रो निश्चिनोति ।

हारावलीसमाप्तौ 'श्रीधृतिसिंहजनमेजययोः समं निरूप्य श्रीधृतिसिंहवाचामाधारेण हारावली निर्मिता' इति पुरुषोत्तमो वक्ति । तथा च पूर्वोक्तत्रिकाण्डशेषादि ग्रन्थावसाने 'पुरुषोत्तमदेवः' इति देवशब्दान्तं नामोपलभ्यते । तेनायं कदाचित्क्षत्रियः स्यात् ।

विष्णुभक्तिकल्पलतायां तु कुत्रापि देवशब्दान्तं पुरुषोत्तमनाम न दृश्यत इत्यपि संदेहावसरः ।

यद्यप्यत्र काव्ये 'हरिणचरणमात्रं–' इत्यादयः कतिपये श्लोकाः सहृदयहृदयान्तरे काममप्यरुचिकणिकामङ्कुरयन्ति तथापि संसाराराममविहरन्मनोमृगवागुरायमाणत्वान्न कामं दोषोद्घोषकाः ॥

महीधरः ।

एतट्टीकानिर्माता भट्टतनूभवो महीधरो बाणवेदनृप(१६४५)प्रमे विक्रमवर्षे वाराणस्यामासीदित्यादि सर्वं निम्नलिखितश्लोकेभ्यः स्पष्टं ज्ञायते । तथाहि—

अहिच्छत्रे द्विजच्छत्रं वत्सगोत्रसमुद्भवः ।
आसीद्रत्नाकरो नाम विद्वाञ्जातो धरातले ॥ १२१ ॥
तत्तनूजो रामभक्तः स तु भट्टाभिधोऽभवत् ।
महीधरस्तदुत्पन्नः संसारासारतां विदन् ॥ १२२ ॥
निजं देशं परित्यज्य गतो वाराणसीं पुरीम् ।
सेवमानो नरहरिं तत्र ग्रन्थमिमं व्यधात् ॥ १२३ ॥
विक्रमार्काद्गते वर्षे बाणवेदनृपैर्मिते ।
ज्येष्ठाष्टम्यां शिवस्याग्रे पूर्णो मन्त्रमहोदधिः ॥ १३३ ॥

महीधरस्य कल्याणनामा पुत्र आसीदित्यपि 'कल्याणाभिधपुत्रेण—' इति मन्त्रमहोदधिसमाप्तिश्लोकाज्ज्ञायते । महीधरस्य सर्वस्मिन्नेव ग्रन्थे लक्ष्मीनृसिंहस्मरणरूपं मङ्गलाचरणपद्यं प्रायो वर्तते, तेन मन्त्रमहोदधिप्रणेतृमहीधराद् विष्णुभक्तिकल्पलतानिर्माता कश्चिदन्य इति शङ्काङ्कुरोऽपि नोदेति ।

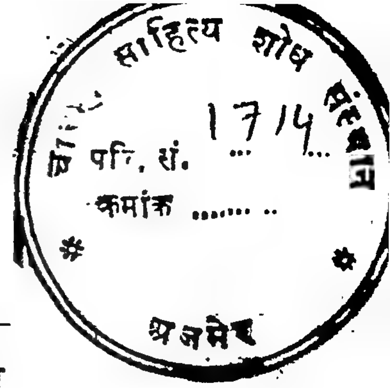
अद्यावधि ज्ञाता महीधरविरचितग्रन्थास्त्वेते—

(१) विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणम् ।
(२) वेददीपनामकं शुक्लयजुर्वेदभाष्यम् ।
(३) मन्त्रमहोदधिः ।
(४) नौका (मन्त्रमहोदधिव्याख्या) ।
(५) मन्त्रनिघण्टुः ।

अथास्याः सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलतायाः पुस्तकत्रयं भिन्नमातृकं नातिशुद्धं नातिप्राचीनं लेखनकालविकलमासादितम् । तत्र मूले कुत्रचिदेव पाठभेदो दृश्यत इति विशेषतः पाठक्षोदाय न यतितम् । टीकायां तु प्रायः प्रतिश्लोकव्याख्यं पाठभिदा समुपलभ्यते, कुत्रचिद् विवृतिव्यत्यासोऽपि । किं बहुना विलक्षणेयं टीका ।

हा हन्त तत्तन्निबन्धमणिनिकरनिकषायमाणशेमुषीके महामहोपाध्यायपण्डितश्रीदुर्गाप्रसादे देवसभासभास्तारहीरतां गते द्वित्रमासपर्यन्तमनुष्य ग्रन्थस्य वैयाकरणपण्डितश्रीशिवदत्तशर्मणा संपादनमकारीति तस्य महाशयस्याथ शोधनपत्रकर्तुः कविमल्लश्रीहरिवल्लभशर्मणश्चोपकारमुरीकुर्मः ॥

काव्यमाला ।

श्रीपुरुषोत्तमकविप्रणीता

विष्णुभक्तिकल्पलता ।

श्रीमहीधरविरचितया टीकया समेता ।

प्रथमः स्तबकः ।

नृहरिं गिरिजां गिरं गणेशं गुरुपादाब्जयुगं शिवं प्रणम्य ।

हरिभक्तिलताभिधेऽत्र काव्ये विवृतिं वच्मि यथामति प्रतुष्ट्यै ॥

तत्र स्वाभीष्टदेवतावर्णनरूपं विष्णुभक्तिलताख्यं काव्यं चिकीर्षुः प्रारिप्सितग्रन्थानिर्विघ्नपरिसमाप्त्यै शिष्टाचारपरिपालनाय च पुरुषोत्तमः कविराड्विघ्नेशस्मरणलक्षणमाशीरूपं काव्यमुखं वदति । 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तेः ।

अतिसुदृढमगातां हर्षमङ्केकभावा-
दधिकतममुमेशौ यं तथात्म्यैक्ययोगात् ।
तदधिकमिव यातौ यं सुतं वीक्षमाणौ
सफलयतु स देवो वः क्रतुं वक्रतुण्डः ॥ १ ॥

उमेशौ भवानीशंकरावङ्केकभावाद्देहैक्याद्तिसुदृढं निविडं यं हर्षं संतोषमगातां प्रापतुः । तथा आत्म्यैक्ययोगादात्मनोरैक्यादधिकतममत्यधिकं हर्षमगाताम् । तथा तस्माद्धर्षाद्यं सुतं वीक्षमाणौ विलोकयन्तौ सन्तौ तदधिकमिव आत्म्यैक्ययोगहर्षादधिकं हर्षं यातौ प्राप्तौ स वक्रतुण्डो गणेशो देवो वो युष्माकं क्रतुं संकल्पं सफलयतु सफलं करोतु । मनोरथसिद्धिं करोत्वित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं गणेशं स्मृत्वा भारतीं स्मरति—

स्फटिकमणिमयाक्षस्रक्सुधापूर्णचञ्च-
त्कनककलशवीणापुस्तकान्यादधाना ।
सकलविबुधवन्द्या वाङ्मयब्रह्ममूर्ति-
र्मम कमलदलाक्षी देवता संनिधत्ताम् ॥ २ ॥

एवंविधा देवता भारती मम संनिधत्तां संनिधानं सामीप्यं करोतु । कीदृशी । स्फटिकमणिमयी या अक्षस्रक् जपमाला च सुधया अमृतेन पूर्णश्चश्च्छोभमानः कनककलशो हेमकुम्भश्च वीणा वल्लकी च पुस्तकं च एतान्यादधाना धारयन्ती । मालाकुम्भौ दक्षिणहस्तयोर्वीणापुस्तके वामहस्तयोः । तथा सकलैर्विबुधैर्देवैर्वन्द्या स्तुत्या । वाङ्मयं वाणीरूपं ब्रह्म वेदस्तन्मूर्तिः । वेदरूपेत्यर्थः । कमलदलाक्षी पुण्डरीकपत्रनेत्रा । इत्यनेन प्रसन्नत्वम् । 'प्रसन्ना देवता ध्येया सर्वाभीष्टप्रदायिनी' इत्युक्तेः ॥

एवं सरस्वतीं ध्यात्वा सन्तः स्मरति—

हृदयजलजजाग्रज्ज्योतिरुद्द्योतितान्तः-
करणकिरणरीणाशेषदोषान्धकाराः ।
भवदवविवशानां तन्वते येऽभिषेकं
हरिचरितसुधाभिस्तेऽभिनन्दन्तु सन्तः ॥ ३ ॥

ते सन्तः सत्पुरुषा अभिनन्दन्तु आनन्दं प्राप्नुवन्तु । ते के । ये हरिचरितसुधाभिर्गोविन्दचरित्रामृतैर्भवदवविवशानां संसारदावानलपरितप्तानामभिषेकं तन्वते । हरिचरित्रामृतैः संसारतापं शमयन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । हृदयजलजे हृत्कमले जाग्रत्प्रकाशमानं यज्ज्योतिर्ब्रह्मतेजस्तेन द्योतितं प्रकाशितं निर्मलितं यदन्तःकरणं तत्किरणै रीणाः क्षीणा अशेषदोषाः कामादय एवान्धकारो येषां ते तादृशाः ॥

एवं मङ्गलं विधाय कर्तव्यं प्रतिजानीते—

अधिजगति जनानामेक एवास्त्युपायो
विषमतमभवाब्धिं तूर्णमेतं तरीतुम् ।
श्रवणमननपूर्वं विष्णुपादारविन्द-
स्मरणमिति तदेतत्प्रोच्यते भक्तिलोभात् ॥ ४ ॥

जगत्यामधि इत्यधिजगति पृथिव्याम् । 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः' इति विश्वः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विषमतमभवाब्धिमतिदुःसहं संसारसमुद्रं तूर्णं शीघ्रं तरीतुं नराणामेक एवोपायोऽस्ति । को वा तमाह—श्रवणमननपूर्वं विष्णुचरणाम्बुजस्मरणमिति । सर्ववेदान्तवाक्यानामद्वैते वस्तुनि तात्पर्यावधारणं श्रवणम् । युक्तिभिस्तस्यैवानुचिन्तनं मननम् । ते द्वे विधाय हरिस्मरणमिति । तदेतद्भक्तिलोभात्प्रोच्यते कथ्यते ॥

विमलयतु मनो मे दूषितं दोषसंघै-
रहरहरिह रम्या रामचन्द्रस्य भक्तिः ।
सगरतनयभृतिभ्रेषितं भूमिभागं
सुरसरिदिव दोषप्लोषविख्यातशक्तिः ॥ ५ ॥

अहरहः प्रतिदिनं रम्या मनोहरा रामचन्द्रस्य भक्तिर्दोषसंघैः कामादिसमूहैर्दूषितं मम मनो विमलयतु निर्मलं करोतु। तत्र दृष्टान्तमाह—सगरस्य राज्ञः पुत्राणां कपिलकोपाग्निदग्धानां भूत्या भस्मना श्रेपितं दूषितं भूभिभागं सुरसरिद्गङ्गेव। दोषाणां पापानां प्लोषे दाहे विख्याता शक्तिर्यस्याः सेत्युभयोर्विशेषणम्॥

उपनिषदपि लेभे नैव साक्षाद्यदन्तं
न च वचनमनोभिर्योगिनो जग्मिवांसः।
शिथिलितभवबन्धा जन्तवो यस्य नाम्ना
हृदि तमभिनिबद्धं राधयाराधयामः॥ ६॥

उपनिषद्वेदान्तोऽपि साक्षाद्यदन्तं यस्य विष्णोर्निर्णयं न लेभे न पर्याप्ता। योगिनः सनकादयोऽपि वाग्भिर्मनोभिश्च यदन्तं न जग्मिवांसो न गताः। गमेः क्वसुः। 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः। यस्य नाम्ना रामकृष्णेत्याद्युच्चारितेन प्राणिनः शिथिलितभवबन्धाः शिथिलीकृतसंसारजनककर्माणो भवन्ति। राधया गोप्या यद्वा राध्यते आराध्यते अनयेति राधा भक्तिराराधना तया हृदि अभिनिबद्धं मनसायातं तं हरिं वयमाराधयामः॥

श्रवणविवरमाप्ता सज्जनानां प्रसङ्गा-
दनयदनयवृत्तीनप्यनेकान्दिवं या।
हृदयविहितवासा मुक्तये कस्य नासा-
वधिभुवनसमर्था[1] जानकीजानिकीर्तिः॥ ७॥

असौ जानकीजानिकीर्तिः। जानकी जाया यस्य सः। जायाया निङ्। रामकीर्तिः हृदयविहितवासा हृदये विहितः कृतो वासो यस्याः सा हृदये स्थापिता सती कस्य मुक्तये न, अपि तु सर्वस्यापि मुक्तये भवेत्। अधिभुवनं त्रिलोकेषु समर्था। मुक्तिं दातुमिति शेषः। या रामकीर्तिः सज्जनानां साधूनां प्रसङ्गात् श्रवणविवरं कर्णमार्गमाप्ता श्रुता सती अनयवृत्तीनन्यायाचारानेकानप्यजामिलादीन् दिवं द्योतमानं वैकुण्ठलोकमनयत्प्रापयत्॥

अधिहृदयमयं चेद्भाति भर्ता रमाया
विषमभवसमुद्रे साधुसेतुः सतां यः।
उपनिषदसुदग्रां यष्टिमादाय हस्ते
कलयतु क इवात्रागाधतां तद्भवाब्धेः॥ ८॥

चेद्यदि रमायाः श्रियो भर्ता हरिरधिहृदयं हृदये भाति प्रकाशते। सत्सङ्गादिति शेषः। यो विषमे भवसमुद्रे सतां भक्तानां साधुः समीचीनः सेतुः। तत्तर्हि उपनिषल्लक्षणामुदग्रां

1. 'अनर्घा' ख.

गांष्ट हस्ते गृहीत्वा भवाब्धेरगाधतां गम्भीरतां क इव कलयतु जानातु। न कोऽपि। उपनिषदर्थे विचारिते ब्रह्मणि साक्षात्कृते को वा संसाराब्धिरित्यर्थः। यद्वा संसारसमुद्रे श्रीहरिर्यदा सेतुर्जातस्तदोपनिषद्यष्टेः किं प्रयोजनं न किंचिदिति॥

ननु श्रुतयो बहुधर्मप्रमाणकाः सन्ति कथं हरिरेव साधुसेव्यत्वेनाश्रयणीय इत्यत आह—

श्रुतिभिरतिभिदोक्तौ कौतुकं कुर्वतीभि-
र्हृदय यदयमेवाश्रीयते श्रीनृसिंहः।
तदिह भवभयस्याभावभव्यं भज त्वं
चरणकमलमस्यापास्य नोपास्यमन्यत्॥ ९॥

हे हृदय, यद्यस्माच्छ्रुतिभिर्वेदैरयमेव श्रीनृसिंह आश्रीयते प्रतिपाद्यते। ननु ताभिः संसारभेदः प्रतिपाद्यते कुतो नृसिंहस्तत्राह—अतिभिदोक्तौ भेदव्याख्याने कौतुकं कुर्वतीभिः। भेदव्याख्यानं कौतुकेन वास्तवं तु हरिप्रतिपादनं श्रुतेः। तत्तस्मादिह संसारेऽस्य हरेश्चरणकमलं त्वं भज सेवस्व। कीदृशम्। भवभयस्य संसारभीतेरभावे नाशे भव्यं कुशलम्। यत एतदपास्य विहायान्यन्नोपास्यं न सेव्यम्॥

हृदि न यदि नराणां विष्णुपादारविन्द-
स्मरणवशसमुत्थः स्नेहयोगातिरेकः।
तदितरपरिचर्या जायतेऽर्थाय कस्मै
कतरगुणकृदद्रौ नीरसे नीरसेकः॥ १०॥

यदि नराणां हृदि विष्णुपादारविन्दस्मरणवशेनोत्थो यः स्नेहयोगस्तस्यातिरेक आधिक्यं न तर्हि इतरपरिचर्या अन्यसेवा कस्मै अर्थाय जायते। भगवद्भक्तिं विनान्यसेवा अकिंचित्करेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—नीरसे शुष्केऽद्रौ नीरसेकः कतरगुणं करोति। न कमपीत्यर्थः॥

अहो त्वया प्रतिजन्म हर्यनाश्रयणेन दुःखं प्राप्तं तथापि कथं क्षणमात्रमपि स्थिरचित्तेन मुरारिं न स्मरसीत्याह—

अनुजनुरनुभूयाप्यत्र दुःखं दुरात्म-
न्क्षणमपि हृदि रुद्धः शुद्धचित्तेन साक्षात्।
जलजदलजयश्रीमण्डितोदारनेत्रो
न बत नवतमालश्यामवर्णो मुरारिः॥ ११॥

हे दुरात्मन्, अत्र संसारे अनुजनुः प्रतिजन्म दुःखमाधिव्याधिलक्षणमनुभूयापि क्षणमपि शुद्धचित्तेन निष्कपटमनसा कृत्वा मुरारिर्हृदि बत न रुद्धः। कीदृशः। जलजदलजयिन्या कमलपत्रजयिन्या श्रिया मण्डिते उदारे नेत्रे यस्य। तथा नूतनतमाल इव श्यामो वर्णो यस्य स तथा। बतेति खेदे॥

ननु संसारमयत्रासेन विह्वलतया कथं हर्योश्रयणं भवति तत्राह—

भवपवनवयस्यानल्पसंकल्पकीला-
विलसितकृततापप्रौढिमानं निरीक्ष्य।
त्यज हृदय विषादं मा गमः कातरत्वं
तव नवजलदश्री रक्षिता रामचन्द्रः॥ १२॥

भवः संसार एव पवनवयस्यो वायुसखोऽग्निस्तस्यानल्पा बहवः संकल्पाः कामा एव कीला ज्वालाः। 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः। तासां विलसितेन प्रसरणेन कृतो यस्तापस्तस्य प्रौढिमानं भूयस्त्वं निरीक्ष्योत्पन्नं विषादं हे हृदय, त्यज। कातरत्वमधैर्यं च मा गमः। यतो नवजलदश्रीर्नूतनमेघश्यामो रामचन्द्रस्तव रक्षितास्ति। तमाश्रयेत्यर्थः॥

नन्वन्तकाले नरकत्रासः कथं गच्छतीति चेत्तत्राह—

मनसि यदि मुकुन्दः कं दरं मन्द रम्ये-
तरनरकततेस्त्वच्चिन्तयस्यन्तकाले।
हरिचरणसरोजे जाग्रती याग्रतीर्थं
कलिकलुषमशेषं स्वर्धुनी ते धुनीते॥ १३॥

हे मन्द मूर्ख, यदि ते मनसि मुकुन्दो हरिरस्ति तत्तर्हि रम्येतरनरकततेरतिदुःखदायिनिरयौघादन्तकाले कं दरं त्रासं चिन्तयसि। कमपि मा चिन्तयेत्यर्थः। कुतस्तत्राह—हरिचरणाम्बुजे जाग्रती शोभमाना अग्रतीर्थे सकलतीर्थमुख्यभूता या स्वर्धुनी गङ्गा ते तवाशेषं सकलं कलिकलुषं पापं धुनीते नाशयति। पापोऽपि पापानिवृत्तो मुकुन्दं स्मरन्नरकं नैतीत्यर्थः॥

ननु प्रायश्चित्तं विना कथं पापक्षयस्तत्राह—

चिरममरतरङ्गिण्यादिसत्तीर्थसेवा-
व्रतनियमजपा वा ये च दत्तप्रभावाः।
न च सकलसमृद्ध्या साधिता बाधितारः
स्मरणसुकृतलक्ष्मीमध्वरा मध्वरातेः॥ १४॥

चिरकालं गङ्गादि सतां तीर्थानां सेवा व्रतानि प्रायश्चित्तानि नियमाः स्नानसंध्यादयः जपा मन्त्रादीनां सकलसमृद्ध्या बहुधनेन साधिताः संपादिता अध्वरा यज्ञा एते दत्तप्रभावाः दत्तः प्रभावः फलं यैस्ते ईदृशा अपि मध्वरातेर्मधुसूदनस्य स्मरणसुकृतलक्ष्मीं स्मरणोत्पपुण्यशोभां न बाधितारो न जेतारः। हरिस्मरणतुल्यं पुण्यं नास्तीत्यर्थः॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मरणं विहाय हरिमेव सेवस्वेत्याह—

श्रय हृदय रमायाः कान्तमन्यत्र मा या
न धनतनयजायाः श्रेयसां संप्रदायाः।

व्यवहृतिमदुपायाः सर्वशस्तेऽन्तरायाः

शमनशयगतं को रक्षिता त्वामपायात् ॥ १५ ॥

हे हृदय, रमाया लक्ष्म्याः कान्तं हरिं श्रय सेवस्व। अन्यत्र मा याः मा गच्छेः। यातेर्लुङ्। ननु धनादयः कथं त्याज्यास्तत्राह—धनपुत्रकलत्राणि श्रेयसां कल्याणानां संप्रदाया मार्गा न भवन्ति। दुःखालयभूतानीत्यर्थः। ननु तर्हि व्यवहारः कथं त्याज्यस्तत्राह—व्यवहृतिमिति व्यवहारयुक्ते संसारे तस्य वा ये उपायास्ते सर्वशः सर्वप्रकारैरन्तराया विघ्ना एव। ननु एते सर्वे केन दोषेण त्याज्या इत्याह—शमनशयगतमिति। 'शमनो यमराड्यमः' इत्यमरः। शयो हस्तः। यमहस्तगतं त्वामपायान्नरकदुःखात्को रक्षिता। न कोऽपि हरिं विनेत्यर्थः॥

शिथिलय भवजालं चिन्तयानन्तयालं

श्रय हृदय दयालुं केवलं नन्दबालम्।

न विधिविदितपारं संहृतक्षोणिभारं

निखिलनिगमसारं ब्रह्म यन्निर्विकारम् ॥ १६ ॥

हे हृदय, भवजालं संसारबन्धं शिथिलय श्लथं कुरु। अनन्तया बहुधा चिन्तया अलम्। चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः। केवलं नन्दबालं श्रय आश्रय। कीदृशम्। दयालुं दयावन्तम्। न विधिना ब्रह्मणा विदितः पारो यस्य तम्। संहृतो भूभारो येन तम्। निखिलनिगमसारं सर्ववेदान्तोपनिषत्प्रतिपाद्यम्। यन्निर्विकारं मायातीतं ब्रह्मैव तं श्रय॥

वसतिरसति विष्णुध्यानयोगे नराणा-

मपि सुकृतपराणामस्ति गर्भे जनन्याः।

हृदि भज तदजस्रं निर्मले कर्मलेप-

व्यपनयननिमित्तं तं पतंगेन्द्रकेतुम् ॥ १७ ॥

सुकृतपराणां पुण्यवतामपि नराणां विष्णुध्यानयोगे हरिस्मरणे असत्यविद्यमाने सति जनन्या गर्भे वसतिर्निवासोऽस्ति। तत्तस्मात् हे नर, निर्मले हृदि तं पतंगेन्द्रकेतुं गरुडध्वजमजस्रं निरन्तरं त्वं भज। कर्मलेपस्य कर्मसंबन्धस्य व्यपनयने निराकरणे निमित्तं हेतुभूतम्॥

त्रिचतुरदिवसान्तर्ध्यानवानेव मृत्यु-

[1]र्नरकभयविमुक्तो विद्यते कोऽत्र जन्तुः।

हृदि तदिह न किं स स्मर्यते कंसशत्रुः

स्मरणमपि यदीयं योगयागातिगामि ॥ १८ ॥

---

१. 'निरय' क.

त्रयश्चत्वारो वा त्रिचतुराः । अचतुरेत्यादिना निपातः । दिवसा अन्तर्धानं यस्यास्तीति त्रिचतुरदिवसान्तर्धानवान् अल्पदिवसानन्तरमेवागामी मृत्युः । तर्हि का क्षतिस्तत्राह— अत्र संसारे नरकभयहीनः को जन्तुः । न कोऽपि विद्यते । तत्तस्मादिह संसारे स कंसशत्रुर्हरिर्हृदि किं न स्मर्यते । किं तत्स्मरणेन तत्राह—यदीयं स्मरणं योगोऽष्टाङ्गो यागोऽश्वमेधादि तावतिगच्छति । योगयागाभ्यामुत्कृष्टफलमित्यर्थः ॥

रसवदपि समस्तं पश्य संसारवृक्षा-
　त्फलमविरलदोषं यच्च भूतं भविष्यत् ।
व्रजति परिमलायोत्कण्ठिता कं प्रमोदं
　मिलितमलितरुण्या पद्ममासाद्य नासा ॥ १९ ॥

भवफणिमणिनारीनेत्रनिध्यानमूर्छ-
　ज्जनमनसि न सिद्धिर्यस्य सेवां विहाय ।
अयि स हृदि न कस्मात्पन्नगारातिकेतु-
　र्भवजलनिधिसेतुः स्मर्यते मुक्तिहेतुः ॥ २० ॥　(युग्मम्)

संसारवृक्षाद्यद्भूतं जातं भविष्यच्च फलं कान्ताकनकादिकं तत्समस्तं रसवत्स्वादुतरमपि अविरलदोषं बहुदोषयुक्तं पश्य विचारय । तत्र दृष्टान्तः—नासा नासिका परिमलाय गन्धग्रहणायोत्कण्ठिता सती अलितरुण्या भ्रमर्या मिलितं पद्मं प्राप्य कं प्रमोदं हर्षं व्रजति प्राप्नोति । न कमपि । पुनर्भ्रमर्या दष्टा दुःखमेवाप्नोति । तथा संसारसुखासक्तिरिति भावः ॥ भवः संसार एव फणी सर्पस्तस्य मणिस्थानीया नारी तस्या नेत्रनिध्यानं चक्षुरवलोकनं तेन मूर्छन्मुह्यज्जनमनो नरान्तःकरणं तत्र यस्य हरेः सेवां विहाय सिद्धिर्नास्ति । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे जीव, हृदि गरुडध्वजो भवाब्धितारको मुक्तिकारणं स हरिः कस्मान्न स्मर्यते ॥

हरिणचरणमात्रं कामिनीनां प्रतीकं
　कमपि कलयतस्ते कोटयोऽगुर्युगानाम् ।
परिणतिरसवत्ता तत्र नैवानुभूता
　प्रथमपदमितस्तद्धेहि मुक्त्वा णमाद्यम् ॥ २१ ॥

मृगपदप्रमाणं नारीणां प्रतीकं 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः' इत्यमरोक्तेः । अङ्गं योन्याख्यं कमप्यनिर्वाच्यं कलयतो ध्यायतस्ते तव युगानां कोटयोऽगुर्गताः । युगकोटिमितकालानुभवेनापि तत्राङ्गे परिणतिरसवत्ता परिपाकस्वादुता नानुभूता । नालंबुद्धिर्जातेत्यर्थः । तत्तस्मादितोऽस्मिञ्श्लोके आद्यं णं णकारं हरिणचरणेति णकारद्वयमध्ये प्रथमं णं मुक्त्वा प्रथमं पदं श्लोकस्याद्यं पदं हरिचरणमात्रं पदं धेहि चित्ते धारय । दधातेर्लोटि 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यभ्यासलोप एकारश्च ॥

शमयति भवतन्द्रामस्य नामामृतं द्रा-
गपि न रसनसक्तं कस्य नोद्दामशक्ति ।
किमु न कमनमेनं मानसे तद्रमायाः
श्रयसि पयसि सुप्तं लीलया दुग्धसिन्धोः ॥ २२ ॥

अस्य हरेर्नामामृतं द्रागपि मनागपि । ईषदपीति यावत् । रसनसक्तं जिह्वालग्नं सत्कस्य भवतन्द्रां संसारनिद्रां न शमयति । यत उद्दामशक्ति दृढसामर्थ्यम् । तस्माद्दुग्धसिन्धोः पयसि लीलया सुप्तमेनं रमायाः कमनं कान्तं मानसे किमु न श्रयसि किमिति न सेवसे । अपि तु सेवस्वेत्यर्थः ॥

दधति मुदमुदारां नाकिवृन्दे नभःस्थे
निखिलनृपनृशंसे कम्पमाने च कंसे ।
सह सबलभुजैस्तैर्दानवै रङ्गवाटे
रमितममितशक्तेर्यस्य वक्तुं न शक्यम् ॥ २३ ॥
तमिह किमु रमाया वल्लभं मल्लभङ्गो-
त्सवभवदवलेपोत्पत्तिजेतारमन्तः ।
स्मरसि न विनयानुस्यूतसूक्तामृतौघैः
स्तुतमतुलयशोभिः शोभिवृन्दैः सुराणाम् ॥ २४ ॥ (युग्मम्)

अमितशक्तेर्बहुसामर्थ्यस्य यस्य हरेः सकलभुजैर्बलवद्बाहुभिस्तैः प्रसिद्धैश्चाणूरादिभिर्दानवैः सह रङ्गवाटे मल्लरङ्गे रमितं क्रीडितं वक्तुं न शक्यम् । क सति, नभःस्थे आकाशगते नाकिवृन्दे देवसमूहे उदारां महतीं मुदं हर्षं दधति सति । तथा निखिलनृपनृशंसे सकलराजघातुके कंसे कम्पमाने सति ॥ इह संसारे तं रमाया वल्लभमन्तश्चित्ते किं न स्मरसि । कीदृशम् । मल्लानां भङ्गेनोत्सवस्तस्माद्भवन्ती यावलेपोत्पत्तिर्गर्वोत्पत्तिस्तस्या जेतारम् । मल्लभङ्गे नापि गर्वहीनम् । तथा अतुलयशोभिर्निरुपमयशोन्वितैः सुराणां शोभिवृन्दैः शोभमानसमूहैः कर्तृभिर्विनयेनानुस्यूताः संबद्धा ये सूक्तामृतौघाः सुवचनसुधासमूहास्तैः स्तुतम् ॥

सुकृतमकृत किं किं चित्रमासर्गकाला-
दहह सपरिवारो नन्दगोपश्च नैनः ।
इति विहितहितश्रि प्रत्तमुक्त्यच्युत त्वां
फलमलभत यस्माद्बन्धुरं बन्धुरत्नम् ॥ २५ ॥

अहह हेत्याश्चर्ये । सपरिवारो नन्दगोप आसर्गकालात्सृष्टिकालमारभ्य चित्रमाश्चर्यकारि

किं किं सुकृतं पुण्यमकृत। एनः पापं च नाकृत। हे अच्युत, विहिते हितश्रियौ येन तत् हितकारि संपद्दात्। प्रत्ता दत्ता अर्थाद्भक्तानां मुक्तिर्येन तन्मुक्तिदम्। बन्धुरं मनोहरं त्वां बन्धुरत्नं त्वल्लक्षणं बान्धवश्रेष्ठं फलं यतोऽलभत प्राप। पुण्यं विना हरिपितृत्वं नन्दस्य कथं स्यादिति नानाजन्मगतं पुण्यं नन्दस्यानुमीयत इत्यर्थः॥

विधिरतनुत मर्त्यान्मुक्तिमार्गोपरोधो-
द्धुरतररजसादौ तेन मे राजसीयम्।
स्फुरदमरसरित्त्वत्पादपद्मावगाहा-
द्भवतु हृदयवृत्तिर्नीरजा नीरजाक्ष॥ २६॥

विधिर्ब्रह्मा मर्त्यान्मनुष्यान्मुक्तिमार्गस्योपरोधे प्रतिबन्धे उद्धुरतरं समर्थतरं यद्रजो रजोगुणस्तेन सृष्ट्यादावतनुतासृजत्। तेन रजोगुणसृष्टत्वेन राजसी रजोगुणप्रधाना मम हृदयवृत्तिर्हे नीरजाक्ष कमलनेत्र, स्फुरन्ती अमरसरिद्गङ्गा यस्मिन्नेवंविधस्य त्वत्पादपद्मस्यावगाहान्नीरजा निर्मला भवतु। रजस्वलं जलावगाहान्निर्मलं भवति तथा त्वच्चरणाम्ब्वावगाहान्निर्मला भवतु॥

यदहमदहमुक्त्यानिष्टया हृज्जनानां
चकर च करपातं यत्परस्वे प्रमत्तः।
श्रुतिपथपथिको यन्नाभवं तन्मुरारे
मम समभिसहस्वादीनवं दीनबन्धो॥ २७॥

अनिष्टयोक्त्या अप्रियवचनेन जनानां हृच्चित्तमहं यददहं दग्धवानस्मि। यच्च प्रमत्तोऽनवहितोऽहं परस्वे परधने करपातं हस्तसंचारं चकर कृतवानस्मि। 'णलुत्तमो वा' इति वृद्ध्यभावे गुणः। यच्च श्रुतिपथपथिको वेदमार्गचारी नाभवं न भूतः हे मुरारे दीनबन्धो, मम तमादीनवं दोषं समभिसहस्व क्षमस्व। दोष आदीनवो मतः॥

भवजलनिधिमध्ये हर्षसंघर्षतर्ष-
प्रमुखविषमवीचिव्याकुलं वीक्ष्य विष्णो।
चरणकमलनावं भावगम्यां मुनीन्द्रै-
रपि सदय तया मे यच्छ यच्छ प्रसीद॥ २८॥

संसारसमुद्रमध्ये हर्षः संतोषः संघर्षः स्पर्धा तर्षस्तृष्णा तत्प्रमुखास्तदादयो या विषमा वीचय ऊर्मयस्तैर्व्याकुलं मां वीक्ष्य हे विष्णो, मुनीन्द्रैरपि भावगम्यां चरणकमललक्षणां नावं सदयतया मे यच्छ यच्छ देहि। प्रसीद। समुद्रे मज्जता नौरेव तारिका॥

स्फुरितसरितमातन्वानमानन्दमुच्चैः
सपदि सुपदपद्मं प्राप्य कृष्ण त्वदीयम्।

दुरितभरितमेतन्मामकं देव चेतो

विमलितमलमस्तु प्रस्तुतत्वत्सपर्यम् ॥ २९ ॥

स्फुरिता सरिद्रक्षा यस्मिंस्तम् । उच्चैरतिशयेनानन्दमातन्वानं विस्तारयन्तम् । हे कृष्ण हे देव, त्वदीयं शोभनं पादपद्मं प्राप्य सपद्येतन्मामकं दुरितभरितं पापाक्रान्तं चेतः प्रस्तुता उपक्रान्ता प्रारब्धा इति यावत् । त्वत्सपर्या तव पूजा येन तादृशं सद्विमलितमस्तु निर्मलं भवतु ॥

दमय मम यतीन्द्रध्येय चेतः प्रभूता-

पदमपि यदवेत्य प्रेत्य दुर्गत्यवस्थाम् ।

सरभसमसदुच्चैराचरन्नैति भीतिं

तदव यदवलम्बः संसृतौ न त्वदन्यः ॥ ३० ॥

हे यतीन्द्रध्येय सनकाद्यैश्चिन्तनीय, मम चेतो दमय । यद्यस्मादसद् दुष्टमाचरन्नपि नरः प्रेत्य मृत्वा प्रभूतापदं बहुविपद्युक्तामपि दुर्गत्यवस्थां नरकयातनामप्यवेत्य ज्ञात्वापि भीतिं न प्राप्नोति । दुराचारो नरकभयं श्रुत्वा न बिभेतीत्यर्थः । तत्तस्मादव रक्ष । यतः संसृतौ संसारे त्वदन्योऽवलम्ब आश्रयो नास्ति ॥

त्वदपि भुवनमध्ये को वदान्यो वदान्यो

नहि परपरिलभ्यं देव विश्वंभरत्वम् ।

इदमहमभियाचे तद्विहाय त्वदङ्घ्री

क्वचन चरतु चेतो मामकं मा मुकुन्द ॥ ३१ ॥

हे मुकुन्द, भुवनमध्ये त्रिलोक्यां त्वत् अन्यो वदान्यः कः त्वं वद । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । 'प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः' । हे देव, विश्वंभरत्वं परपरिलभ्यमन्यप्राप्यं नहि । तत्तस्मादहमिदमभियाचे मामकं चेतस्त्वदङ्घ्री विहाय क्वचन मा चरतु मा यातु । अपि तु त्वच्चरणयोरेव यात्वित्यर्थः ॥

शमय मम यमस्य त्रासमत्रासमाना-

पदि सपदि हृदि त्वं कृष्ण तिष्ठन्निमेषम् ।

जगति न गतिरन्या त्वां विना कापि धन्या

प्रभवति भवतिग्माभीलनिर्मीलनाय ॥ ३२ ॥

हे कृष्ण, असमानापदि अनुपमपीडेऽत्रास्मिन्मम हृदि सपदि निमेषं तिष्ठन् यमस्य त्रासं शमय । यतो जगति भवतिग्माभीलनिर्मीलनाय संसारस्य तीव्रभयोन्मूलनाय त्वां विना अन्या धन्या श्रेष्ठा गतिरुपायो न प्रभवति न समर्थो भवति । प्रभवनशीलो न भवतीत्यर्थः ॥

अव भवदवदौःस्थ्यादिन्दिरालोचनेन्दी-
वरमधुरतरश्रीसङ्गरङ्गद्दृगंशम् ।
मयि सदय निधायानन्त यद्योगजाग्र-
न्मुदतिशयवशात्मा न स्मराम्येव किंचित् ॥ ३३ ॥

हे सदय, हे अनन्त, इन्दिराया लक्ष्म्या लोचनेन्दीवरस्य नेत्रकमलस्य मधुरतरा रम्या या श्रीः शोभा तस्याः सङ्गेन रङ्गन् क्रीडन् यो दृगंशः कटाक्षस्तं मयि निधाय भवदवदौःस्थ्यात्संसारदावानलदुःखादव रक्ष । यद्यतोऽवनेन योगेन यद्वा दृगंशेन जाग्रत्स्फुरन्यो मुदतिशयो हर्षवेगस्तद्वशात्मा सन् किंचिन्न स्मराम्येव ॥

सततमहितहेतुं हन्तु हन्तुर्मधोर्वः
सकलसुकृतसारः पादपद्मोपचारः ।
भवति हृदयशुद्ध्या मानवो यद्विधाना-
द्दलितदुरितभारः प्राप्तसंसारपारः ॥ ३४ ॥

सकलसुकृतानां मध्ये सारभूतो मधोर्हन्तुर्मुरारेः पादपद्मोपचारश्चरणाब्जसेवनं सततं वो युष्माकमहितहेतुं दुःखकारणीभूतं पापं हन्तु नाशयतु । चित्तशुद्ध्या यद्विधानाद्यस्य पादपद्मोपचारस्य विधानान्मानवो दलितदुरितभारो नष्टपापपुञ्जः सन्प्राप्तसंसारपारो भवति ॥

मधुरिपुपदलग्नं चित्तमार्यस्य हर्तुं
कथमपि न समर्था दस्यवो दर्पकाद्याः ।
सुमतिबलिविमुक्तं शक्नुवन्ति प्रमार्ष्टुं
किमु हरिकरमध्याद्दानवा दानवारि ॥ ३५ ॥

दर्पकाद्याः कामाद्या दस्यवो वैरिण आर्यस्य पुण्यवतो मधुरिपुपदलग्नं हरिपदसक्तं चित्तं हर्तुं कथमपि न समर्थाः । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—शोभनमतिर्यो बलिस्तेन विमुक्तं दानवारि दानोदकं हरिकरमध्याद्दानवाः किं प्रमार्ष्टुं निराकर्तुं शक्नुवन्ति । स्मेति शेषः । वामनहस्ताद्दानोदकं बलिदत्तं यथा दैत्या नापहर्तुं शक्ता इत्यर्थः॥

दशशतदलपद्मं यस्य तच्छत्रमुच्चै-
र्वरचमरमहेला पिङ्गलेला च पुण्या ।
अनपरपरिमुक्तं भाति भद्रासनं स-
द्धृदयकमलमेकं सार्वभौमः स जीयात् ॥ ३६ ॥

तत्प्रसिद्धं द्वादशान्तःस्थं सहस्रदलपद्मं यस्योच्चैश्छत्रम् । पुण्या पवित्रा इला पिङ्गला च नाडी वरचमरमहेला चामरधारिणी स्त्री । 'अबला महेला ललना' इति कोपः । अनन्य-

भुक्तः सच्छ्रेष्ठं हृदयकमलमेकं यस्य सिंहासनं भाति स सार्वभौमश्चक्रवर्ती जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥

सुरभिखुरभिदाभृद्भूतलोद्भूतधूली-
धरममरमहेलामोहबाहुल्यहेतुम् ।
अमृतकरमुखीनां वल्लभो वल्लवीनां
दधदवतु वपुर्वः कायभाजामपूर्वः ॥ ३७ ॥

सुरभीणां धेनूनां खुरैर्भिदां बिभर्ति एतादृशं यद्भूतलं तस्मादुद्धता या धूली तद्धारकम्। अमरमहेलानां स्वर्गस्त्रीणां मोहबाहुल्ये हेतुभूतं वपुर्दधत् । अमृतकरमुखीनां चन्द्रवदनानां वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः । कायभाजां शरीरिणामपूर्वो मुख्यो हरिर्वो युष्मानव्याद्रक्षतु ॥

नयनकमलयुग्मच्छत्रभृद्यत्र नासा
करनखरमरीचिप्रस्फुरच्चामरश्रीः ।
अधरमधुरतायाः सार्वभौमो मुरारे-
र्जगति जयति वंशो विश्वविश्वैकवन्द्यः ॥ ३८ ॥

यत्र वंशे नासादण्डो नयनकमलयुग्ममेव च्छत्रं बिभर्ति तादृशः । हस्तनखानां मरीचयः किरणा एव प्रस्फुरन्ती चामरश्रीर्यस्य स विश्वं सर्वे यद्विश्वं जगत्तस्यैकवन्द्योऽसाधारणस्तुत्योऽधरमधुरताया ओष्ठमाधुर्यस्य सार्वभौमो राजा माधुर्यग्राहको मुरारेर्वंशो जगति भूतले जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥

चरणकमललीला बालगोपालमूर्ते-
र्जयति रुचिभिरिभ्या निर्भराभ्यासलभ्या ।
शकटतनुमनूनं वज्रतः कर्कशत्वा-
च्छतशकलमकार्षीद्या सुमृद्वी सुरारिम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युद्भावनो नाम प्रथमः स्तबकः।

बालगोपालमूर्तेः पादपद्मलीला अत्यन्ताभ्यासप्राप्या कान्तिभिरिभ्या आढ्या जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते सुतरां मृद्वी कोमला । या कर्कशत्वात्काठिन्येन वज्रतो वज्रादनूनं वज्रसदृशं शकटतनुं शकटशरीरं सुरारिं दैत्यं शतशकलं शतखण्डमकार्षीत्कृतवती । करोतेर्लुङि रूपम् । 'शकटासुरभञ्जनः' इति पुराणात् ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युद्भवो नाम प्रथमः स्तबकः ।

द्वितीयः स्तबकः ।

अव्यादवाङ्मनसगोचररूपशीला
लीलावती यतिहृदम्बुजराजहंसी ।

एषा ललाटफलकार्पितचन्द्रलेखा
शेषाहिशायिभगिनी दुरितादशेषात्॥ १ ॥

वाक्च मनश्च तयोरगोचरमविषयं रूपं स्वरूपं शीलयति धारयति तादृशी। लीलायुक्ता। यतीनां हृत्कमले राजहंसी। ललाटतटेऽर्पिता चन्द्रलेखा यया सा। शेषनागशायिनो हरेर्भगिनी दुर्गा अशेषात्समग्राद्दुरितात्पातकादव्याद्रक्षतु। 'नन्दगोपकुले जाता' इति मार्कण्डेयोक्तेः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥

यन्निमेषमपि रे वृषं विना वर्तसे मिथुनभावतोषितः।
कर्कशत्वमिदमात्मनि स्फुटं पश्य सिंहमिव मृत्युमुद्धतम्॥ २॥

रे जन्तो, निमेषमपि मिथुनभावेन स्त्रीसंयोगेन तोषितः सन्यद्वृषं विना धर्महीनो वर्तसे इदं धर्महीनत्वमात्मनि स्वस्मिन्कर्कशत्वं स्वस्यैव दुःखदायित्वं स्फुटम्। यत उद्धतं सिंहमिव मृत्युं पश्य। रथोद्धतावृत्तम्। 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इत्युक्तेः॥

कन्यकावसुतुलादिदानतो यद्यसह्यभववृश्चिकव्यथा।
नैव शाम्यति ततो बलिष्ठया रामनामसुधयास्व सुस्थितः॥ ३॥

यदि यतः कन्याकनकतुलादिदानेनाप्यसह्या संसाररूपवृश्चिकपीडा नैव शाम्यति ततो बलवत्या रामनामरूपया सुधया सुस्थितः सुखी आस्व तिष्ठ। आस्तेर्लोटि मध्यमैकवचनम्॥

रामनामधनुषा भवाभिधं भिन्द्धि रे मकरमन्यथात्मकम्।
कुम्भमध्यगतमीनवद्दशामेति कामिह न हाग्रहाकुलः॥ ४॥

रे जन्तो, अन्यथात्मकं मिथ्यास्वरूपं स्वप्नप्रायं भवाभिधं संसाररूपं मकरं ग्राहं रामनामरूपेण धनुषा भिन्द्धि विदारय। ह स्फुटं इहाग्रहेण संसाराग्रहेणासक्त्या आकुलो व्यग्रः कुम्भमध्यगतमीनतुल्यां कां दशामवस्थां नैति न प्राप्नोति। दुःखमेवानुभवतीत्यर्थः॥

अस्तमेति दिवसात्यये रविश्चन्द्रमा अपि विशेषतः क्षयी।
मङ्गलोपरि मनः कयाशया तत्करोति जगतीतले बुधः॥ ५॥

रविर्दिवसान्तेऽस्तं याति। चन्द्रोऽपि विशेषतः क्षयवान्। चन्द्रसूर्ययोरपि विपदं दृष्ट्वा बुधो ज्ञानी जगतीतले मङ्गलोपरि कल्याणार्थं कया तृष्णया मनः करोति। न किंचिदपि साध्यमित्यर्थः॥

जीव पीवरमथेतरद्वपुः शुक्रशोणितसमुद्भवं सदा।
प्राप्यमेव हि परं शनैश्चरभ्रातृदूतभयभेषजं भज॥ ६॥

हे जीव जन्तो, पीवरं स्थूलं हस्त्यादिकमथेतरत्सूक्ष्मं मशकादिकं वपुः शुक्रशोणितजातं सदा प्राप्यमेव। हि यतः। अतः परं केवलं शनैश्चरभ्रातुर्यमस्य दूतेभ्यो यद्भयं तस्य भेषजं निवर्तकं हरिं भज सेवस्व॥

राहुणेव यदि रोहिणीपतिर्गृह्यसे नहि लुलायकेतुना।
तावदेव कुरु यत्नमच्युताराधने धनधियं धिगन्ध ते॥ ७॥

राहुणा चन्द्र इव लुलायकेतुना महिषध्वजेन यमेन यावन्न गृह्यसे। 'ग्रसते' इति वा पाठः। तावदेवाच्युताराधने हरिभजने यत्नं कुरु। हे अन्ध, ते तव धनधियं धनबुद्धिं धिक्। तां मा कार्षीरित्यर्थः॥

अष्टमी भव तनुर्महेशितुः कैटभारियजनाय यत्नतः।
यौवनेऽसि नवमीनकेतनः किं त्वमत्र दशमी करिष्यसि॥ ८॥

हे जन्तो, यत्नतः कैटभारेर्हरेर्यजनाय महेशितुः शिवस्याष्टमी तनुर्दीक्षितो भव। 'पञ्चभूतानि सोमार्कौ यज्वेत्यष्टाजमूर्तयः' इत्युक्तेः। 'भूतेन्दुसूर्ययज्वानः शंकरस्याष्टमूर्तयः' इति च। यौवने नवो नूतनो मीनकेतनः कामो यस्येदृशोऽसि। अत्र संसारे दशमी वृद्धः सन्किं करिष्यसि। 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः। दशमोऽवस्थाविशेषो यस्येति क्षीरस्वामी। जरायां शरीरासामर्थ्यान्न किमपि कर्तुं शक्यतेऽतस्तत्पूर्वमेव हरिभजने यत्नं कुर्वित्यर्थः।

अय्यनेकविधवेदनाकुले मातृकुक्षिकुहरे कृतौकसः।
आमनस्यमपि ते मनस्यहो न प्रकाशमुपयाति किं नु तत्॥ ९॥

अयीति संबोधने। हे जन्तो, अनेकविधाभिर्वेदनाभिराकुले व्याप्ते मातृकुक्षिकुहरे जननीजठरविवरे कृतौकसो विहितनिवासस्यापि ते तव मनस्यामनस्यं प्रसवजनितं दुःखं प्रकाशं नोपयाति न स्फुरति। अहो आश्चर्यं किं नु तत्। 'आमनस्यं प्रसूतिजम्' इत्यमरः।

बुद्धिरस्ति यदि विष्णुयोगिनी तद्भयं किमिह कालपाशतः।
मेरुमौलिरमरापगाप्लवो दह्यते किमु दवेन वह्निना॥ १०॥

यदि बुद्धिर्विष्णुयोगिनी हरियुक्तास्ति तर्हि इह संसारे कालपाशतो भयं यमयातनाभीतिः किम्। न किमपीत्यर्थः। दृष्टान्तमाह—अमरापगाया गङ्गाया आप्लवः प्रवाहो यस्मिन्नीदृशो मेरुमौलिर्दवेन वह्निना दावानलेन किमु दह्यते। नेत्यर्थः॥

सिद्धिरस्ति सुकृतानुसारतः सारतर्कसुहृदेष निर्णयः।
अर्जितव्यमनिशं यशोधनं शोधनं यदखिलापराधतः॥ ११॥

सुकृतस्य पुण्यस्यानुसारेण सिद्धिरस्तीत्येष निर्णयः सिद्धान्तः सारतर्कसुहृत्समीचीनस्य तर्कस्य सहायः। अनुसारीत्यर्थः। तत्स्वरूपमाह—यत्समग्राणामपराधानां शोधनं नाशनं तद्यशोलक्षणं धनमनिशं निरन्तरमर्जितव्यम्। सुकृतेनैव यशो भवतीत्यर्थः॥

अर्जुनीयति यदर्जने जनो वर्जनीयजनसेवनादिभिः।
मङ्क्षु नश्यति चिराय संचिता वञ्चिता जगति के न संपदा॥ १२॥

यदर्जने यस्याः संपदोऽर्जुने वर्जनीयानां कुत्सितानां जनानां सेवनादिभिर्जनोऽर्जुनीयति तृणतुल्यो भवति । कुत्सितानुसरणेन लाघवं यातीत्यर्थः । 'अर्जुनं च तृणे नेत्ररोगे पार्थे च हैहये । द्रुमे केकिनि च' इति कोषः । अर्जुनमिवाचरति । 'उपमानादाचारे' इति क्यच् । 'क्यचि च' इतीत्त्वम् । चिराय संचिता शीघ्रं या नश्यति तया संपदा जगति के नरा न वञ्चिताः । सर्वेऽपि तदासक्ता वञ्चिता इत्यर्थः ॥

भा रतीशितुरिवास्तु विग्रहे भारती भवतु वाक्पतेरिव ।
भारतीह सकलोऽपि तद्गुणो यस्य भक्तिरचला न माधवे ॥ १३ ॥

विग्रहे शरीरे रतीशितुः कामस्येव भा कान्तिरस्तु । वाक्पतेर्गुरोरिव भारती वाग्भवतु । परंतु यस्य माधवे निर्मला भक्तिर्नास्ति तस्य सकलोऽपि कान्तिपाण्डित्यादिर्गुणो भारति भार इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबाचारे' इति क्विप् ॥

जीवितव्यमतिमात्रचञ्चलं यादृशं कमलिनीदले जलम् ।
तद्विधाय हृदयं सुनिश्चलं चिन्तयस्व हरिमेव केवलम् ॥ १४ ॥

पद्मिनीपत्रे यादृग्जलं चञ्चलं तादृग्जीवितव्यमतिचञ्चलं तत्ततो हृदयं सुनिश्चलं कृत्वा केवलं हरिमेव चिन्तयस्व ॥

योनियन्त्रणविधा न वेद ना लीलयेन्द्रियचयस्य खेलतः ।
योनियन्त्रणविधानवेदना का न काः स सहते हतेप्सितः ॥ १५ ॥

लीलया स्वेच्छया खेलतः प्रचरत इन्द्रियचयस्य नियन्त्रणविधाः नियमनप्रकारान् यो ना पुरुषो न वेद न जानाति स नरो हतेप्सितो नष्टमनोरथः सन् काः का योनौ यन्त्रणविधानं बन्धनं तज्जनिता वेदनाः पीडा न सहते । अपि तु सर्वयोनिवासव्यथाः सहत इत्यर्थः ॥

तं धिगन्धमिह यस्य रामतो रा मतोऽधिककदर्थनावहः ।
एकवारमपि यस्य नामतो धाम तोषकरमेति तत्परम् ॥ १६ ॥

इह संसारे तं अन्धं पुरुषं धिक् यस्य रामतो हरेः सकाशादधिकां कदर्थनां दुःखमावहति प्रापयति तादृशो राः धनं मतो मान्यः । 'अभिसर्वतसोः—' इति द्वितीया । 'राः स्वर्णे जलदे धने' इत्यमरः । रामस्य गुणमाह—एकवारमपि यस्य नाम्ना तत्प्रसिद्धं परं केवलं तोषकरं संतोषप्रदं धाम ब्रह्मपदमेति ॥

क्लेशवारणसमर्थता भवे केशवादपि परस्य किं भवेत् ।
यं नमन्नपि सुरेषु गौरवं याति पातकिजनो न रौरवम् ॥ १७ ॥

भवे संसारे केशवात्परस्याप्यन्यस्यापि देवतान्तरस्य क्लेशस्य वारणे निराकरणे सामर्थ्यं किं भवेत् । न भवेदेव । पातकिजनोऽपि यं केशवं नमन् सुरेषु गौरवं पूजां याति प्राप्नोति न तु रौरवं नरकम् ॥

यस्य चेतसि न जातु कंसहा कं सहायमयमेति मानवः ।
कालकिंकरकरान्तरं गतो रङ्गतो गलितयौवनः स्त्रियाः ॥ १८ ॥

यस्य चेतसि जातु कदाचित्कंसहा कृष्णो न अयं मानव इह लोके स्त्रिया रङ्गतः क्रीडया गलितयौवनोऽमुत्र यमदूतहस्तमध्यं प्राप्तः सन् कं सहायमेति । न कमपीत्यर्थः ॥

रामनाममहिमा महोत्सवं यस्य चेतसि तनोति न श्रुतः ।
तस्य जीवितमिवावकेशिनो भूमिभारकरणाय केवलम् ॥ १९ ॥

रामनाम्नो महिमा श्रुतः सन्यस्य चेतसि महोत्सवं न तनोति तस्य जीवितं केवलं अवकेशिनो निष्फलवृक्षस्येव । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । भूमिभारकरणाय भूभाराय भवति ॥

न क्रिया समभिहारविक्रियाजातपातकमपोहितुं प्रभुः ।
वासुदेववरिवस्यया विना या विनाशयति सर्वमप्यघम् ॥ २० ॥

क्रिया ज्योतिष्टोमादिर्वासुदेववरिवस्यया हरिपूजया विना समभिहारेण पौनःपुन्येन या विक्रिया क्रोधकामादिस्तज्जातं पातकमपोहितुं निराकर्तुं न विभुर्न समर्था । या वासुदेववरिवस्या सर्वमप्यघं पापं विनाशयति ॥

मन्द रे भव कदापि मायया मा यियासुरिह मातृकुक्षिषु ।
प्राप को न भवकाननं गतोऽनङ्गतो मृगपतेः पराभवम् ॥ २१ ॥

रे मन्द, इह संसारे मायया कृत्वा कदापि मातृकुक्षिषु जननीजठरेषु यियासुर्गन्तुमिच्छुर्मा भव । संसारेच्छापि न कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भवकाननं संसारवनं गतः को नरोऽनङ्गतो मृगपतेः कामसिंहात्पराभवं न प्राप । अपि तु सर्वोऽपि कामेन पराभूत इत्यर्थः ॥

दुर्लभं जनुरवाप्य मानुषं मानुषङ्गमिहि कालतो मृषा ।
रामचन्द्रचरणारविन्दयोर्विन्द योगिजनजीवनं युगम् ॥ २२ ॥

हे जन्तो, दुर्लभं मानुषं मनुष्यसंबन्धि जन्म प्राप्य मृषा मिथ्या कालतः कालेनानुषङ्गं संबन्धं मा इहि मा गच्छ । मृत्युसंबन्धं मा प्राप्नुहीत्यर्थः । ततः किं विधेयमत आह—रामचन्द्रचरणकमलयोर्युग्मं योगिजनानां जीवनमाधारभूतं विन्द लभस्व । 'विद्लृ लाभे' । 'शेमुचादीनाम्' इति नुम् ॥

रामचन्द्रचरणौ सुकोमलौ को मलौघमिलिताशयोऽपि सन् ।
न स्मरन्विमलतामुपागतो यागतोऽधिकनमस्क्रियौ हि यौ ॥ २३ ॥

मलौघेन पापसमूहेन मिलितः संबद्ध आशयश्चित्तं यस्य स तादृशो महापापोऽपि सन्सुतरां कोमलौ रामचन्द्रचरणौ स्मरन्कः पुमान्विमलतां निष्पापत्वं नोपागतः । अपि तु

सर्वोऽपि निष्पापो जातः। हि यतो हेतोर्यौ पादौ यागतोऽश्वमेधादेरधिकनमस्क्रियौ अधिका यागाधिकफलदात्री नमस्क्रिया ययोस्तौ। तदुक्तम्—'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथैरतुल्यः' इति॥

सेवितैव भुवि तर्हि गोमती गोमती यदि मुकुन्दमाश्रिते।
यस्य सेवनमपास्य सारवं सारवन्न जलमप्यघापहम् ॥ २४ ॥

यदि गोमती वाग्बुद्धी मुकुन्दं हरिमाश्रिते तर्हि भुवि गोमती नदी सेवितैव। हरिभजनं विना तीर्थं व्यर्थमिति भावः। तदेवाह—यस्य हरेः सेवनमपास्य त्यक्त्वा सारवत्सारयुक्तम्। श्रेष्ठमित्यर्थः। सारवं सरयूनदीसंबन्धि जलमपि नाघापहं न पापहृत्। सरय्वा इदं सारवम्। 'दाण्डिनायन—' इत्यादिना निपातः॥

तत्कथं मधुरिपोरनाविलं नाविलम्बमवलम्बसे पदम्।
यत्समेत्य किल काञ्चनापदं नाप दम्भमतिरप्यहो जनः॥ २५ ॥

तत्तस्मादनाविलं निर्मलं मधुरिपोः पदमविलम्बं यथा तथा कथं नावलम्बसे नाश्रयसि। अहो आश्चर्ये। दम्भमतिर्दाम्भिकोऽपि जनो यद्धरिपदं समेत्य प्राप्य काञ्चनापदं किमपि दुःखं न प्राप। किलेति श्रुतौ॥

किं गतेन गुरुतापसे वने सेवने कुरु मतिं मधुद्विपः।
आत्मसान्न कुरुते हि कं सवं कंसवंशवधकृन्नतेर्नरः॥ २६ ॥

गुरवः श्रेष्ठास्तापसा यस्मिन्वने तत्र गतेन गमनेन किम्। न किमपि। मधुद्विपो हरेः सेवने मतिं कुरु। हि यतः कंसवंशवधकृन्नतेः कंसान्वयनाशकस्य हरेर्नतेर्नमस्काराद्धेतोर्नरः कं सवं यज्ञमात्मसादात्माधीनं न कुरुते। सकलयज्ञफलं प्राप्नोतीत्यर्थः। हरिनत्यैवाश्वमेधादिफलप्राप्तेः किं वनगमनेनेत्यर्थः॥

अस्ति कामविषयेऽथवा मतिस्तत्परोऽयमुपदेश उच्यते।
पद्मनाभपरिचर्यया परं तं निशम्य हृदये स्थिरं कुरु॥ २७ ॥

अथवा ते कामविषये मतिरस्ति तर्हि तत्परः कामविषयोऽयमुपदेशः कथ्यते। तमुपदेशं परमुत्कृष्टं मोक्षविषयं निशम्य श्रुत्वा वेदान्तश्रवणेनावधार्य पद्मनाभपरिचर्यया हरिसेवया हृदये स्थिरं कुरु। मोक्षातिरिक्तं कामं मा कार्षीरित्यर्थः॥

केवलं कलय नन्दनन्दनं नन्द नन्दनगतश्चिराय च।
सेवितो विबुधवल्लभाजनैर्भाजनैः सपदि सर्वसंपदाम्॥ २८ ॥

केवलं नन्दनन्दनं हरिं कलय ध्यायस्व। प्राप्नुहीत्यर्थः। 'कल संख्याने गतौ च' इति धातुरदन्तश्चुरादिः। ततः सर्वसंपदां भाजनैः पात्रभूतैर्विबुधवल्लभाजनैर्देवस्त्रीसमूहैरुर्वश्यादिभिः सेवितो नन्दने देवोद्याने गतः प्राप्तश्चिराय नन्द क्रीड॥

चक्रपाणिचरणार्चनादरो ना दरोज्झितमना यमादपि ।
विष्टपे भवति दुष्टशासिता भासिताखिलदिगन्तरः श्रिया ॥ २९ ॥

चक्रपाणिचरणार्चने हरिपादपूजने आदरो यस्य स ना पुमानीदृशो भवति । विशेषणैः सेवनफलमाह—यमादपि दरेण त्रासेनोज्झितं त्यक्तं मनो यस्य । विष्टपे लोके दुष्टानां शासिता नियन्ता । तथा श्रिया भासितान्यखिलानि दिगन्तराणि येन । जगद्व्यापिकीर्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

वासरे मधुरिपोरुपोषिताः कामिनो दिवि वसन्ति भूपिताः ।
उर्वशीप्रमुखदेवयोषितामालिभिर्ललितभावतोषिताः ॥ ३० ॥

मधुरिपोर्वासरे एकादश्यामुपोषिता उपवासवन्तः कामिनः सकामा नरा भूपिता भूषणालंकृताः सन्तो दिवि स्वर्गे वसन्ति उर्वश्यादिस्वर्गनारीणां पङ्क्तिभिर्मनोहरैर्भावैर्विलासैस्तोषिता हर्षिताश्च भवन्ति ॥

जाग्रतो हरिपदाम्बुजाग्रतो यस्य याति सकला विभावरी ।
तत्कलेवरविभा वरीयसी स्वः सदैव रविभावदुल्लसेत् ॥ ३१ ॥

हरिचरणाग्रे जाग्रतो निद्रामकुर्वतो यस्य पुंसः सकला विभावरी रात्रिर्याति तस्य कलेवरभा वरीयसी श्रेष्ठा स्वः स्वर्गे सदैव रविभावत्सूर्यकान्तिवदुल्लसेच्छोभते ॥

रामनामभणितिं सुधाविधां मा मनागपि मुखाम्बुज त्यज ।
यामनादृतवति प्रतीयते कामना नरि न दूरदूषणा ॥ ३२ ॥

सुधाविधाममृततुल्यां रामनामभणितिं हरिनामोक्तिं मुखकमलान्मनाक् स्तोकमपि मा त्यज । शश्वद्धरिनामानि जपेत्यर्थः । यां रामनामोक्तिमनादृतवत्यसेवमाने नरि पुंसि दूरदूषणा दूरे दूषणं यस्यास्तादृशी दूषणहीना कामनाभिलाषो न प्रतीयते । हर्यभक्तस्याभीष्टालाभात् ॥

यादृशेन मनसा जनार्दनं सेवते सकलदेवतातनुम् ।
तादृशं फलमुपैति मानवः स्वर्गसौख्यमथ मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ३३ ॥

मानवो नरः सर्वदेवस्वरूपं हरिं यादृशेन सकामनिष्कामेन मनसा सेवते तादृशं फलं स्वर्गसौख्यमुत्तमां मुक्तिं चोपैति । निष्कामसकामभेदेन ॥

मानसं यदि करोषि रामसात्कामसाध्यतमसंपदं ततः ।
मन्यसे यदुपचारचातुरी धातुरीड्यतरतां न कं नयेत् ॥ ३४ ॥

यदि मानसं चित्तं रामसाद्रामाधीनं करोषि ततस्तर्हि कामसाध्यतमसंपदं मन्यसे । तदा सर्वापि संपत्साध्यैव । यदुपचारचातुरी यस्य हरेः सेवनचातुर्यं कं नरं धातुर्ब्रह्मणोऽपीड्यतरतां स्तुत्यतमत्वं न नयेत् । हरिसेवी धातुरपीड्यो भवतीत्यर्थः ॥

क्लेशमूलमखिलं वसुप्रजापौरुषादि सुलभं शरीरिणाम्।
दुर्लभा जगति मुक्तिकारणं रामचन्द्रचरणार्चने रतिः॥ ३५॥

क्लेशानां रागादीनां मूलं कारणं वसुप्रजापौरुषादि धनसंतानपराक्रमादि सकलं शरीरिणां सुलभं परंतु जगति भूतले मुक्तेः कारणभूता हरिपादपूजाप्रीतिर्दुर्लभा॥

विष्णुभक्तिजितवासनाशया नाशया तरलयन्ति मानसम्।
मालतीमधुनि लब्धकेलयः केलयः कुरवकेषु सस्पृहाः॥ ३६॥

हरिभक्त्या जिता नाशिता वासना दुष्प्रीतयो यस्मादीदृश आशयश्चित्तं येषां तादृशा नरा आशया तृष्णया मानसं न तरलयन्ति चञ्चलं न कुर्वन्ति। तत्र दृष्टान्तः—मालतीकुसुमरसे लब्धा केलिः क्रीडा यैस्तादृशाः के अलयो भ्रमराः कुरवकेषु करीरेषु सस्पृहाः सतृष्णा भवन्ति। न केऽपीत्यर्थः॥

तावका वयमनन्त शावका नावकाशमिह किं निरीक्षितुम्।
तद्ददासि बत बालवत्सलो विश्वबीज जनको न को भवेत्॥ ३७॥

हे अनन्त, यदि वयं तावकास्त्वत्संबन्धिनः शावकाः शिशवः। 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः। तर्हि इह संसारे निरीक्षितुमस्मान्द्रष्टुमवकाशं किं न ददासि। कुत्रापि समयेऽस्मानवलोकयेत्यर्थः। बतेति हर्षे। हे विश्वबीज जगत्कारण, को जनकः पिता बालवत्सलो बालप्रियो न भवेत्। पिता पुत्रप्रियो भवेदेवेत्यर्थः॥

भक्तिरस्ति यदि कृष्ण तावकी तत्किमेति भवसंभवं भयम्।
अन्धकारगरिमा करोति किं भास्करे नयनमार्गमागते॥ ३८॥

हे कृष्ण, यदि तावकी भक्तिरस्ति तर्हि भवसंभवं संसारोत्थं भयं किमेति प्राप्नोति। न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—भास्करे रवौ नयनमार्गमागते चक्षुर्विषयमागते सत्यन्धकारगरिमा तमोबाहुल्यं किं करोति। न किमपीत्यर्थः॥

श्रीनृसिंह तव पादयोर्द्वयं नित्यमत्ययभयादयादयम्।
मन्मनोणुरणुभिर्विना भयं रंरमीतु सुरसिन्धुसंभवैः॥ ३९॥

हे श्रीनृसिंह, अयं मन्मन एवाणुः परमाणुरत्ययभयान्मृत्युभीतेर्हेतोस्तव पादद्वयं नित्यमयात् सर्वदा प्राप्तः। अतः सुरसिन्धुसंभवैः पदद्वयगतगङ्गोद्भवैरणुभिर्जलबिन्दुभिः सह भयं विना मृत्युभयं विहाय रंरमीतु अत्यन्तं रमताम्। रमतेर्यङ्लुकि लोटि रूपम्॥

इन्द्रियं विषयसाधनप्रियं विग्रहः सपदि दत्तनिग्रहः।
मानसं मिषति का न संपदः केवलं तु मम ते बलं हरे॥ ४०॥

हे हरे, ममेन्द्रियं चक्षुरादि विषयाणां साधनं संपादनं प्रियं यस्येदृशम्। विग्रहः शरीरं

द्नो निग्रहः पराजयो येन तादृशः। मानसं काः संपदो न मिषति स्पृहयति। सर्वा अ-पीन्यर्थः। एवमिन्द्रियदेहमनःसु मां पराभवत्सु मम केवलं ते तव बलम्। त्वं रक्षक इत्यर्थः॥

रामचन्द्र तव भक्तियोगतो यो गतो जनिभृतामपि क्षणः।
तेन तन्नरकसंघसाध्वसं साध्वसंभवमशेषतो व्रजेत्॥ ४१॥

हे रामचन्द्र, जनिभृतां प्राणिनां तव भक्तियोगाद्यः क्षणः कालो गतस्तेन नरकसमूहजातं साध्वसं भयमशेषतः समग्रं साधु यथा तथा असंभवं नाशं व्रजेत्। क्षणमात्रकृतया तव भक्त्या यदि पापनाशस्तर्हि जन्मावधि कृतया किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥

पद्मनाभ तव पादपद्मयोः पद्मयोनिरुपचारचातुरीम्।
शीलयन्भुवनकर्तृतामगात्तामगाधमहिमश्रियं च सः॥ ४२॥

हे पद्मनाभ, पद्मयोनिर्ब्रह्मा तवाङ्घ्रिकमलयोः सेवनचातुर्यमभ्यसन् लोककर्तृत्वं प्राप। तां प्रसिद्धामगाधो महिमा कीर्तिर्यस्यास्तादृशीं श्रियं च सोऽगादिति संबन्धः॥

रामचन्द्र तव पादसेवया देव याति न किमीहितं नरः।
तन्न रक्षसि कथं दयानिधे तानि धेहि चरितानि ते मयि॥ ४३॥

हे रामचन्द्र हे देव, तव पादसेवया चरणकमलसेवया नरः किमीहितं कमभिलाषं न याति न प्राप्नोति। सर्वाभिलाषदायिनी तव भक्तिरित्यर्थः। हे दयानिधे, तत्तर्हि कथं न रक्षसि। मामिति शेषः। तानि प्रसिद्धानि ते तव चरितानि गोवर्धनोद्धरणादीनि मयि धेहि धारय। तव चरितविस्मरणं मास्त्वित्यर्थः॥

चन्द्रदीधितिचयान्प्रभावतो भावतोऽपि हि जयन्ति याः प्रभो।
कीर्तयो हृदि लसन्तु मे घना मेघनादवधवन्धुरास्तव॥ ४४॥

हे प्रभो, मेघनादो रावणात्मजस्तस्य वधेन वन्धुरा मनोहरा घना निबिडास्तव ताः कीर्तयो मे मम हृदि लसन्तु स्फुरन्तु। ताः काः। याः प्रभावतः प्रभावेण महिम्ना भावतः कान्तिमतश्चन्द्रदीधितिचयान् शशिरश्मिसमूहान् जयन्ति। ततोऽप्युज्ज्वलाः॥

ये भजन्ति तव पादपङ्कजं पङ्कजं न भयमाप्नुवन्ति ते।
यस्य पादकमलार्चनेहया नेह याति भवितां जनः पुनः॥ ४५॥

हे हरे, ये तव पादपङ्कजं भजन्ति ते पङ्कजं पापजातं भयं न प्राप्नुवन्ति। यस्य पादपद्मपूजालक्षणया ईहया चेष्टया जनः पुनरिह लोके भवितां जन्मवत्त्वं न याति न प्राप्नोति॥

पीतचीवरधरं रमापतिं नीलनीरजदलोपमद्युतिम्।
मालया तुलसिमञ्जरीभुवा भूषितं भुवनभूषणं भजे॥ ४६॥

पीतं चीवरमंशुकं धरति तं रमायाः कान्तं नीलं यन्नीरजदलं पद्मपत्रं तत्तुल्या द्युति-

र्यस्य तं श्यामं तुलसिमञ्जरीजातया मालया भूषितं लोकाभरणं हरिं भजे। तुलस्या मञ्जरीति समासेऽपि इकारो ङ्यीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् इति ह्रस्वः॥

मन्महे किमपि मन्महेशितुर्धाम नित्यरमणीयमव्ययम्।
यद्विदन्ति नहि सूरयो जना वेदवाचि कृतयुक्तियोजनाः॥ ४७॥

नित्यं रमणीयं सुन्दरमव्ययमपक्षयशून्यं किमपि लोकोत्तरं महेशितुर्हरेस्तद्धाम स्वरूपं वयं मन्महे चिन्तयामः। वेदवाचि वेदवाण्यां कृता युक्त्या योजना यैस्ते। वेदार्थज्ञा अपि सूरयो बुधा यद्धाम न विदन्ति न जानन्ति॥

रागिणां सुरतरङ्गिणीक्षणात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी तनुः।
अस्तु किं पुनरियं विरागिणां देहमात्रमपि यन्न सासहिः॥ ४८॥

रागिणां सकामानां तनुः शरीरं सुरतरङ्गिणीक्षणाद्गङ्गादर्शनात्स्वर्वधूसुरतरङ्गिणी अप्सरोमैथुनरागवती अस्तु। सकामानां गङ्गादर्शनात्स्वर्गाप्तिर्भवतु नाम। इयं गङ्गा पुनर्विरागिणां निष्कामानां देहमात्रमपि यन्न सासहिः न सहते तत्किम्। सकामानां स्वर्गं ददातु निष्कामानां देहमपि कथं न सहते। तेभ्यो मुक्तिं ददातीत्यर्थः॥

ईदृशं निजरसान्निरन्तरं कुर्वती हसितवारिजानना।
गर्जति त्रिभुवने निरर्गलं तत्फलं हरिपदाश्रयादलम्॥ ४९॥

निजरसात्स्वरागान्निरन्तरमीदृशं पूर्वश्लोकोक्तं सकामनिष्कामेभ्यो द्युभोगमुक्तिरूपं फलदानं कुर्वती हसितवारिजानना विकसितकमलमेव मुखं यस्या ईदृशी त्रिभुवने निरर्गलं गर्जति तदुभयविधं फलं हरिपदाश्रयादलं समर्थम्। हरिचरणोत्पन्नत्वादेवेदृशं सामर्थ्यमित्यर्थः॥

या मुकुन्दपदपङ्कजालया लीलया हरति सर्वपातकम्।
दूषणानि तव हन्तु सा धुनी साधुनीरजविराजितोदका॥ ५०॥

या हरिपदपद्मालया सती लीलया सर्वपातकं हरति साधूनि नीरजानि पद्मानि तैर्भूषितजला सा धुनी नदी गङ्गा तव दूषणानि पापानि हन्तु नाशयतु॥

राजन्यव्याजराजद्दितिदनुतनुजोद्दामदोर्दण्डदर्प-
प्राग्भारस्फारकृत्येतरभरतरले भूतलेऽम्भोजजन्मा।
अस्तौषीदस्तदोषस्तवनिवहमहोत्साहवत्या गिरा यं
तं षड्भ्यो दर्शनेभ्यः कमपि समधिकं चेतसाराधयामः॥ ५१॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां रागिविरागिफलविवेको नाम द्वितीयः स्तवकः।

राजन्यानां नृपाणां व्याजेन मिषेण राजन्तो ये दितिदनुतनुजा दैत्या दानवाश्च तेषामुद्दामा उत्कटा ये दोर्दण्डा भुजास्तेषां दर्पप्राग्भारेण गर्वोत्कर्षेण स्फारं महत् यत्क्ष्मातलेतरदकृत्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेन तरले चञ्चले भूतले अम्भोजजन्मा ब्रह्मा अस्तदोषो दोषरहितो यः स्तवनिवहः स्तुतिसमूहः स एव महोत्साहो यस्यां तया गिरा यमस्तौषीत् तुष्टाव षड्भ्यो दर्शनेभ्यो मीमांसादिभ्यः समधिकं सर्वोत्कृष्टं तं कमपि ब्रह्मस्वरूपं चेतसा आराधयामः । स्रग्धरा छन्दः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे रागिविरागिफलविवेको नाम द्वितीयः स्तवकः ।

तृतीयः स्तवकः ।

षष्ठी मङ्गलवारदास्ति हृदये येषां व्यतीपाततो
न त्रासः श्रवणेऽपि विष्टिरनिशं तेषां न वा तद्गरम् ।
अन्ये तु व्यतिपातविष्टिविवशा दर्शेन्दुदीनानना
दृश्यन्ते भरणीशभृत्यभयतो भीता भुवो मण्डले ॥ १ ॥

'तिथिर्गौर्याः स्मृता षष्ठी' इति कोषात् 'षष्ठी तु षण्णां पूरण्यां कात्यायन्यामपीष्यते' इति विश्वोक्तेः षष्ठी गौरी मङ्गलवारदा मङ्गलसमूहदात्री । 'समूहनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः' इत्यमरः । सा येषां हृदयेऽस्ति तेषां गौरीस्मरणलीनानां व्यतीपातादुत्पातात्त्रासो न भवति । 'व्यतीपातो महोत्पाते योगभेदावपातयोः' इति विश्वोक्तेः । तथा तेषां श्रवणे कर्णेऽप्यनिशं निरन्तरं विष्टिर्न द्रविणमन्तरेण परकर्मकारित्वं न । 'विष्टिः कर्मकरे भद्रे प्रेषणे चेतनेऽपि च' इति विश्वः । न वा तेषां गरं विषम् । विषकृतपराभवोऽपि नास्ति । व्याधिर्वा नास्ति । 'गरो व्याधावुपविषे विषे च करणे गरम्' इति विश्वः । अन्ये गौर्या अभक्तास्तु व्यतिपातविष्टिभ्यां महोत्पातपरसेवकत्वाभ्यां व्याकुलाः सन्तो दर्शेन्दुदीनानना अमावास्याचन्द्रतुल्यवदना भरणीशो भरणीनक्षत्रस्वामी यमस्तस्य भृत्या यमदूतास्तेभ्यो यद्भयं ततो भीता भुवो मण्डले दृश्यन्ते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अनुजनुः क नु मानुषयोनिषु भ्रमसि जिह्व हितं महितं शृणु ।
श्रय जगत्त्रितयप्रियमच्युतं विमलमङ्गलमङ्गलसच्छ्रियम् ॥ २ ॥

हे जिह्व, अनुजनुः प्रतिजन्म मानुषयोनिषु क भ्रमसि कुतो भ्रमणं करोषि । महितं पूजितं हितं वाक्यं शृणु जगत्त्रितयप्रियं त्रैलोक्यवल्लभं निर्मलमङ्गलयुतं अङ्गे लसन्ती शोभमाना श्रीर्यस्य तमच्युतं हरिं श्रय सेवस्व । द्रुतविलम्बितं छन्दः ॥

अलस मानस मानसमा न ते क्वचन केऽपि विरोधविधायिनः ।
जड यदीयसमागमसंभवावतरहेतुरहो तव कर्तृता ॥ ३ ॥

हे अलस आलस्ययुक्त, हे मानस चित्त, ते तव मानसमा अभिमानतुल्याः केऽपि विरोधविधायिनः शत्रवः क्वचन क्वापि न सन्ति । हे जड मूर्ख, यदीयसमागमसंभवा अभिमानसङ्गाज्जाता अनेकावतारकारणभूता तव कर्तृता कर्तृत्वम् । वास्तवं कर्तृत्वं तव नास्ति आभिमानिकमेवेत्यर्थः ॥

यदि नरा दिनरात्रिषु केशवे जपरताः परतापनिवारिणि ।
अपि न मोहतमोहतचेतसस्तदपि कष्टकथापि कुतो भवेत् ॥ ४ ॥

नरा यदि दिनरात्रिष्वहोरात्रं परतापनिवारिणि आध्यात्मिकादिनिवर्तके केशवे जपरताः स्युस्तदपि तदा मोहतमसा अविवेकान्धकारेण हतं चेतो येपामीदृशा न भवन्ति तर्हि कष्टकथा दुःखवार्तापि कुतो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥

पिब मुकुन्दकथा भवतोऽन्यथा भवपथाघटिता विविधव्यथाः ।
क इव वारयिता दयिताद्युपद्रवजवप्रचुरोपचयस्थिराः ॥ ५ ॥

हे जन्तो, मुकुन्दकथाः पिब आदरेण शृणु । अन्यथा हरिकथापानमन्तरेण दयितादीनां कलत्रपुत्रगृहवित्तपश्वादीनां य उपद्रवजवः पराभववेगस्तस्य प्रचुरोऽधिको य उपचयो वृद्धिस्तेन स्थिराः यावज्जीवानुवर्तिनीः भवपथे संसारमार्गे आ समन्तात् घटिता रचिता भवतस्तव विविधव्यथा नानापीडाः क इव वारयिता । न कोऽपि निवारक इत्यर्थः ॥

हृदयतोयजतो यज तोपितं भृशमनन्तमनन्तरया श्रिया ।
किमितरैर्मितरैर्विमुखैर्मखैर्निखिलदोपदृशेक्षितुमीहितैः ॥ ६ ॥

अनन्तरया निकटवर्तिन्या श्रिया भृशमत्यन्तं तोपितं सेवितमनन्तं हरिं हृदयतोयजतो हृत्कमले । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । यज पूजय । मितं स्वल्पं रान्ति ददति ते मितरास्तैरल्पस्वर्गादिफलदैरत एव हरेर्विमुखैर्निखिला ये दोपास्तेषां दृष्ट्या ईक्षितुमवलोकयितुमीहितैः सदोपैरितरैर्हरिभजनादन्यैर्मखैर्ज्योतिष्टोमादिभिः किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

चरणतामरसं मुरवैरिणः स्मर चिरं रुचिरं रुचिरङ्ग चेत् ।
भवति तोयनिधिं तव जन्मवन्न सुतरं तरितुं त्वरितं भवम् ॥ ७ ॥

अङ्गेति संबुद्धौ । हे जन्मवन् जन्तो, चेद्यदि असुतरं सुखेन तरितुमशक्यं भवं तोयनिधिं संसाराब्धिं त्वरितं तूर्णं तरितुमभिक्रमितुं तव रुचिर्भवति तर्हि रुचिरं कान्तं मुरवैरिणो हरेश्चरणतामरसं पदपद्मं चिरं स्मर ॥

मनसिकृत्य कृतार्थय जीवितं त्वमधुना मधुनाशनमादरात् ।
भवति धर्मविधौ न पटीयसी दशमिता शमिता तनुरङ्गिताम् ॥ ८ ॥

कृतार्थय । 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' इति गतिसंज्ञेन मनसिशब्देन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । अधुनेति कथमत्याग्रह इत्याह—दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी वृद्धः । 'वर्षीयान्दशमी ज्यायान्' इत्यमरः । तस्य भावो दशमिता तया शमिता जराजर्जरिता अङ्गिनां देहिनां तनुः शरीरं धर्मविधौ धर्मानुष्ठाने पटीयसी पटुतरा समर्था न भवति । वार्द्धके हरिभजनाशक्तेरिदानीमेव हरिं भजेत्यर्थः ॥

निजनिजव्यवहारविधिक्षमो भवति यावदयं खचयस्तव ।
हरिपदप्रणतौ क्रियतां त्वरा तव पुरा वपुराश्रयते जरा ॥ ९ ॥

'खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्ये विन्दौ विहायसि' इति, 'चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' इति च विश्वोक्तेः खानामिन्द्रियाणां चयः समूहोऽयं श्रोत्रादिस्तव तावको यावन्निजनिजव्यवहारविधौ श्रवणस्पर्शनादिकर्तव्ये क्षमः शक्तो भवति तावद्धरिपदप्रणतौ नारायणचरणनमस्कारे त्वरा वेगः क्रियताम् । यतो जरा तव वपुः पुरा आश्रयते आश्रयिष्यते 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति लृडर्थे लट् । वार्द्धके जराग्रस्तेन्द्रियाणामसामर्थ्ये हरिभजनाशक्तेरिदानीं भजेत्यर्थः ॥

अभिमतं लभते तपसा जनस्तदपि सौख्यकरं न भवेत्पुनः ।
इदमनित्यमिति व्यथते मनस्तदुचितं हरिसेवनमेव नः ॥ १० ॥

जनस्तपसा यद्यप्यभीष्टं प्राप्नोति तदपि पुनः सुखकारि न भवेत् । यतोऽनित्यमिदमिति मनो व्यथते व्याकुलीभवति । तत्तस्मान्नोऽस्माकं हरिसेवनमेवोचितं योग्यं नित्यत्वादित्यर्थः ॥

दनुजतर्जनतो जनतोपकृद्धनसमानवपुर्नवपुष्टिभूः ।
वसतु हृत्कमले कमलेश्वरश्चिरमयं रमयन्मम मानसम् ॥ ११ ॥

दनुजानां दानवानां तर्जनेन तिरस्कारेण जनानां संतोषकारी मेघश्यामो नवाया नूतनायाः पुष्टेः पोषणस्य भूः स्थानम् । जगत्पोषणकृदित्यर्थः । कमलेश्वरो रमापतिरयं हरिश्चिरं मम मानसं रमयन्नानन्दयन्मे हृत्कमले वसतु ॥

अतिभयंकरसंसृतिसागरे रतिपतिप्रमुखैः कलितं झषैः ।
त्वमव माधव मां तुलसीदलैर्ललितमाल तमालदलद्युते ॥ १२ ॥

हे तुलसीदलैः कृत्वा ललितमाल मनोहरमालायुक्त, हे तमालपत्रश्याम, हे माधव, अत्यन्तं भयंकरे संसारसमुद्रे रतिपतिप्रमुखैः कामक्रोधाद्यैर्झषैर्मत्स्यैः कलितं भक्षितं मां त्वमव रक्ष ॥

तव दृगन्तसुधालहरी मयि त्रिविधतापवति क्षणमापतेत् ।
नरहरे बहवोऽपि यदुद्धृताः शुभवता भवता भवतापिताः ॥ १३ ॥

हे नरहरे, त्रिविधतापवति आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैवतदुःखयुक्ते मयि तव दृगन्तः कटाक्ष एव सुधालहरी अमृतोर्मिः क्षणमापतेदापततु। 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्'। इति प्रार्थने लिङ्। यद्यतः शुभवता कल्याणयुक्तेन भवता त्वया भवतापिताः संसारदुःखपीडिता बहवोऽप्युद्धृताः॥

विविधपातकजातकदर्थनाकुलितजन्तुशरण्यशिरोमणे।
मम मनो विदधातु पदाम्बुजात्तव रमावर मा वरमाश्रयम्॥ १४॥

नानाविधं यत्पातकजातं पापौघस्तेन या कदर्थना दुःखं तया आकुलिताः पीडिता ये जन्तवस्तेषां शरण्याः शरणे साधवो रक्षकास्तेषां शिरोमणे मुकुटभूत हे रमावर लक्ष्मीपते, मम मनस्तव पदाम्बुजादवरमन्यमाश्रयं मा विदधातु मा कुरुताम्। मन्मनस्त्वत्पदाम्बुज एव तिष्ठत्वित्यर्थः॥

सततसंसरणाध्वनि धावतो भवतु मे भवदङ्घ्रिषु विश्रमः।
प्रकटयन्स्वमपाकुरु मे तमः कपटवामन वा मनसि क्षणम्॥ १५॥

नित्यं संसारमार्गे गच्छतो मे त्वच्चरणे विश्रान्तिर्भवतु। हे कपटवामन मायाखर्व, त्वमपि क्षणं क्षणमात्रं मे मनसि स्वरूपं प्रकाशयन् तमोऽज्ञानं नाशय॥

अधिभवाटवि मन्मथवात्यया कलुषितात्मतया निजदिङ्मुखम्।
अज न वेद्मि तदत्र दयां कुरु भ्रमति मे मतिमेदुर मानसम्॥ १६॥

हे अज हे हरे, अधिभवाटवि संसारवने मन्मथ एव वात्या वातस्य मण्डली तया कामरूपिण्या वात्यया कलुषित आत्मा चित्तं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कामव्याकुलत्वेन निजदिङ्मुखं त्वदीयदिशोमुखं न वेद्मि यस्यां दिशि त्वमसि तां न जानामि। तत्तस्मादत्र मयि दयां कुरु। हे मतिमेदुर। मत्या मेदुरो व्याप्तः। हे बहुबुद्धे, मे मम मानसं भ्रमति चित्तभ्रामकमज्ञानं निवर्त्य त्वत्स्वरूपं दर्शयेत्यर्थः॥

विविधदानवराजिविराजितोर्जितदिगन्तचरिष्णुयशोजनिः।
तव करोतु करोऽतुलविक्रमोऽतिसुख(प)मः सुखमच्युत सर्वदा॥ १७॥

विविधा या दानवराजिर्दैत्यश्रेणिस्तया विराजिताः शोभिता अत एवोर्जिता उत्कृष्टा ये दिगन्ता दिक्प्रदेशास्तत्र चरिष्णु गमनशीलं यद्यशो दैत्यमारणोत्था कीर्तिस्तस्या जनिरुत्पत्तिर्यस्मादीदृशः अत एवातुलविक्रमोऽनुपमपराक्रमोऽतिसुषमोऽत्यन्तं शोभमानः। 'सुषमा परमा शोभा'। हे अच्युत, ईदृशस्तव करो हस्तः सर्वदा सुखं करोतु॥

ध्रुवमयुर्लयमप्यभियातयो महसि ते ह सितेतरतेजसि।
तदपराधपरा धरणीभरोद्धर नराः किमु ते स्मरणे रताः॥ १८॥

हे धरणीभरोद्धर धरण्याः पृथ्व्या भरमुद्धरतीति पृथ्वीभारहर, अपराधपरा आगस्कृ-

तोऽभियातयः शत्रवः शिशुपालादयोऽपि । 'अभियातिपराराति-' इत्यमरः । ह स्फुटं सितेतरतेजसि श्यामसुन्दरे ते तव महसि स्वरूपे ध्रुवं लयमयुः प्रापुर्लीनाः । तर्हि ते तव स्मरणे रता नरास्त्वयि लीयन्ते तत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पतति पन्नगराजधृता धरा तिमिरमेति गतिं रविमण्डले ।
तदपि कृष्ण कदापि भवत्पदार्चनपरे न परेतपतेर्दरः ॥ १९ ॥

पन्नगराजेन शेषेण धृतापि धरा भूः पतति । रविमण्डलेऽपि तिमिरं तमो गतिमेति । सूर्योऽपि नश्यतीत्यर्थः । हे कृष्ण, तदपि प्रलयकालेऽपि भवत्पदार्चनपरे त्वत्पूजके नरे कदापि परेतपतेर्यमस्य दरस्त्रासो न । प्रलयेऽपि त्वद्भक्ता न नश्यन्तीत्यर्थः । 'परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंज्ञकाः(संस्थिताः)' इत्यमरः । परेतानां मृतानां पतिर्यमः ॥

न भवतो भवतोयनिधौ नृणां शरणमस्ति परं प्रणिमज्जताम् ।
जलजनेत्र जनेऽत्र दयां दधद्भवभयादव यादव तेन माम् ॥ २० ॥

हे जलजनेत्र पुण्डरीकाक्ष, भवतोयनिधौ संसाराब्धौ प्रणिमज्जतां नृणां भवतस्त्वत्तः परमन्यच्छरणं नास्ति । हे यादव, तेन कारणेन त्वदन्यशरणाभावलक्षणेनात्र मयि जने दयां दधद्धारयन्भवभयात्संसारभीतेर्मामव रक्ष ॥

वसतिरेव सती वसतीश्वरो हृदि निरामय राम यदा भवान् ।
जनमनोहर नोऽहरपि क्षपा न रमसेऽरमसेचनकेऽत्र चेत् ॥ २१ ॥

हे निरामय निर्दोष हे राम, यदा ईश्वरः समर्थो भवान् हृदि चित्ते वसति तदा वसतिरेव रात्रिरपि सती समीचीना । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' । हे जनमनोहर लोकानन्ददायिन्, अरमत्यर्थं असेचनके अतृप्तिमति । दुःखदायिनीति यावत् । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । अत्र चित्ते चेत्त्वं न रमसे तर्हि तदा नोऽस्माकमहरपि दिवसोऽपि क्षपा रात्रितुल्यः । त्वयि चित्तागते सर्वदा प्रकाशोऽन्यथा तिमिरमित्यर्थः॥

मम मनश्चरितार्थयतु क्षणं तव सुसंहननं हननं भियाम् ।
अमरशेखर शेषरमाप्रियं सजलतोयदतो यदतिद्युति ॥ २२ ॥

हे अमरशेखर सुरमुकुटभूत, यत्सजलतोयदतः सनीरमेघादतिद्युति अधिककान्तियुक्तं शेषरमाप्रियं नागेन्द्रलक्ष्म्योर्वल्लभं भियां भयानां हननं नाशकं तव सुष्ठु संहननं शोभनं शरीरं तन्मम मनः क्षणं चरितार्थयतु कृतार्थं करोतु । 'तनुस्तनूः संहननं शरीरम्' इति हलायुधः । क्षणं त्वां ध्यात्वा कृती भवेयमिति भावः ॥

भवविडम्बनया रहितोऽनया क्व समये समयेष्टविपक्षयोः ।
तव रमेश रमे शरणं गतः प्रतिपदातिपदाश्रितया तव ॥ २३ ॥

हे रमेश श्रीपते, अनया भवविडम्बनया संसारदुःखेन रहितस्तवात्यन्तं पदाश्रितया प्रतिपदा चेतनया ज्ञानेन । 'प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः' । तव शरणं गतः सन् क्व समये कस्मि-

न्काले रमे क्रीडामि। किंभूतया प्रतिपदा। इष्टविपक्षयोर्मित्रामित्रयोः समया तुल्यया। रागद्वेषहीनः कदा भवच्छरणं यामीत्यर्थः॥

शमितसंसृतिसंतमसं महः श्रुतिगिरा रममाणमहो रहः।
प्रकटयन्प्रकृतेः परमात्मनो मम रमस्व रमावर मानसे॥ २४॥

हे रमावर श्रीपते, शमितं नाशितं संसृतिः संसार एव संतमसं गाढं तमो येन तथा रहः श्रुतिगिरा वेदवाण्या सह रममाणं प्रकृतेर्मायायाः परं मायातीतमात्मनः स्वस्य महस्तेजो मम मानसे प्रकटयन्प्रकटं कुर्वन् रमस्व॥

दिवि भवा विभवा विभवात्मनो वशमिताः शमितामितहृद्रुजः।
प्रथमपुण्यचयव्ययहेतवस्तव तु भक्तिरचिन्त्यफलायतौ॥ २५॥

हे विभो, दिविभवाः स्वर्गस्था विभवा भोगा आत्मनो वशमिताः प्राप्ताः शमिता अमिता बहवो हृद्रुज आधयो यैरीदृशा भवन्ति। परंतु प्रथमं पूर्वं संचितो यः पुण्यचयः सुकृतौघस्तस्य व्यये नाशे हेतवः कारणभूताः। तु पुनस्तव भक्तिरायतावुत्तरकाले अचिन्त्यफला बहुफलयुक्ता। तव भक्तिफलव्ययो नास्तीत्यर्थः॥

अतिदयालु मनः कमनच्छविस्तनुरकण्टकराज्यमिलातले।
तव परीष्टिलता दलतां गता गजवरा जवराजितविग्रहाः॥ २६॥

अत्यन्तं दयायुक्तं मनः, कमना कमनीया छविः कान्तिर्यस्येदृशी तनुः शरीरम्, इलातले भूमण्डलेऽकण्टकं रिपुहीनं राज्यम्। 'कण्टकः क्षुद्रवैरिणि। वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे' इति कोषः। तथा जवेन वेगेन राजिताः शोभिता विग्रहाः शरीराणि येषामीदृशा गजवरा दन्तिश्रेष्ठा एते पदार्थास्तव परीष्टिलतायाः सेवालक्षणवल्ल्या दलतां पत्रभावं गताः। तव सेवया एते सहजेन भवन्तीत्यर्थः॥

विदधतु क्रतुकोटिमहोत्सवाः कमलया मलयापनमीश्वराः।
तव पदस्मृतिरेव पुनातु मां यदसि देव दयालुरकिंचने॥ २७॥

क्रतुकोटय एव महोत्सवा येषां ते ईश्वरा धनिनः कमलया धनेन मलयापनं पापनाशनं विदधतु कुर्वन्तु। मां तु तव पदस्मृतिरेव पुनातु शोधयतु। यद्यस्मात् हे देव, अकिंचने निर्धने त्वं दयालुरसि॥

दहति दारुणदुःखपरम्परा सदय यादव या दववद्वपुः।
प्रथमजन्मसु सम्यगुपार्जिता शमय तामयतात्मतया मया॥ २८॥

अयतात्मतया अजितेन्द्रियत्वेन मया पूर्वजन्मसु सम्यगुपार्जिता या दारुणानां दुःखानां परम्परा दववद्दावानलवद्वपुर्दहति। हे यादव यदुवंशरत्न, हे सदय दयालो, तां दुःखश्रेणीं शमय निवर्तय॥

खरकुलं तरसा विनिपात्य तत्सतृणराजवनं जवनं मृधे ।
सुखयति स्म दयालुतया भवान्विजितधेनुक धेनुकदम्बकम् ॥ २९ ॥

हे विजितधेनुक विशेषेण जितः पराजितो धेनुको दानवो येन तादृश, तृणराजानां तालानां वनेन सहितं मृधे युद्धे जवनं वेगवत् तत्प्रसिद्धं खरकुलं रासभदेहधारिदानवान्वयं तरसा वेगेन निपात्य धेनुकदम्बकं गोसमूहं दयालुत्वेन भवान्सुखयति स्म सुखयुक्तमकार्षीत् ॥

परवधूकिलकिञ्चितचिन्तया मलिनमीश मनः शमनः क्रुधः ।
न परिचिन्त्य बिभेति ततोऽव मां मदनतात नतातनुतोषकृत् ॥ ३० ॥

परस्त्रीणां किलकिञ्चितं विलासस्तस्य स्मरणेन मलिनमपि मे मनः शमनक्रुधो यमक्रोधान्परिचिन्त्य न बिभेति । हे ईश, हे मदनतात कामपितः, हे नतातनुतोषकृत् प्रणतानां बह्वानन्दकारिन् ततो हेतोर्मामव रक्ष । त्वच्चरणलग्नं मच्चेतो यमं न गणयतीत्यर्थः ॥

जननकोटिकृतं दुरितं नरस्तरति नामनि ते मनिते मनाक् ।
तदपि माधव मां किमुपेक्षसे भवदवे वद वेदनयानया ॥ ३१ ॥

हे माधव, नरस्तव नामानि मनाक् स्तोकमपि मनिते पूजिते ध्याते सति । 'मन अर्चने' स्वान्तः । जननानां जन्मनां कोट्या कृतं दुरितं पापं तरति । तदपि भवदवे संसारदावानले अनया वेदनया पीडया उपलक्षितं मां किमुपेक्षसे तद्वद । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । मदुपेक्षां हित्वा मां पालयेत्यर्थः । 'वेदना ज्ञानपीडयोः' ॥

निखिलविष्टपकष्टनिवारणं परशुरामवपुर्दधदेव यत् ।
पुनरभूद्रघुवंशविभूषणं जनहिते नहि ते शिथिलादरः ॥ ३२ ॥

हे हरे, निखिलानां विष्टपानां जगतां कष्टस्य निवारकं परशुरामस्य वपुर्दधदेव धारयन्नेव यत्त्वं (भवान्) पुना रघुवंशस्य विभूषणभूतो रामो दाशरथिरभूदेतद्युक्तमिति शेषः । हि यतो जनानां हिते कार्ये ते तव शिथिलादरो नास्ति ॥

सममर्त्यवधूनिवहैर्मधौ कुसुमपूरितभूरितरूत्तरे ।
मम भवत्स्मृतिसौख्यशतांशदा न यदुनन्दन नन्दनकेलयः ॥ ३३ ॥

कुसुमैः पूरिता भूरयो बहवस्तरवो वृक्षा उत्तरा अधिका यस्मिन्नीदृशे मधौ वसन्ते अमर्त्यवधूनां देवाङ्गनानां निवहैः समूहैः समं सह नन्दनवनकेलयो वासवोद्यानक्रीडाः हे यदुनन्दन हरे, भवत्स्मृत्या यत्सुखं तस्य शतांशदात्र्यो न भवन्ति ॥

मधुरवेणुरवेण विमोहितव्रजवधूजवधूतभवार्तयः ।
स्मरणमात्रमिताः शमयन्त्यघं तव न के वनकेलिमहोत्सवाः ॥ ३४ ॥

मधुरो यो वेणुरवस्तेन विमोहिता या व्रजवध्वो गोप्यस्तासां जवेन तरसा धृता निवर्तिता भवार्तयः संसारव्याधयो यैरीदृशाः हे हरे, तव के वनकेलय एव महोत्सवाः स्मरणमात्रमिताः प्राप्ताः सन्तोऽघं पापं न शमयन्ति। अपि तु शमयन्त्येव॥

मनसि तेजसि तेऽज सितद्युतिद्युमणिवृन्दसमे हि समेयुपि।
अपि सुधर्मतया मतया सतां किमु शचीशतया शतयागतः॥ ३५॥

हे अज, सितद्युतयः श्वेता ये द्युमणयो दिव्यरत्नानि तेषां वृन्दैः समूहैः समे तुल्ये ते तव तेजसि मनसि समेयुपि समागते सति सतां मतया मान्यया सुधर्मतया शोभनाचरणत्वेनापि किमु। शतयागतोऽश्वमेधशतेन कृत्वा शचीशतया इन्द्रत्वेनापि किमु। न किमपीत्यर्थः। यदि हरितेजो मनस्यायातं तदा सर्वे धर्माः कृता इत्यर्थः॥

भवति यत्र भवैकभयापहं भवदनुसरणं समये कचित्।
अखिलपर्वसु चारुकराङ्गुलीकलितपर्वत पर्व तदेव मे॥ ३६॥

चारुभिः कराङ्गुलीभिः कलितो धृतः पर्वतो गोवर्धनो येन तत्संबुद्धौ हे हरे, अखिलपर्वसु सर्वेषूत्सवेषु मे मम तदेव पर्व उत्सवः। तत्किम्। यत्र कचित्समये भवैकभयापहं संसारसाधारणभीतिनिवर्तकं भवदनुस्मरणं भवति। त्वत्स्मृतिरेवोत्सव इत्यर्थः। 'पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु' इति कोषः॥

अनरिचक्रकथाप्रथितार्थया वसुधया सुधयाप्यथ किं तया।
हरिपदस्मृतिरेव हि केवला हृदि वसेद्दिवसे दिवसे यदि॥ ३७॥

यदि दिवसे दिवसे प्रत्यहं हरिपदस्मृतिरेव केवला हृदि वसेत् तर्हि नास्ति अरिचक्रस्य रिपुसमूहस्य कथा यत्र। प्रथितो विपुलोऽर्थो धनं यत्र। ततः कर्मधारयः तया च वसुधया किम्। तथा तया प्रसिद्धया सुधया अमृतेनापि किम्। हरिस्मृतौ सत्यामिहामुत्र भोगैः किमित्यर्थः॥

अयि वराह वराहवनिर्जितेऽमितवले तव लेखकुलद्विपि।
कनकचक्षुपि का स्तुतिरम्भसो धृतवतो धरणीमपि दंष्ट्रया॥ ३८॥

अयीति संबोधने। हे वराह, अमितवले बहुशक्तौ लेखकुलस्य देवसमूहस्य द्विपि शत्रौ कनकचक्षुपि हिरण्याक्षे वराहवे श्रेष्ठयुद्धे निर्जिते सति अम्भसः प्रलयजलाद्दंष्ट्रया धरणीमुद्धृतवतस्तव का स्तुतिः॥

यतो नम्रं नैव प्रणमति परं कंचन शिरः
करौ कस्याप्यग्रे न जगति युतौ यत्र च युतौ।
वपुः पन्नं नाधः पतति कृतिनां माधव पुन-
र्मुदेऽनन्तायै नः प्रणतिरियमस्तु त्वयि कृता॥ ३९॥

हे माधव, यतस्त्वयि नम्रं शिरः परमन्यं कंचन नरं न प्रणमति । यत्र त्वयि युताव-ञ्जलीकृतौ करौ जगति कस्याप्यग्रे न युतः न युक्तौ भवतः । 'यु मिश्रणे' लट् । यत्र त्वयि पद्मं पतितं वपुः कृतिनां पुण्यवतामधो नरके न पतति । तस्मिंस्त्वयि कृतेयं प्रणतिर्नोऽस्माकमनन्ताय मुदे पूर्णसंतोषायास्तु ॥

स एवाहं पापी कृतदुरितकोटीपरिणति-

प्रभूतापत्तापत्रयरयशयस्त्वच्छरणधीः ।

स एव त्वं सत्त्वं भजसि भजदार्तिं शमयितुं

गुणातीतं ब्रह्माच्युत वितर तस्मान्मयि दयाम् ॥ ४० ॥

कृता या दुरितकोटी पापौघस्तत्परिणतेः परिपाकात्प्रभूता उत्पन्ना यद्वा परिणति-भूता या आपत्कष्टं तापत्रयमाध्यात्मिकादि च तयो रये जवे शेते तथाविधः । अत एव त्वच्छरणधीस्त्वदेकशरणबुद्धिः पापी स एवाहम् । हे अच्युत, गुणातीतं ब्रह्म भजतामार्तिं पीडां शमयितुं सत्त्वं सत्त्वगुणेनावतारं रामकृष्णादिकं भजसि । तस्मान्मयि दयां वितर देहि ॥

अपीदं चेतो मे हरिचरितपीयूषलहरी-

परीरम्भाभोगप्रसृमरमहानन्दसुभगम् ।

अपीयं जिह्वा मे नरकरिपुनामव्यसनिनी

भवेदद्धा बद्धाञ्जलि शयसरोजद्वयमिदम् ॥ ४१ ॥

हरेश्चरितमेव पीयूषलहरी अमृतोर्मिस्तत्परीरम्भाभोगेनास्वादाधिक्येन प्रसृमरः प्रसरण-शीलो यो महानन्दस्तेन सुभगं भाग्यवदिदं मे चेतो भवेद्भवतु । मे जिह्वापि नरकरिपोर्हरेर्नो-मव्यसनिनी नामोच्चारणपरास्तु । इदं शयसरोजद्वयं पाणिपद्मयुगलं अद्धा साक्षाद्बद्धाञ्जलि कृताञ्जलि भवेत् ॥

शिवः स वः सवभुवः पावनावनवद्धवः ।

अवत्ववभवत्पीवभावलावण्यविच्छवः ॥ ४२ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम

तृतीयः स्तबकः ।

स शिवो वो युष्मानवतु । किंभूतान्वः । सवभुवः । 'षू प्रसवे' । 'ऋदोरप्' । सवं जन्म भवन्ते प्राप्नुवन्ति ते सवभुवः । 'भू प्राप्तौ' आत्मनेपदी । अस्मात्क्विप् । शिवः कीदृशः । पावनं शुद्धिः, अवनं रक्षणं, ते विद्येते यत्र स पावनावनवान् ईदृशो हवो यजनं यस्य । यस्य यजने शुद्धिः शत्रुभ्यो रक्षा च भवतीत्यर्थः । 'हवस्तु सप्ततन्तौ स्यान्निदेशाह्वानयोरपि' इति कोषः । तथा अवभवतां (?) नम्रीभवतां पीवा स्थौल्यं यस्मात्सोऽवभवत्पीवा यं नमतां

महत्त्वं भवतीत्यर्थः । भावस्याभिप्रायस्य लावण्यं सौन्दर्यं विद्यते येषां ते भावलावण्यवन्तः शुद्धाभिप्रायास्तेभ्यः शं सुखं वाति ददाति गमयति वा स तथा । ततः कर्मधारयः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे स्वाभिप्रायप्रकाशनो नाम तृतीयः स्तवकः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

रक्षन्तु वो हरिभुजाः प्रतिबिम्बभाजो
वक्षःस्थलस्थिरमणीरमणीयभासि ।
क्षीराम्बुधावभिनवा इव पारिजाता
जाताः समस्तजगतामभिलाषपूर्त्यै ॥ १ ॥

वक्षःस्थले स्थिरा या मणिः कौस्तुभः । 'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः । तस्या रमणीया मनोहरा या भाः कान्तिस्तस्यां प्रतिबिम्बभाजः प्रतिफलिता अत एव समस्तजगतां त्रिलोकानामभिलाषपूरणाय क्षीरसमुद्रे जाता अभिनवाः पारिजाता इवेत्युत्प्रेक्षा । हरिभुजा वो युष्मान् रक्षन्तु । कौस्तुभस्य सितत्वात्क्षीराम्बुध्युपमानम् ॥

पादारविन्दं पुरुषोत्तमस्य तमस्यगाधेऽभिनिमज्जतां नः ।
नखप्रभानिर्जितसोमशोभमशोभनं सर्वमपाकरोतु ॥ २ ॥

नखकान्त्या जिता चन्द्रप्रभा येन ईदृशं हरेः पादपद्ममगाधेऽपारे तमसि संसाराज्ञानेऽभितो निमज्जतामस्माकं सर्वमशोभनं पापमपाकरोतु निवर्तयतु ॥

भावाभिधायां निशि येन मोहदुःस्वप्नदौःस्थ्यात्सपदि प्रबोधः ।
संपद्यते कोऽपि स चित्तरङ्गः श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्रे यदि चित्तरङ्गो मनःप्रीतिः स्यात्, तदा स प्रसिद्धः कोऽप्यवर्णनीयश्चितो ज्ञानस्य तरङ्ग ऊर्मिः संपद्यते । येन ज्ञानोर्मिणा संसाररूपरात्रौ मोह एव दुःस्वप्नस्तेन यद्दौःस्थ्यं दुःखं तस्मात्सपदि प्रबोधो भवति । संसारान्निवर्तेत इत्यर्थः ॥

मन्दारमालभरसादरं यन्नाशं निजायुर्निखिलं नयन्ति ।
मन्दारमालभरसादरं तन्न चन्द्रचूडं परितोषयन्ति ॥ ४ ॥

यद्यपि मन्दा मूर्खा रमालाभरसाद्धनलाभलोभेन सर्वं निजमायुररमत्यर्थं नाशं नयन्ति व्यर्थमायुर्व्ययं कुर्वन्ति । तत्तदपि मन्दारकुसुममालानां भरेऽतिशये सादरं सप्रीति चन्द्रचूडं शिवं न परितोषयन्ति न भजन्ति ॥

अगोचरो यत्तु मनोरथानां तुष्टे शिवे वस्तु तदप्यवाप्यम् ।
यद्दर्शनाय स्पृहयन्ति देवाः सोऽभूत्प्रभुर्भूतलभूतलभ्यः ॥ ५ ॥

यद्वस्तु मनोरथानामगोचरोऽविषयः, यस्य च वस्तुनो दर्शनाय देवाः कामयन्ते, तदपि वस्तु शिवे हरे तुष्टेऽवाप्यम् । स प्रभुर्भूतलस्य भूतैर्नरैर्लभ्योऽभूत् । इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥

जीवा यदूत्तमपदानि यदृच्छयैव
यन्तो रजोभिरमलैः परिरब्धदेहाः ।
नेहाप्नुवन्नवतरं वत कीटकाद्याः
पाद्यार्घ्यदानविधिना विधिनार्चितास्ते ॥ ६ ॥

वतेति हर्षे । कीटकाद्याः क्रिम्याद्या जीवा यदृच्छयैव यदूत्तमस्य कृष्णस्य पदानि पादन्यासस्थलानि यन्तो गच्छन्तोऽतुलैरनुपमै रजोभिः पादपांसुभिः परिरब्धदेहा व्याप्ताङ्गाः सन्त इह संसारेऽवतरं जन्म नाप्नुवन् न प्रापुः ते जीवा विधिना ब्रह्मणा पाद्यार्घ्ययोर्दानविधानेन पूजिताः । विधिपूजायोग्यतां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

तीर्थाधिके सति सदा सुलभे समन्ता-
च्चेतोहरे हरिचरित्रसुधासमुद्रे ।
लोकं निमङ्क्षुमपि पावयति प्रसिद्धे
का भीतिरन्तकभवा भुवि मुक्तिभाजाम् ॥ ७ ॥

तीर्थेभ्यो गङ्गादिभ्योऽधिकपावने निमङ्क्षुं मज्जन्तमपि लोकं पावयति तारयति सदा सुलभे चेतोहरे मनोहारिणि हरिचरित्रमेवामृतं तत्समुद्रे सति भुवि मुक्तिभाजामन्तकभवा यमप्रकृतिका का भीतिः । न कापीत्यर्थः ॥

गोविन्दपादार्चनचातुरीयं सद्यः पदं यच्छति तत्तुरीयम् ।
तदत्र चेतो भव सावधानं भवामयेऽन्यौषधमप्रधानम् ॥ ८ ॥

हरिपादपूजायां चातुर्यं तत्प्रसिद्धं तुरीयं पदं ब्रह्मपदं यच्छति । तत्तस्मात् हे चेतः, अत्र हरिपादार्चने सावधानं तत्परं भव । यतो भवामये संसाररोगेऽन्यत् हर्यर्चनं विना औषधमप्रधानं मुख्यं न भवति ॥

यो गीयते जगति दुर्दमयातुकालः
श्रीरामनाम जपतो मम यातु कालः ।
शीतांशुचारुवदनां रिपुरोधमाप्तां
सीतां शुचा विरहितामिह यश्चकार ॥ ९ ॥

यो रामो जगति दुर्दमानां दुष्टानां यातूनां यातुधानानां रक्षसां कालो नाशको गीयते जनैः तस्य रामस्य नाम जपतः सतो मम कालः समयो यातु गच्छतु । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः । सरणानेहसोः' इति कोषः । यश्चन्द्ररम्यास्यां रावणगृहे रोधं प्राप्तां सीतां शुचा शोकेन विरहितां हीनां चकार ॥

उच्चैस्तरां सारजनित्वकर्त्री संपत्स्यते सा रजनिः कदा नु ।
यस्यां जपन्तो नरसिंहनाम पापं जनुः कोटिकृतं हनाम ॥ १० ॥

उच्चैस्तरामतिशयेन सारा श्रेष्ठा जनिर्जन्म येषां ते सारजनयः उत्तमजन्मानस्तद्भावकर्त्री सा रजनी रात्रिः कदा नु संपत्स्यते भविष्यति यस्यां रात्रौ हरिनाम जपन्तो वयं जनुषां जन्मनां कोटिभिरपि कृतं पापं हनाम निवर्तयाम । हन्तेर्लोट् ॥

त्वत्प्रेरितेन मयका कृतमद्य याव-
त्किंचिच्छुभाशुभमथापि तथा करोमि ।
मज्जन्मनः सफलतां कुरुषे न कस्मा-
न्मज्जन्मनः सरिति विष्णुपदस्थितायाम् ॥ ११ ॥

हे मनः, त्वत्प्रेरितेन मयका मया । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यकच् । अद्ययावदेतद्दिनपर्यन्तं किंचिच्छुभाशुभं पुण्यपापं कृतम् अथ तथा तद्वत्करोम्यपि । अतो विष्णुपदस्थितायां सरिति गङ्गायां मज्जत् मज्जनं कुर्वत्सत् मज्जन्मनो मम जनेः सफलतां साफल्यं कस्मान्न कुरुषे । हरिपदे स्थित्वा मज्जन्म सफलं कुर्वित्यर्थः ॥

यत्प्रेर्यमाणमनिशं जनिशङ्कितेन
रे दुष्टमानस मया समया मुकुन्दम् ।
नैव प्रयासि कतमो बत मोक्षमार्गो
दृष्टो विहाय तमतर्कितमद्वितीयम् ॥ १२ ॥

रे दुष्टमानस, जनेः सकाशाज्जन्मपरम्परायाः शङ्कितेन भीतेन मया अनिशं निरन्तरं प्रेर्यमाणमपि त्वं मुकुन्दं समया मुकुन्दस्य समीपे न प्रयासि नैव गच्छसि यतः अतो बतेति खेदे अद्वितीयं सजातीयत्वगतभेदरहितमतर्कितं तं विहाय कतमो मोक्षमार्गस्त्वया दृष्टः ॥

बद्धे भवत्यसुमतामतिमात्रबन्धो
मुक्ते तु मुक्तिरिति चित्त तवातिशक्तिः ।
बन्धे तु ते व्यसनिता न तथास्ति मुक्तौ
तद्बद्धमेव भव केशवकेलिषु त्वम् ॥ १३ ॥

हे चित्त, भवति त्वयि बद्धे सति असुमतां प्राणिनामतिमात्रमत्यन्तं बन्धः त्वयि मुक्ते तु तेषां मुक्तिः । इति तवातिशक्तिरत्यन्तं सामर्थ्यं यस्मात्ते तव तु यथा व्यसनिता सक्तिरस्ति तथा मुक्तौ न । तत्तस्मात् केशवकेलिषु हरिलीलासु बद्धमेव भव ॥

एकं क्षणं हृदय तिष्ठसि चेदनन्ते
तद्बुस्तरोऽपि भवनीरनिधिर्न किंचित् ।

नोचेदनेकविधदुःसहदुःखकोटी-

कल्लोललङ्घितमुपैषि दशामशुभ्राम् ॥ १४ ॥

हे हृदय, चेदेकं क्षणमनन्ते तिष्ठसि तर्त्तहि दुस्तरोऽपि भवनीरनिधिः संसारसागरो न किंचित्कर इत्यर्थः । नो चेद्धरिस्मरणाभावेऽनेकविधानां दुःसहानां दुःखानां कोटयोऽसंख्या ये कल्लोलास्तैर्लङ्घितमाक्रान्तं सदशुभ्रां दुष्टां दशामुपैषि प्राप्नोषि ॥

गोविन्दपादोदकबिन्दुरिन्दुः किं दुर्निवार्यं न तमो निहन्ति ।

निपीय पीयूषरसोत्तमं तमन्तर्महः पश्य महत्तमं तत् ॥ १५ ॥

गोविन्दचरणोदकबिन्दुरूपश्चन्द्रो दुर्निवार्यं किं तमो न निहन्ति सर्वं हन्त्येव । अमृतरसादप्युत्तमं तं पादोदकबिन्दुं पीत्वा तत्प्रसिद्धं महत्तमं महस्तेजोऽन्तर्विलोकय ॥

श्रीवासुदेवं हृदयं नयन्ति न यन्ति ते गर्भभुवं जनन्याः ।

पदं तमेकं भज केशवस्य शिवस्य नान्यो निधिरस्ति लोके ॥ १६ ॥

ये नरा हरिं हृदयं नयन्ति प्रापयन्ति स्मरन्ति ते मातुर्गर्भभूमिं न यन्ति न गच्छन्ति । तत्तस्मादेकं शिवस्य कल्याणकारिणः केशवस्य पदं भज । लोकेऽन्यो निधिर्नास्ति । 'विधिः' इति पाठे शिवस्य कल्याणस्यान्यो हरिपादभजनव्यतिरिक्तो विधिः प्रकारो नास्ति । हरिसेवयैव कल्याणाप्तिरिति भावः ॥

अन्ते विमुञ्चत खवर्गविधेयताशां

न्याय्यो नृसिंहकृपयैव किलापवर्गः ।

मुञ्चालमित्यवगहो न हरीति शब्दं

वक्षःस्थलस्पृशि बकी शिवकीर्तनेऽपि ॥ १७ ॥

हे जन्तवः, अन्तकाले खवर्गविधेयताशामिन्द्रियवश्यत्वाभिलाषं मुञ्चत । विषयाभिलाषं त्यजतेत्यर्थः । यतो नृसिंहकृपयैवापवर्गो न्याय्यः । किल यतो बकी पूतना शिवकीर्तने कल्याणरूपं कीर्तनं यस्य तस्मिन्हरौ वक्षःस्थलस्पृशि हृदयस्थेऽपि सति अलं मुञ्चेत्यवक् उवाच । वक्तेर्लुङि रूपम् । हरीति शब्दं नोवाच । तस्मादन्ते इन्द्रियवश्यत्वाभावादिदानीमारभ्य हरिः स्मर्तव्यः ॥

यो देवकीमिव बकीमपि विश्वयोनिः

स्वीयं निनाय पदमुज्ज्वलयैव मत्या ।

सर्वापराधशमनं कमलालयायाः

को न श्रयेत कमनं कमनन्तमिच्छन् ॥ १८ ॥

यो हरिर्देवकीमिव पूतनामपि उज्ज्वलया बुद्ध्या स्वीयं पदं निनाय तं सर्वापराधनिवर्तकं रमायाः कमनं कान्तमनन्तं कं सुखादिपदार्थमिच्छन्को न श्रयेत न सेवेत ॥

नायं नयो नयन यन्न यदूत्तमस्य
नित्यं निभालयसि निर्मलमङ्घ्रियुग्मम् ।
किं वीक्षितैरवरवस्तुभिरप्रशस्तो-
दर्कैर्मनोहरतरैरपि भाविभङ्गैः ॥ १९ ॥

हे नयन नेत्र, हरेर्निर्मलं पदयुग्मं न निभालयसि न विलोकयसि न श्रयसि अयं नयो नीतिर्न भवति । अवरवस्तुभिरीक्षितैः किं न किमपि । कीदृशैः । अप्रशस्त उदर्क उत्तरकालो येषां तैः । तथा मनोज्ञैरपि भावी भङ्गो येषां तैः ॥

गोविन्दमेव स्तुहि वस्तु हित्वा समस्तमन्यद्रसने स नेड्यः ।
लोकत्रये कस्य पदस्य दास्यं पुरंदरत्वादपि सुप्रशस्यम् ॥ २० ॥

हे रसने, अन्यत् समस्तं वस्तु त्यक्त्वा गोविन्दमेव स्तुहि स्तुतिं कुरु । यद्यस्माल्लोकत्रये स कस्य नेड्यः न स्तुत्यः । अस्य हरेर्दास्यं पुरंदरत्वादिन्द्रपदादपि सुप्रशस्यं प्रशस्ततरमतस्तं स्तुहि ॥

त्वमन्यशब्दग्रहतां विहाय श्रवः शृणु श्रीपतिशीलशब्दम् ।
श्रुतीति शब्दस्त्वयि चागमे च समत्वमभ्येति यतो गुणौघैः ॥ २१ ॥

हे श्रवः कर्ण, अन्यशब्दग्राहित्वं त्यक्त्वा श्रीपतिं शीलयत्यभ्यस्यति तादृशं हरिवाचकं शब्दं शृणु । यतः श्रुतिरिति शब्दस्त्वयि वेदे च गुणौघैस्तुल्यतामेति ॥

दुःखाकरोषि यदरे यदुवंशरत्न-
सेवारतानविरतं विधितामुपेत्य ।
दुष्कर्म किं न विदितस्तव कैटभारि-
र्यन्नाम जन्मशतसंचितपापहारि ॥ २२ ॥

अरे हीनसंबोधने । हे दुष्कर्म, हरिभक्तिपरायणान् विधितां दैवत्वमुपेत्य प्राप्य यद्दुःखाकरोषि पीडयसि । दुःखात्प्रातिलोम्ये डाच्प्रत्ययः । तव किं कैटभारिर्हरिर्न विदितो न ज्ञातः । यस्य नाम जन्मनां शतेन संचितं पापं हरतीत्येवंशीलम् ॥

मिथ्यामनोरथपथि प्रथितानुभाव
रे मोह को हरिपरेऽपि तव प्रसङ्गः ।
बालातपे तिमिरमिच्छति खेलितुं चे-
त्सौख्यं लभेत कतरच्छ्रितरत्नवेदि ॥ २३ ॥

मिथ्यैव मनोरथमार्गे प्रथितः ख्यातोऽनुभावो महिमा यस्य तादृश हे मोह, हरिपरे विष्णुभक्तेऽपि तव कः प्रसङ्गः का प्रसक्तिः । किं सुखं यास्यसीत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—

नेयदि बालातपेऽन्धकारं क्रीडितुमिच्छति तर्हि किं सौख्यं लभेत । न किमपीत्यर्थः किं-भतं सौख्यम् । श्रिता रत्नवेदिर्येन तादृशम् ॥

एकं मुकुन्दं हृदये स्मरामि स्मरामितेनालमितः श्रमेण ।
न द्योततेऽजस्रकृतेऽपि यत्ने खद्योततेजस्तरणेः पुरस्तात् ॥ २४ ॥

एकं मुकुन्दं हृदये स्मरामि अतो हे स्मर काम, इतो मयि अमितेन बहुलेन श्रमेणालं पर्याप्तम्। दृष्टान्तमाह—तरणे रवेः पुरस्तात् खद्योततेजो निरन्तरं यत्ने कृतेऽपि न द्योतते॥

संकल्पकल्लोलमगम्यसीमं जायादियादोभिरतीव भीमम् ।
कर्मोदकं त्वां न तृणाय मन्ये चतुर्भुजे चित्तमिते भवाब्धे ॥ २५ ॥

हे भवाब्धे संसारसमुद्र, चतुर्भुजे चित्तमिते प्राप्ते त्वां तृणाय न मन्ये तृणतुल्यं न गणयामि । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । कीदृशं त्वाम् । संकल्पा एव कल्लोलास्तरङ्गा यस्य तम् । अगम्या दुष्प्रापा सीमा मर्यादा यस्य तम् । जाया स्त्री तदादय एव यादांसि जलजन्तवस्तैः कृत्वा अतिभयंकरम् । कर्माण्येवोदकानि यत्र तम् ॥

संसारसत्रे षडमी अमित्रा मदादयो मामदया लुठन्ति ।
आशा तवैवास्ति चराचराणामाधार राधावर धाव रक्ष ॥ २६ ॥

यतः संसारवने अमी मदादयः षडमित्राः शत्रवो निर्दयाः सन्तो मां लुठन्ति । 'लुट चौर्ये' । 'कामक्रोधौ लोभमोहौ तत्परं मदमत्सरौ । षडमी रिपवो ज्ञेयाः संसाराब्धौ निमज्जताम् ॥' इति शारदोक्तेः । अतो हे स्थावरजङ्गमानामाधार, हे राधावर, तवैव आशास्ति अतस्त्वं धाव मां रक्ष ॥

संपापसंकल्पमलीमसेऽपि मनस्यनन्त स्मृतिमेषि मे यत् ।
स्वामी दयालुर्भवता समः कः को वापराधी मम साम्यमेति ॥ २७ ॥

सम्यग्यः पापसंकल्पस्तेन मलिने मनसि हे अनन्त, चेत्त्वं स्मृतिमेषि प्राप्नोषि तर्हि तवोचितमिति शेषः । यतो भवता समः को दयालुः स्वामी। अपराधी को वा मम साम्यमेति। अतोऽहं त्वयैवानुकम्प्य इति भावः ॥

कृष्ण त्वदीयं चरणारविन्दं चेतोहरं चेतसि चिन्तयन्तः ।
सन्तः पदं तत्समवाप्नुवन्ति ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति यस्मै ॥ २८ ॥

हे कृष्ण, सन्तः साधवश्चेतोहरं मनोहरं त्वदीयं पादाब्जं चित्ते चिन्तयन्तः सन्तस्तत्पदं प्राप्नुवन्ति यस्मै पदाय ब्रह्मादयोऽपि स्पृहयन्ति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

येषां न माता न पिता न बन्धुर्न सोदरो नापि धनं न विद्या ।
न ते गुणा नापि शरीरशक्तिस्तेषां त्वमेवाच्युत सर्वमेव ॥ २९ ॥

येषां जनानां मातृपितृबन्धुसहोदरधनविद्याः न, ते प्रसिद्धा विनयादयोऽपि गुणा न, नापि देहसामर्थ्यं हे अच्युत, तेषां सर्वं त्वमेव ॥

केऽयू रमावर नराश्चरणप्रणत्या
न ब्रह्मणः पदमदभ्रदयावतस्ते ।
केयूरभूषितकरेण कृताभयस्य
कृत्वापि पातकमतर्कितशक्तिभाजः ॥ ३० ॥

हे रमावर श्रीपते, के नरा जनास्तव चरणनमनेन पातकं कृत्वापि ब्रह्मपदं नायुर्न प्रापुः । यातेर्लुङि रूपम् । किंभूतस्य ते । अदभ्रदयावतो बहुदयायुक्तस्य । 'अदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । केयूरेणाङ्गदेन भूषितो यः करस्तेन कृताभयदानस्य । तथा अतर्कितां शक्तिं भजतीति तस्य ॥

अत्यन्तविह्वलमिदं विषयाङ्कुशैर्य-
दाकृष्यते भृशमुदग्रभवान्तकेन ।
गोपीमनोहर मनोऽहरहर्मदीयं
त्वत्पादपङ्कजपरागसरागमस्तु ॥ ३१ ॥

हे गोपीमनोहर, मदीयं मन उदग्रो यो भवान्तकः संसाररूपोऽन्तकस्तेन विषयाङ्कुशैः शब्दादिरूपसृणिभिरहरहः प्रत्यहमाकृष्यते ततोऽत्यन्तविह्वलमिदं तव चरणकमलपरागे स-प्रेमास्तु । ततो दुःखाभाव इत्यर्थः ॥

लक्ष्मीनिवास जनजीवन दीनबन्धो
बन्धोऽयमुत्कटतमो भवसंभवो मे ।
त्वन्मन्त्रनामजपतोऽस्तु तदस्य नाशो
नाशोचिता त्रिभुवने त्वयि केन कर्तुम् ॥ ३२ ॥

हे राधावर, हे जनानां जीवन, हे दीनबन्धो, मे मम भवसंभवः संसारोत्थ उत्कटस्त-मस्तीव्रतरोऽयं बन्धोऽस्ति ततस्मात्त्वन्मन्त्रानामानि च जपतो ममास्य बन्धस्य नाशो-ऽस्तु । मन्त्राश्च नामानि च तेषां समाहारो मन्त्रनाम । त्रिभुवने त्वयि केन पुंसा आशा कर्तुं नोचिता ॥

गोविन्द गङ्गातुलसीतरङ्गत्तरङ्गमालामिलितं मदीयम् ।
मनस्त्वदीये चरणारविन्दे तापत्रयत्रासविमुक्तमस्तु ॥ ३३ ॥

हे गोविन्द, मदीयं मनस्त्वदीये पादपद्मे वर्तमानमत एव गङ्गायास्तुलस्या सह तरङ्ग-न्ती चञ्चला या तरङ्गमाला तया मिलितमतस्तापत्रयादाध्यात्मिकादेर्यस्त्रासस्ततो विमु-क्तमस्तु ॥

गोपालबाल बलवत्तरकालकोप-
लोपाय कोऽपि नहि कायवतामुपायः ।
एकं विहाय महनीयमुदग्रदुःख-
संघातघातचतुरं चरणाम्बुजं ते ॥ २४ ॥

हे गोपालबाल नन्दशिशो, महनीयं पूज्यमुत्कृष्टदुःखसंघातानां घाते नाशे चतुरमेकं ते चरणाम्बुजं विहाय कायवतां प्राणिनां बलवत्तरस्यातिशक्तस्य कालकोपस्य लोपाय नाशाय कोऽप्युपायो नह्यस्ति ॥

पादाम्बुजन्म भजतामज तावकीनं
दीनार्तिभञ्जनशुभं जनदुःखहन्त्रः ।
आयान्तु यान्तु दिवसा भवसागरोऽपि
यस्मिन्परागति परा गतिरस्त्यवश्यम् ॥ २५ ॥

हे अज, तावकीनं पादाम्बुजन्म पादपद्मं भजतां नोऽस्माकं दिवसा आयान्तु यान्तु । कीदृशम्, दीनानामार्तिभञ्जने दुःखनाशे शुभं समर्थम् । जनानां दुःखं हरतीति । यस्मिन्पादपद्मभजने भवसागरोऽपि पराग इवाचरति जलकणवद्भवति । परागात्क्विप् । यतस्त्वमवश्यं निश्चितं परा गतिरसि ॥

कर्मानुरूपजनियुक्ततया न यामि
त्वत्पादसेवनसुधालहरीविहारम् ।
यस्मिन्ननेहसि विना स्मरणेन तत्र
दीने मयि स्वयमनन्त दया विधेया ॥ २६ ॥

हे अनन्त, यस्मिन्ननेहसि समये । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । कर्मानुरूपजनियुक्ततया दैवयोग्यजन्मवत्त्वेन त्वत्पादसेवनमेव या सुधालहरी अमृतोर्मिस्तत्र विहारं क्रीडां न यामि । त्वां न सेव इत्यर्थः । तत्र तस्मिन्काले त्वत्स्मरणेन विना वर्तमाने मयि स्वयं त्वया दया विधेया कार्या ॥

कुरु मे परमेश्वर प्रियं हृदये संनिवसन्सुनिश्चलम् ।
हर पातकवृत्रमत्रसत्प्रभयाप्यन्य(र्क)भुवा यदत्र सत् ॥ २७ ॥

हे परमेश्वर, मे हृदये सुनिश्चलं संनिवसन् प्रियं कुरु । किं प्रियमत आह—यदन्य(र्क)भुवा रव्युत्थया प्रभया अत्रसदभीतं तत्पातकवृत्रं पापान्धकारम् । 'वृत्रो दैत्येऽन्धकारे च' इति कोशः । अत्र हृदि सद्वर्तमानं हर नाशय ॥

मयि पापिनि कापि निष्कृतिर्न तव ध्यानमृते रमापते ।
किमु कर्दमलेपितं वपुर्विमलं वारि विनापि जायते ॥ २८ ॥

हे रमापते, पापिनि मयि तव ध्यानमृते विना कापि निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति। तत्र दृष्टान्तः—कर्दमेन लेपितं वपुर्जलं विना विमलं जायते किमु। न जायत इत्यर्थः॥

अयि मानसमच्युत क्षणं कुरु कारुण्यगुणानुगुम्फितम्।
सदया हि भवन्ति साधवः कलयन्तः किल दीनवेदनाः॥ ३९॥

अयीति संबोधने। हे अच्युत, मे मानसं चित्तं कारुण्यगुणानुगुम्फितं दयायुक्तं क्षणं कुरु। कारुण्यमेव गुणस्तेन गुम्फितं ग्रथितम्। हि यतः साधवो दीनानां वेदनाः कलयन्तो जानन्तः सन्तः सदया भवन्ति किल॥

स्वयं भवाब्धिः स्वयमेव नेता स्वयं सतां तारयिता नृसिंहः।
स्वयं च सौहार्दनिधिः स्वयं नौः सर्वात्मना तेन तमेव सेवे॥ ४०॥

हे नृसिंह, त्वं स्वयमेव भवाब्धिः संसाररूपः समुद्रः। नेता संसारप्रसारकोऽपि स्वयम्। तस्मात्तारयितापि स्वयम्। सौहार्दस्य दयाया निधिः स्वयम्। नौरूपः स्वयम्। तेन हेतुना सर्वात्मना सर्वभावेन तं त्वामेव सेवे॥

हे लक्ष्मीवर हेलया लयमयुर्मायाविनो दानवाः
कुर्वन्तस्त्वयि वैरमेव विरता वेदोदिताद्वर्त्मनः।
जीवा ये तु निरन्तरं नवनवानन्दास्तवैव स्तवै-
स्तेषां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किं देव तन्मादृशाम्॥ ४१॥

हे लक्ष्मीपते, वेदप्रोक्ताद्वर्त्मनो मार्गाद्विरता निवृत्तास्त्वयि वैरमेव कुर्वन्तो दानवा मायाविनो हेलया अनायासेन त्वयि लयमयुः प्रापुः। 'हे दयालय ययुः' इति पाठे लयमिति शेषः। तर्हि ये तु जीवास्तव स्तवैः स्तोत्रैर्निरन्तरं नवनवानन्दा अत्यन्तानन्दयुक्तास्तेषां मादृशां दर्शनमात्रमप्यनुचितं किम्॥

सेवे देव तवैव पादकमलं कल्याणकोटीकुलं
श्रीमद्रक्ततलं परीष्टिपरतो लक्ष्मीकरात्कोमलम्।
यद्दीव्यत्तुलसीदलं सुरसरित्कल्लोलकौतूहलं
कैवल्यैकफलं नखावलिविभाविध्वस्तमायाबलम्॥ ४२॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम
चतुर्थः स्तबकः।

---

१. अस्मात्प्राक् 'दुरवस्थतरं दयानिधे किमु नालोकयसे नृसिंह माम्। भवदीयपदाम्बुजद्वयीस्मरणालम्बनमात्रजीवनम्॥' इदं पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति. २. 'हे दयागृह ययु' इति च पाठः. ३. अस्मादनन्तरम् 'भवदावानलज्वालविह्वलस्त्वत्पदाम्बुजे। लभतां मन्मनोभृङ्गः स्वर्धुनीमधुनि स्थितिम्॥' इति पद्यं पुस्तकान्तरेऽधिकमस्ति.

हे देव, ईदृशं यत्तव पादपद्मं तदहं सेवे भजे । कीदृशम् । कल्याणकोष्ठ्याः कुलं गृहम् । श्रीमत् शोभायुक्तं रक्तं तलं स्वरूपं यस्य । परीष्टिः सेवा तत्परात्तदासक्ताल्लक्ष्मीकरादपि कोमलम् । दीव्यन्ति शोभमानानि तुलसीदलानि यत्र । सुरसरितो गङ्गायाः कल्लोलैः कौतूहलमुत्सवो यत्र । कैवल्यं मुक्तिरेवैकं फलं यत्र । नखावलिविभया नखपङ्क्तिशोभया विध्वस्तं मायाबलं येन ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्त्युपद्रवनिराकरणो नाम चतुर्थः स्तबकः ।

पञ्चमः स्तबकः ।

लक्ष्मीलावण्यलीलारसविसरसरः साधु पेपीयमानं
दृग्भ्यां साक्षान्मुरारेर्दिनकररजनीकामुकाभ्यां करौघैः ।
कृष्णत्वं यद्विपाकादलभत सितमप्यस्य वर्ष्म प्रभाम्भो-
धाराभिर्निर्यदेतद्भवतु भवदवज्वालजालप्रशान्त्यै ॥ १ ॥

प्रभालक्षणाभिरम्भोधाराभिर्निर्यत्प्रसरणशीलम् । तथा दिनकररजनीकामुकाभ्यां सूर्यचन्द्रलक्षणाभ्यां दृग्भ्यां मुरारेर्नेत्राभ्यां करौघैः किरणसमूहैः साधु यथा तथा साक्षात् पेपीयमानमत्यन्तं दृश्यमानम् । ईदृशमेतत् लक्ष्म्या मायाः लावण्यलीलयोः सौन्दर्यक्रीडयो राजसतामसरूपयोर्यो रसविसरः प्रेमप्रसरः स एव सरस्तटाको भव एव दवाग्निस्तस्य ज्वालाजालं ज्वालासमूहस्तस्य प्रशान्त्यै नाशाय भवतु संसारतापं शमयतु । एतत्किम् । यद्विपाकाद्यत्परिणामेन । यत्संसर्गादिति यावत् । सितं शुद्धसत्त्वात्मकमपि अस्य हरेर्वर्ष्म शरीरं कृष्णत्वं श्यामतामलभत प्राप ॥

नीत्वा नाकनितम्बिनीनयनयोः पीयूषपानायते
मत्वा मङ्गलमातनोति मरुतामास्थाय सुत्रामताम् ।
जानीते जगदीशितुर्यदतुलं जन्तुर्जपित्वा पदं
तन्नारायणनाम काममभिमतां सिद्धिं न दत्ते सताम् ॥ २ ॥

तत् हरेर्नाम सतां कामिष्टां सिद्धिं न दत्ते । सर्वामपि दत्त इत्यर्थः । तत्किम् । जन्तुर्यन्नाम नीत्वा प्राप्य । श्रुत्वेत्यर्थः । नाकनितम्बिनीनयनयोरप्सरोनेत्रयोः पीयूषपानायते अमृतपानवदाचरति । अप्सरसां भोगयोग्यो भवति । यन्नाम मत्वा ज्ञात्वा मननं कृत्वा सुत्रामतामिन्द्रत्वमास्थाय मरुतां देवानां मङ्गलं विस्तारयति । यन्नाम जपित्वा निदिध्यासनं कृत्वा जगदीशितुर्हरेरतुलं पदं ब्रह्मस्वरूपं जानीते । साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥

यद्दूरीकुरुते भवान्धतमसं यस्य प्रकाशोऽक्षरं
तद्ब्रह्मैव परं यदत्र ददते लिप्साधिकं लीलया ।

यस्यानेकगुणानलं न नलिनोद्भूतोऽपि वक्तुं विभु-
स्तत्किं पामर रामरत्नमनिशं हृद्येव न स्थाप्यते ॥ ३ ॥

हे पामर अधम, तद्रामरत्नमनिशं निरन्तरं हृद्येव किं न स्थाप्यते । तत्किम् । यद्रामरत्नं भवान्धतमसं संसारगाढध्वान्तं दूरीकुरुते निवर्तयति । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः। अक्षरमविनाशि तत्प्रसिद्धं परं ब्रह्मैव यस्य रामरत्नस्य प्रकाशः किरणौघः । अत्र संसारे यद्रामरत्नं लीलया अनायासेनैव लिप्साधिकं वाञ्छाधिकं ददते । 'दद दाने' । विभुः प्रभुरपि नलिनोद्भूतः कमलजो ब्रह्मापि यस्यानेकगुणान्वक्तुं नालं न समर्थः ॥

यज्ञस्तम्भवती कृता वसुमती तेनाखिला संयुगे
सुप्तं तेन सपत्नदर्पदलनोद्दामप्रतिष्ठावता ।
वित्तं वेदविदे व्यतारि विधिवद्ब्रह्मार्पणन्यायतः
कंसध्वंसकृतः कृतः कृतधिया येन प्रणामः सकृत् ॥ ४ ॥

तेन प्राणिना अखिला वसुमती भूर्युपयुक्ता कृता। सपत्नानां शत्रूणां दर्पदलने गर्वापहारे उद्दामा बह्वी प्रतिष्ठा यस्येदृशेन तेन संयुगे रणे सुप्तम् । तेन च ब्रह्मार्पणन्यायेन वेदविदे विधिवद्वित्तं व्यतारि दत्तम् । येन कृतधिया कुशलेन सकृदेकवारमपि कंसध्वंसकृतो हरेः प्रणामः कृतः ॥

धन्या धर्मधुरंधरेण धरणी तेनोर्ध्वलोकाधिका
माता तस्य कृतार्थतामुपगता वीतापदः पूर्वजाः ।
तस्मिँल्लोचनमार्गमागतवति प्रायेण पापक्षयो
यस्योदारमतेर्नरस्य रमते चित्ते मुरस्य द्विषन् ॥ ५ ॥

तेन पुंसा धर्मधुरंधरेण धर्मभारवोढ्रा ऊर्ध्वलोकाधिका स्वर्गलोकाधिका धरणी धन्या। अमुष्य पुंसो माता कृतार्थतां प्राप्ता । पूर्वजाश्च तस्य वीतापदो गतदुःखाः । तस्मिन्प्रायेण लोचनमार्गमागतवति दृष्टे पापक्षयो भवति । उदारमतेर्महाबुद्धेर्यस्य नरस्य चित्ते मुरस्य द्विषन् हरी रमते ॥

चेतो यस्य जनार्दने जनमनःपीयूषपानाधिक-
ध्यानानन्दपदे निरस्तनिखिलद्वैतप्रतिष्ठास्पदे ।
किं तस्यारिभिरुद्धतैः किमथवा विघ्नैः कुलैर्वापदां
किं पापेन किमन्तकेन बलिना दैवेन वा तस्य किम् ॥ ६ ॥

जनमनसामम्रतपानादधिको यो ध्याननन्दस्तस्य पदे स्थानभूते । तथा निरस्तं निखिलं द्वैतप्रतिष्ठाया आस्पदं येन तादृशे जनार्दने यस्य चेतस्तस्योद्धतैरारिभिः किम् । अथवा

विघ्नैः किम् । आपदां कुलैर्वा किम् । किं पापेन । किमन्तकेन यमेन । बलवता दैवेनापि वा किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

यस्य स्वान्तमनन्ततो न चलितं लीलावतीलोचनै-
रुच्चैः सूचितनिश्चलप्रियतया बालस्य बालिङ्गनैः ।
सारस्फारतयाथवातिबलवद्दारिद्र्यदावानल-
ज्वालाभी रिपुभीतिभिश्च पुरुषो धन्यः स एव क्षितौ ॥ ७ ॥

एतैः पदार्थैर्यस्य स्वान्तं मनोऽनन्ततो हरेः सकाशान्न चलितं क्षितौ धरायां स एव धन्यः पुमान् । कैरित्यत आह—लीलावतीकटाक्षैरुच्चैः प्रकाशं सूचिता कथिता या निश्चलप्रियता स्थिरप्रियवाक्यं आ जन्मावधि तव लक्षहेममुद्राः अनेन दातुं प्रतिश्रुतेत्यादि तेनापि । तथा पुत्रालिङ्गनैः । तथा स्मार उपतापः । 'स्मृ शब्दोपतापयोः' । घञ्प्रत्ययः । तस्य स्फारतया बाहुल्येन । 'स्फारस्तु करकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति कोषः । तथातिबलवान्यो दारिद्र्यदावानलस्तस्य ज्वालाभिः । तथा शत्रुभीतिभिरपि । एतैर्हरौ स्थिरमना धन्यः ॥

पीयूषं परिहाय हायमधमस्तृष्णाभिभूतो जनः
कूपं काङ्क्षति पङ्कसंकुलमलं दैवेन निर्वञ्चितः ।
हित्वा हृद्गतमेव देवमतुलानन्दप्रदं केशवं
भूतेष्वात्महिताय ताम्यति मतित्यक्तो हि संसारिषु ॥ ८ ॥

हा इति खेदे । अयं तृष्णाभिभूतोऽधमो जनोऽमृतं त्यक्त्वा पङ्कव्याप्तं कूपं वाञ्छति । यतो दैवेन वञ्चितः । कथं तदाह—अतुलानन्ददायिनं हृदयस्थं केशवं देवं त्यक्त्वा मतित्यक्तो निर्बुद्धिः सन् संसारिषु भूतेष्वात्महिताय ताम्यति ग्लायति ॥

तावद्दैन्य मदन्यतो न भवतो गन्तव्यमव्याहता-
नन्दं नन्द दरिद्र दुःसहतरं दुःखं च तावद्ददत् ।
तावद्गर्जतु दुर्जनो मम विपद्वृद्ध्या रणत्कारकृ-
द्यावन्मामवलोकते न कृपया कृष्णः कृतायां स्तुतौ ॥ ९ ॥

स्तुतौ कृतायां कृष्णो मां यावन्नावलोकते हे दैन्य, तावद्भवतस्त्वया मदन्यतो न गन्तव्यम् । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति भवत इति कर्तरि षष्ठी । हे दरिद्र, त्वमपि तावद्दुःसहतरं दुःखं ददत्सत् अव्याहतानन्दं यथा तथा नन्द । किं च दुर्जनो मम विपद्वृद्ध्या रणत्कारकृत् हसन् गर्जतु । हरिणा मय्यवलोकिते दैन्यादयोऽकिंचित्करा इति भावः ॥

मातर्मेदिनि देवकीतनयतामासाद्य देवो दया-
सिन्धुः सिन्धुरलीलया त्वयि पदन्यातानतानीत्तु यान् ।

एकं तच्चरणारविन्दमधुनो वाल्लभ्यलभ्याल्लवं

दत्त्वा मुक्तिदमाशु मह्यमनिशं मद्धारमुक्ता भव ॥ १० ॥

हे मातर्मेदिनि, दयार्णवो देवो हरिर्देवकीपुत्रत्वं प्राप्य त्वयि विषये यान्पदव्राता-न्पादन्यासमूहानतानीद्विस्तारयामास गजलीलया वाल्लभ्यलभ्यात्स्नेहप्राप्यात्तच्चरणारविन्दमधु-नस्तत्पादाब्जपरागादेकं मुक्तिदं लवं दत्त्वा मद्धाररहिता भव। तस्मिन्दत्तेऽहं मुक्तः स्याम् ततस्ते मद्धारहीनतेति भावः॥

यद्भीमावरजो रजोधिकमनाः संन्यासिवेषं दध-

त्कन्यामेकतमः समस्तसुभटश्रेणीशिरःशेखरे।

गर्जत्येव बलेऽवलेपविधुरो हृत्वा सुभद्रामगा-

न्नागोऽनन्तवशंगतो जयति सा नारायणस्वामिता ॥ ११ ॥

रजोगुणव्याप्तमना भीमानुजोऽर्जुनो यतिवेषं धारयन्नेक एवावलेपविधुरं गर्वहीनं यथा तथा निर्गर्व एव सन् समस्तसुभटश्रेण्याः शिरःशेखरीभूते बलभद्रे गर्जत्येव सति अन-न्तस्य हरेर्वशंगतः सन्सुभद्रां हृत्वा अगात् आगोऽपराधं तु नागान्न प्राप। सा हरिस्वा-मिता जयति। हरेर्भक्तत्वादिति भावः॥

कारागारगता हृतामरमुदो भौमस्य यद्भीरवो

भर्तारं भगवन्तमन्तकभयातङ्कापहं लेभिरे।

त्वद्वृत्तिश्चतुराननस्य नितरां यद्दास्यमेवेहते-

ऽप्यैकाग्र्यं कलितस्मृतेर्विजयते सोऽयं प्रसादः प्रभोः ॥ १२ ॥

हृता अमराणां मुदो येन ईदृशस्य भौमस्य नरकासुरस्य कारागृहस्था भीरवो नार्यः। 'नारी भीरुर्भामिनी कामिनी च' इति हलायुधः। अन्तकोत्पन्नमातङ्कं भयमपहन्ति तं नरकभीतिहर्तारं हरिं भर्तारं यल्लेभिरे प्रापुः। ऐकाग्र्यं यथा तथा कलिता स्मृतिर्येन तस्य निरन्तरस्मरणशीलस्य चतुर्मुखस्य मनोवृत्तिर्यद्दास्यमेवेहते चेष्टते सोऽयं प्रभोः प्रसादो विजयते॥

कंसः किं सुकृतं चकार भगिनीं कारागृहे योऽरुण-

ज्जामेयानपि जघ्निवान्पितुरभूत्सौराज्यसर्वंकषः।

अन्यत्तस्य किमुच्यते तदपि मामेष क्षयं नेष्यती-

त्यत्यन्तस्मृतकेशवः शिवतमं तस्याश्रमं जग्मिवान् ॥ १३ ॥

कंसः किं पुण्यं चकार, न किमपि। यतो भगिनीं देवकीं कारागृहे योऽरुणद्रुरोध, जामेयान् 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' तदपत्यानि जामेयास्तान् जघान, पितुरुग्रसेनस्य सौराज्यं सर्वं कषति बलाद्गृह्णाति तादृशोऽभूत्। 'करीषकूलसर्वाभ्रेषु कषः' इति खश्प्र-

त्मगः। तस्य कंसस्यान्यत्पापं किमुच्यते। यद्यप्येतादृशः, तदप्येष कृष्णो मां क्षयं नाशं नेष्यति मारयिष्यतीति भयेनात्यन्तं स्मृतः केशवो येन सः कंसः शिवतमं यद्धाम ब्रह्माख्यं तज्जग्मिवान् प्राप। ईदृशो हरिस्मरणप्रभाव इत्यर्थः॥

ना रायः स्मरणं करोति हि यथा नारायणस्य प्रभो-
रेवं चेत्कुरुते कलामपि तदा दारिद्र्यदारि द्रुतम्।
प्राप्य श्रीकरुणाकटाक्षकलनाकल्याणमक्षुद्रया
संपत्त्यैलविलं विलङ्घ्य विलसत्याचन्द्रतारं सुखी॥ १४॥

ना पुमान् यथा रायो धनस्य स्मरणं करोति तथा कलां लेशमपि यदि नारायणस्य हरेः स्मृतिं करोति तदा श्रीयुक्तो यः करुणाकटाक्षस्तत्कलनया दारिद्र्यनाशकं कल्याणं मङ्गलं प्राप्याक्षुद्रया महत्या संपत्त्या ऐलविलं कुबेरम्। 'यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः' इत्यमरः। अतिक्रम्य आचन्द्रतारं कल्पान्तपर्यन्तं सुखी विलसति॥

गङ्गे संनिहितासि संततमपि श्रीकृष्णपादाम्बुजे
लक्ष्मि त्वं ललनाललाम लभसे लावण्यमस्योरसि।
प्रेमा तस्य च मातरस्ति तुलसि त्वय्युत्तरस्तत्कथं
विज्ञप्तिर्न विधीयते करुणया मद्दुःखविध्वंसिनी॥ १५॥

हे गङ्गे, त्वं हरिचरणे निरन्तरं निकटासि। हे लक्ष्मि, ललनानां नारीणां ललाम स्त्रीरत्नभूता त्वमस्य हरेरुरसि लावण्यं शोभां लभसे। हि तुलसि मातः, तस्य हरेः प्रेमा त्वय्यधिकोऽस्ति। तर्हि करुणया कृत्वा मम दुःखनाशिनी विज्ञप्तिर्भवतीभिः किं न क्रियते। सर्वथा मम दुःखनाशाय हरिर्विज्ञपनीय इति भावः॥ 'ललामवल्ललामश्च शृङ्गे चिह्नपताकयोः। रम्ये प्रधाने भूषायां पुण्ड्रे पुच्छप्रभावयोः'॥

अन्तश्चिन्तयतामनन्तमनिशं श्वासा निवासाः श्रियो
जन्तूनां यति यन्ति यागयुगलैस्ते तुल्यतां तन्वते।
स्पर्धन्ते मृडमौलिमण्डननदीवीचीभिरुच्चैः पुनः
पावित्र्येण भवाम्बुदव्युदसनोद्दामैकदेशौजसः॥ १६॥

नित्यं चित्ते हरिं स्मरतां प्राणिनां श्रियः शोभाया निवासा आधारभूता यति यावन्तः (?) श्वासा यन्ति गच्छन्ति। ते यागयुग्मैः सादृश्यं कुर्वते। हरिं स्मरतां प्रतिश्वासं यागद्वयफलमित्यर्थः। किं च ते श्वासाः शिवस्य मौलेर्मण्डनभूता या नदी गङ्गा तद्वीचीभिः सह पावित्र्येण स्पर्धन्ते। कीदृशाः—भवाम्बुदस्य संसारमेघस्य व्युदसने नाशे

---

1. 'मे दुःख' ख.

उद्दाममुत्कटमेकदेशौज एकभागस्थं तेजो येषाम्। येषामेकदेशस्थं तेजः संसारमेघं शमयति॥

मुक्त्वा माधवसेवनं मतिमता मन्तव्यमन्तव्यथाः
किंचिद्वारयितुं समर्थमपरं पुण्यं न लोकत्रये।
संतप्ते तपतीव्रतापतपनप्रद्योततो भूतले
तापं हर्तुमलं विना जलधरं दृष्टः कुतः केन कः॥ १७॥

लोकत्रये एकं हरिसेवनं मुक्त्वान्ते मरणे या व्यथास्ता वारयितुं समर्थमपरं किंचित्पुण्यं मतिमताम्। कर्तरि षष्ठी। पुंसां न मन्तव्यम्॥ तत्र दृष्टान्तः—तपे ग्रीष्मे तीव्रस्तापो यस्य तपनस्य भानोः प्रद्योततः प्रद्योतेनातपेन संतप्ते भूतले मेघं विना तापं हर्तुं केन कः कुतो दृष्टः। न केनापि न कोऽपीत्यर्थः। तथा हरिसेवां विनान्तपीडानाशकं किमपि नास्तीति भावः॥

धातुप्रत्यययोगतो रचयितुं रूपाणि लोकत्रये
विद्वांसो विविधा विधातुरधिकं धीकौतुकं तु प्रभोः।
संख्यालोपसमासकालपदभिल्लिङ्गादिभावान्वितं
रूपं प्रत्यययोजनाविरहितैर्निर्माति यो धातुभिः॥ १८॥

धातुर्भूवादिः, प्रत्ययस्तिबादिः, तयोर्योगाद्रूपाणि भवत्यादीनि रचयितुं लोकत्रये विद्वांसो बुधा विविधा वर्तन्ते। परं तु विधातुः कर्तुः प्रभोरीशस्य हरेस्तु धीकौतुकं बुद्धिविख्यातिरधिकम्। तदेवाह—यो विधाता प्रत्यययोजनाविरहितैर्ज्ञानसंबन्धशून्यैरचेतनैः। जडैरिति यावत्। धातुभिर्महाभूतैः संख्यैकत्वादिः, लोपो नाशः, समासः समर्थनम्, कालः समयोऽवस्थादिकः, पदभिद्वस्तुभेदः, लिङ्गादि स्त्रीत्वादि, भावो जन्म, एतैर्युक्तं रूपं मनुष्यपश्वादि निर्माति करोति॥ 'धातू रसादौ श्लेष्मादौ भ्वादौ ग्रावविकारयोः। महाभूतेषु लोकेषु शब्दादाविन्द्रियेऽस्थनि॥' इति कोषः॥ 'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि। पारम्पर्यागते ख्याते मङ्गलोद्वाहसूत्रयोः॥' इति च॥ 'कालः कृष्णे महाकाले कृतान्ते समये मृतौ।' 'पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्येऽङ्कवस्तुनोः।' 'भेदो विदारणे वेधे उपजापविशेषयोः।' 'लिङ्गं पुंस्त्वादिचिह्नयोः। शिवमूर्तावनुमाने सांख्योक्तप्रकृतावपि' इति च॥ 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः। स्वभावजन्मसत्तात्मक्रियालीलाविभूतिषु। चेष्टायोन्योर्बुधे जन्तौ शृङ्गारादेश्च कारणे। शब्दवृत्तिहेतौ च।' 'समासः स्यादैकपद्ये संक्षेपे च समर्थने॥

तस्मिन्नसितयाभिभूतहृदया रूपे कृतप्रत्यया
मन्दाः केऽपि तदाशयैकशरणा दम्भादयो दस्यवः।

बाधन्ते बुधबोधबन्धुरविधिव्यापेधिमेधाविनो
लोकं कोकमिवानिवार्यविपदं यामा निशामाश्रिताः ॥ १९ ॥

तस्मिन्देहे स्मितयाहंभावेनाभिभूतं पराभूतं हृदयं यैस्ते रूपे आकारे नरादिके एव कृतः प्रत्ययो विश्वासो यैस्ते, मन्दा दुष्टास्तेषां जन्तूनामाशयश्चित्तमेकं शरणं येषां ते, तथा बुधानां ज्ञानिनां बोधाय ज्ञानप्राप्तये समीचीनो यो विधिः प्रकारः श्रवणादिस्तद्व्यापेधिनी ज्ञानप्रकारनिवर्तिका मेधा बुद्धिर्येषां ते कामदम्भादयो दस्यवश्चौरा अनिवार्यविपदमसाध्यकष्टयुक्तं लोकं बाधन्ते पीडयन्ति ॥ अत्र दृष्टान्तः—यथा निशामाश्रिता यामा रात्रिप्रहराः कोकं चक्रवाकं बाधन्ते । तद्वद्देहमाश्रिताः सन्तो ज्ञानं बाधन्त इत्याशयः ॥

मज्जन्तु प्रबलप्रतापनिहतानेकैनसि न्यायतो
निर्णीते निगमैर्नरा भवपराभूताः सुतीर्थान्तरे ।
मज्जन्तुस्तु मधुद्विषः पदनखप्रेङ्खत्प्रभामण्डली-
पूरस्फारतरङ्गसंगमचमत्कारोत्सवं गाहते ॥ २० ॥

संसारपीडिता नराः शास्त्रैर्निर्णीते प्रबलप्रतापेन निहतान्यनेकान्येनांसि पापानि येन तादृशे तीर्थान्तरे प्रयागादौ मज्जन्तु स्नान्तु । मज्जन्तुरहमेव जन्तुस्तु मधुद्विषो हरेः पदनखानां प्रेङ्खन्ती या प्रभामण्डली कान्तिपटली तस्याः पूरस्य स्फारा वृद्धा ये तरङ्गास्तेषां संगम एव चमत्कारोत्सवस्तं गाहते हरिचरणभक्तिमेव गाहते ॥

लक्ष्मीभर्तरि भक्तिमेव भजतां यज्जायते जन्मिनां
मानैश्वर्यमरातिभीतिरकुलस्फीतिः प्रतिष्ठाच्युतिः ।
नासीरः स समग्रसंपदुदधेर्वह्नेर्यथा सूचको
धूमः स्यात्प्रथमो यथोपनिषदः पूर्वैव भूमिर्भिदाम् ॥ २१ ॥

हरौ भक्तिं भजतां जन्मिनां प्राणिनां यदानैश्वर्यमसामर्थ्यम्, अरातिभीतिः शत्रुभयम्, अकुलस्फीतिः कुलवृद्धेरभावः, प्रतिष्ठानाशः, इत्यादि दुःखं जायते, स समस्तसंपदुदधेः सर्वैश्वर्यस्योत्पत्तेर्नासीरः सेनामुखम् । हरिभक्तौ क्रियमाणायां दुःखाविर्भावः सुखप्रागभावतया ज्ञेय इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—वह्नेस्तेजसो यथा प्रथमो धूमो जायते । यथा चोपनिषदोऽद्वैतप्रतिष्ठापिकायाः पूर्वा आदौ पूर्वपक्षत्वेन भिदां भूमिर्भेदप्रतिपादनम् ॥

गङ्गासागरसंगमः सुमहितं काशीतलं शीतलं
दाहाय प्रबलैनसो न सरितः शेषा विशेषार्थदाः ।
यस्य ध्यानमृते तमच्युतमहं हृत्कुञ्जकण्ठीरवं
कुर्वे यत्पदवीक्षणेन पदवी दृश्यैव मुक्त्यद्भुता ॥ २२ ॥

गङ्गासमुद्रसंगमः, शीतलं सुमहितं पूज्यं काशीतलम्, विशेषार्थप्रदाः शेषाः सरितो

यमुनाद्याः, एते यस्य हरेर्ध्यानं विना प्रबलपातकनाशाय न भवन्ति, तं हरिं हृदयलक्षणकुञ्जे कण्ठीरवं सिंहं कुर्वे हृदि स्थापयामि । यत्पददर्शनेन मुक्त्वा कृत्वाद्भुता या पदवी मुक्तिपदं दृश्यैव भवति । यस्य चरणभजनेन साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥

द्रव्येणापि विना भवन्ति सुलभान्यम्भांसि भूमीतले
प्राप्याः पादपपल्लवाः प्रभुरपि प्रौढप्रतापोऽच्युतः ।
स्यादेवार्चितयार्चयार्चिततरस्तस्मिन्भवेदर्चिते
मोक्षो मङ्क्षु मुमुक्षितस्य नियतं तत्र प्रमाणं श्रुतिः ॥ २३ ॥

द्रव्यं विना भूतले जलानि सुलभानि, वृक्षपल्लवाः पूजार्थं प्राप्याः, प्रभुर्हरिरपि प्रौढप्रतापः, अर्चया प्रतिमया पूजितयाप्यच्युतोऽर्चिततरोऽत्यन्तं पूज्यः स्यात् । तस्मिन्हरौ पूजिते मुमुक्षितस्य मोक्षेच्छोर्मङ्क्षु शीघ्रं मोक्षो भवेत् । नियतं निश्चितं तत्र श्रुतिर्वेद एव प्रमाणम् ॥

मार त्वं मृदुमानसानपि मुनीन्मृद्नासि यन्मार्गणै-
स्तेन त्वज्जनकोऽपि कोपितमनास्त्वद्वृत्ततो वर्तते ।
यद्याता यमयातनां तनुभृतस्त्वामाश्रितास्त्वत्त्यजो
नीता लोकमशोकमत्रभवता नारायणेन ध्रुवम् ॥ २४ ॥

हे मार काम, त्वं कोमलचेतसोऽपि मुनीन्बाणैर्यत्पीडयसि, तेन हेतुना त्वद्वृत्ततस्त्वदाचरणेन त्वत्पिता हरिः क्रुद्धचित्तो वर्तते । मयि हरेः कोपः कथं ज्ञातः, तत्राह—यतस्त्वामाश्रिताः कामरता जना यमपीडां प्राप्ताः । त्वत्त्यजो निष्कामा जना अत्रभवता पूज्येन हरिणाशोकं मोक्षं प्रापिताः, । अतो ध्रुवं ज्ञायते हरिस्त्वयि कुपितः ॥

लक्ष्मि त्वं यदपीपलः पलभुजः पौलस्त्यपूर्वानमू-
नक्षीणैर्विभवैरशूशुष ऋषीनप्यन्नतृप्तिं विना ।
मातुस्तेऽनुचितं समस्तजगतामेतच्चिरं चिन्तयँ-
ल्लङ्कायां पुरि शासनं तव धवश्चक्रे भवन्राघवः ॥ २५ ॥

हे लक्ष्मि पौलस्त्यपूर्वानमून्रावणादीन्पलभुजो राक्षसान्पूर्णैर्विभवैः समृद्धिभिस्त्वं यदपीपलः पालितवत्यसि । ऋषीन्विश्वामित्रादीनन्नतृप्तिं विना शूशुषः शोषितवत्यसि । सर्वजगतां मातुस्तवैतद्रक्षःपालनमृषिशोषणं चानुचितम् । एतच्चिरं चिन्तयंस्तव धवस्तव भर्ता रामो भवँल्लङ्कायां तव शासनं शिक्षणं चक्रे ॥

तत्र युक्तिमाह—

नोचेदेष दशास्यतामनुभवन्यादो भवाम्भोनिधे-
र्लङ्केशः क्व गिरामगोचरतरस्त्वद्वल्लभो वा कुतः ।

तस्येच्छामपहाय कस्त्रिभुवने हर्तुं जनस्त्वामलं
तन्मातः कथमीदृशं पुनरपि प्रारभ्यते प्रस्तुतम् ॥ २६ ॥

चेद्यद्येवं न स्यात्तर्हि दशास्यतां रावणभावमनुभवन्संसारसमुद्रस्य यादो जलजीवभूतो लङ्केशो रावणः क, गिरां वाचामगोचरतगेऽत्यन्तमविषयस्तव भर्ता रामः क। महदन्तरमनयोः। तस्य रामस्येच्छां विना त्रैलोक्ये त्वां हर्तुं हे मातः को वा समर्थो न कोऽपीत्यर्थः। तत्तस्मादीदृशं प्रस्तुतमुपक्रान्तं पुनरपि कथं प्रारभ्यते। पापिपालनं धर्मिशोषणं च न कर्तव्यमित्यर्थः॥

त्वं मूलप्रकृतिः पुराणपुरुषो नारायणोऽयं विधु-
र्वह्निस्त्वं स च बिन्दुरिन्दुवदने नादात्मकं ते वपुः।
मातः किं बहुना चराचरमिदं जातं युवाभ्यां यत-
स्तस्मादौदरपुत्रवन्निजतया पोष्यं विभेदं विना ॥ २७ ॥

हे मातरिन्दुवदने चन्द्रमुखि, त्वं मूलप्रकृतिरादिमाया, अयं नारायणः पुराणपुरुषः, अयं विधुश्चन्द्रस्त्वम्, अग्निर्हरिः, बिन्दुस्तव वपुर्नादात्मकं नादरूपम्। किं बहुना। इदं स्थावरजङ्गमं युवाभ्यां लक्ष्मीनारायणाभ्यां जातम्। तस्माद्भेदं त्यक्त्वौरसपुत्रवन्निजतया स्वीयत्वेन विश्वं पोष्यं पोषणीयम्॥

तत्त्वं मातरनन्तमन्तरनिशं निध्यायतामायता-
वालोक्य स्थितिमेनमेव समया देवं दयासागरम्।
अप्येतन्न विचिन्तयस्यधिजगत्येते दरिद्रार्दिता
दत्त्वा पर्यनुयोगमच्युतपरा मां ह्रेपयिष्यन्ति यत् ॥ २८ ॥

हे मातः, तस्मात्त्वमन्तश्चित्तेऽनन्तं नितरां ध्यायतां स्मरतामायतावुत्तरकाले दयासमुद्रमेनं देवं हरिं समया हरिसमीपे स्थितिमालोक्य तन्न चिन्तयसि। किं तच्चिन्तनीयम्, अत आह—[1]दरिद्रार्दिता एते हरेरग्रे पर्यनुयोगमुपालम्भनं दत्त्वा मां ह्रेपयिष्यन्ति। तस्माद्भक्तेभ्यो दारिद्र्यं दूरीकार्यमित्यर्थः॥

मातर्मङ्गलदेवते मधुरया दृष्ट्या मनुष्या मुदा
वीक्ष्यन्ते भवदीक्षिताः शतमखीभावाय ते दीक्षिताः।
दोषस्तेषु गुणायते रिपुरपि प्रायेण मित्रायते
व्यालो रज्जवति क्षितिस्त्रिदिवति क्षोणीपतिर्दासति ॥ २९ ॥

हे कल्याणदेवते मातः, ये मनुष्या मधुरया कृपायुक्तया दृष्ट्या मुदा त्वया वीक्ष्यन्ते ते भवसंसारे दीक्षिताः संसारिणः संसरणदीक्षां प्राप्ताः सन्तः शतमखीभावायेन्द्रत्वभवनाय दी-

१. दरिद्रेति भावप्रधानो निर्देशः.

क्षिता भवन्ति। तेषु च दोषोऽपि गुणायते, रिपुरपि बाहुल्येन मित्रवदाचरति, व्यालः सर्पो रज्जवति रज्जुवदाचरति, क्षितिः पृथ्वी त्रिदिवति स्वर्गवदाचरति, क्षोणीपती राजा दासवदाचरति। गुणायते, मित्रायते, इत्यत्र क्यङ्। रज्जवतीत्यादौ क्विप्॥

अप्येकक्षणमेधि रे मधुकरः श्रीमन्मधुद्वेषिणः
पादाम्भोजयुगे धिगेव[1] कमलाकाङ्क्षावशः क्लिश्यसि।
यद्भूताभ्युदयाय भूरिविभवैराविर्भवेद्भार्गवी
भक्त्या भर्तु····रसाधुभिरभिप्रायैः परैः पूर्यताम्॥ ३०॥

रे जन्तो, एकक्षणमपि श्रीमतो मधुसूदनस्य पादाब्जयुग्मे मधुकरो भ्रमर एधि भव। तव कमलाया लक्ष्म्या आकाङ्क्षया यदाकुलत्वं तद्धिगस्तु। यतो सा भार्गवी भृगुपुत्री लक्ष्मीर्भर्तुर्हरेर्भक्त्यैव भूतानामभ्युदयायाविः प्रकटा भवेत्। अतः परैरन्यैरसाधुभिरभिप्रायैः पूर्यताम्, अन्येऽभिप्राया न कार्या इति भावः॥

दूरं याहि दरिद्र[2] दीर्णहृदयं दौर्भाग्य भङ्गं भज
व्याधे लावणसैन्धवीषु लहरीष्वापद्यतां निह्नवः।
शेषं भ्रंशमुपैतु युष्मदुपमं नारायणाराधने
वैयग्र्यं व्यपहाय[3] लग्नमनसो जाता वयं सर्वथा॥ ३१॥

हे दरिद्र, दीर्णं स्फुटितं हृदयं यस्येदृशं सत्त्वं दूरं याहि। हे दौर्भाग्य, नाशं प्राप्नुहि। हे व्याधे रोग, त्वया लवणसिन्धोरिमा लावणसैन्धव्यः। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः। क्षाराब्धिसंबन्धिनीषु लहरीषु निह्नवो लय आपद्यतां प्राप्यताम्। रोगेण क्षाराब्धौ पतितव्यमित्यर्थः। शेषमनुक्तं युष्मदुपमं भवत्सदृशं दुःखभयादिकं भ्रंशं नाशमुपैतु। यतो वयं वैयग्र्यं व्यग्रत्वं त्यक्त्वा सर्वांशेन कृष्णाराधने लग्नचित्ता जाताः, अतो दरिद्रादिभिर्मयि न स्थेयमिति भावः॥

दयालुर्देव त्वं क इव हृदयालुस्त्वदपरो
रमा यस्यादेशोत्सवभवनवानन्दलहरी।
अधर्मो यन्नाम्ना विलयमयते माधव सदा
तदप्येतत्सीदत्यहह भुवनं त्वत्कपितृकम्॥ ३२॥

हे देव माधव, त्वं दयालुः। त्वदन्यो हृदयालुः कृपावान्क इव, न कोऽपीत्यर्थः। रमा लक्ष्मीर्यस्य तवादेश आज्ञैवोत्सवस्तदुत्पन्ना नवा आनन्दलहरी हर्षपरम्परा यस्याः सा। लक्ष्मीर्यस्याज्ञाकारिणीत्यर्थः। यस्य तव नाम्ना अधर्मो नाशमाप्नोति। तदप्येवं सत्यपि त्वं पिता यस्येदृशं भुवनमहह इत्याश्चर्ये सीदति दुःखं प्राप्नोति। त्वयि नाथे दुःखं न घटत इत्यर्थः॥

---

१. 'किमेव' क. २. दरिद्रेति भावप्रधानो निर्देशः. ३. 'व्यवहाय' क.

प्रमोदाय प्रायः प्रभवतु वधूनेत्रनलिनो-
ल्लसल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपश्रेणिसुभगः ।
कटाक्षः केषांचित्कृतसुकृतसंघातवशतो
हरिध्यानं हित्वा मम किमपि नायाति हृदये ॥ ३३ ॥

वध्वा नेत्रपद्म उल्लसन्ती शोभमाना या लक्ष्मीस्तस्या यल्लीलाकमलं तत्र या मधुपश्रेणिर्भ्रमरपङ्क्तिस्तद्वत्सुभग एवंविधः कटाक्षः सुकृतसंघातः पुण्यसमूहस्तद्वशात्प्रायः केषांचित्प्रमोदाय सुखाय प्रभवतु । नायं कटाक्षः, किं तु पद्मालया इमा वधूनेत्रे पद्मं निवसति, तद्धस्ते लीलाकमलमस्ति, तत्र भ्रमरपङ्क्तिः सैवेयमिति भावः । एवं केचित्स्त्रियाः सुखमनुभवन्तु । मम तु हृदये हरिध्यानं त्यक्त्वा किमपि नायाति ॥

मुरारातिर्भाति श्रुतिमुकुटमाणिक्यकिरणा-
वलीभिर्व्याश्लिष्यच्चरणनखचन्द्रद्युतिचयैः ।
भजज्जन्तुस्वान्तोत्कटकुहरतो मोहतिमिरं
निरस्यन्नीरन्ध्रैर्हृदि यदि तदिष्टं किमितरत् ॥ ३४ ॥

श्रुतेर्मुकुटभूतोपनिषत्तदेव माणिक्यं रत्नं तस्य किरणपङ्क्तिभिर्व्याश्लिष्यन्तः संबध्नन्त उपनिषत्प्रतिपाद्या ये चरणनखास्त एव चन्द्रास्तेषां नीरन्ध्रैर्निबिडैर्द्युतिचयैः कान्तिपुञ्जैः कृत्वा भजतां जन्तूनां स्वान्तं चित्तमेवोत्कटं कुहरं गर्तं तस्मान्मोहान्धकारं निरस्यन्निवर्तयन्मुरारिर्यदि हृदि भाति तर्त्तार्हि इतरदन्यदिष्टं किम्, न किमपि । हरिध्यानाधिकं सुखं नास्तीत्यर्थः । अज्ञाननाशके हरौ हृदि भाति सति कृतार्था भवन्तीति भावः ॥

यच्छक्यं नैव वाचंयमविमलमनः संपरित्यज्य बद्धुं
नैर्गुण्यादेव बन्धं व्रजति पुनरहो न प्रसङ्गाद्गुणानाम् ।
यस्मिन्बद्धे विमुक्तिर्भवति तनुभृतां यत्त्रिलोक्याममूल्यं
कौशल्यागर्भरत्नं मम हरतु तमःस्तोममत्यद्भुतश्रि ॥ ३५ ॥

यद्रामरत्नं वाचंयमानां मुनीनां विमलं मनस्त्यक्त्वा बद्धुं नैव शक्यम् । यच्च मनसो नैर्गुण्यादेव संबन्धं याति, न तु गुणानां विषयाणां प्रसङ्गात्सेवया । यस्मिन्बद्धे प्राणिनां मुक्तिर्भवति । यच्च त्रिलोक्याममूल्यमत्यन्तमाश्चर्यकारिणी श्रीर्यस्य तन्निर्मूल्यं कौशल्यागर्भरत्नं रामरत्नं मम तमःस्तोममन्धकारसमूहं हरतु । अज्ञाननिवृत्तिं करोत्वित्यर्थः ॥

ये जन्मान्तरपर्युदञ्चनवशादायान्ति जायादितां
जीवास्तेष्वपि मातृशासितमिदं चेतो ममत्वाकुलम् ।
सर्वेषां हि न तत्कथं तनुभृतां चौरेष्वपीदृग्रसं
तेऽप्येवं भवितार एव धिगिमां चेष्टां विवेकोज्झिताम् ॥ ३६ ॥

ये प्राणिनो जन्मान्तरेऽन्यजन्मनि यत्पर्युदञ्चनमृणम्। 'ऋणं स्यात्पर्युदञ्चनम्' इति कोषः। तद्वशाज्जायादितां स्त्रीपुत्रपौत्रादिभावमायान्ति। मातृशासितं मूर्खम्। 'मूर्खः स्यान्मातृशासितः'। इदं चेतस्तेष्वपीदृग्रसं पुत्रादिसमस्नेहाकुलं ममतया व्यग्रम्। तथा सर्वेषां तनुभृतां तच्चित्तं चौरेष्वपीदृग्रसं पुत्रादिसमस्नेहं कथं न भवति। यतः, ते चौरादयोऽप्येवं भवितारो जायादिभावं यास्यन्ति। अत एवेमां विवेकहीनां चेष्टां धिक्॥

नित्यं हृत्कमलं कृतार्थयतु मे देवो भवानीपति-
र्यस्मिन्मार्गगते मतेर्विरमति द्रागेव माया यया।
हर्तुं बोधधनं निबध्य बहुधा पाशैः प्रमादादिभि-
र्मोहाब्धौ विषयैर्विलोभ्य विवशं व्याक्षिप्यते विष्टपम्॥ ३७॥

भवानीपतिर्देवः शिवो नित्यं मम हृत्पद्मं कृतार्थयतु। यस्मिञ्शिवे मार्गमिते द्राक् शीघ्रं मतेर्माया विरमति निवर्तते। तिष्ठतु माया, तत्राह—यया मायया ज्ञानं धनं हर्तुं प्रमादादिभिः पाशैर्बहुधा बद्ध्वा विषयैः स्रगादिभिर्विलोभ्य विवशं बद्ध्वा भुवनं मोहसागरे क्षिप्यते॥

पूर्वो ह्रस्व इतश्च दीर्घ इतरो नैव क्वचिद्विद्यते
कस्यानेन समानता त्रिभुवने को वा समानोऽमुना।
अन्तःस्थायिनि घोषवत्यविरतं लोकोपचारात्मनः
संज्ञासंधिसमासये प्रतिजनुः किं नात्र तत्स्थीयते॥ ३८॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां भक्तिगौरवदर्शनं नाम पञ्चमः स्तवकः।

हे मनः, प्रतिजनुर्जन्मनिजन्मनि संज्ञा देवदत्तादिका नरपश्वादिका वा तस्याः संधिः संबन्धस्तत्समासये जन्मनिवृत्यै अत्र हरौ किं न स्थीयते। यस्मादितो हरेः पूर्व आदिर्नास्ति, अनादित्वात्। इत इतरो ह्रस्वो रिपुरपि नास्ति, इतो दीर्घोऽपि क्वचिन्न विद्यते, त्रैलोक्येऽनेन हरिणा समानता सादृश्यं कस्या अमुना समानो वा कः, न कोऽपीत्यर्थः। किंभूतेऽत्र। अन्तःस्थायिनि चित्तस्थे। अन्तर्यामिणीत्यर्थः। लोकोपचाराल्लोकव्यवहारतोऽविरतं नित्यं घोषवति शब्दवति घोषो वेदशब्दः प्रतिपादकत्वेनास्तीति। वस्तुतो वाग्गोचरे। तदासक्तिः कथं न क्रियते इत्यर्थः॥

इति महीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे भक्तिगौरवदर्शनं पञ्चमः स्तवकः।

षष्ठः स्तवकः।

ये संसारतमिस्रतीव्रतपना ये मुक्तिलक्ष्मीलस-
न्मुक्ताहारकणाः प्रणामनिपुणप्राणिप्रसादोन्मुखाः।

अद्वैतागमवाक्यदीपकदशानिर्माणसूत्राणि ये
ते गोविन्दगुणाः प्रमोदमतुलं कुर्वन्तु वः सर्वदा ॥ १ ॥

ते हरिगुणा वो युष्माकं अतुलं प्रमोदं हर्षं कुर्वन्तु। ते के। ये संसाररूपान्धकारस्य तीव्रसूर्यप्रायाः। संसारनिवर्तका इत्यर्थः। ये मुक्तिरूपा या लक्ष्मीस्तस्या लसन्तो मुक्ताहारस्य कणा मणयः। ये च नमस्कारकुशला ये प्राणिनस्तेषां प्रसादं प्रत्युन्मुखाः। प्रसादकरा इत्यर्थः। ये च। अद्वैतागमवाक्यानि वेदान्तशास्त्रवचांसि त एव दीपकास्तेषां दशानिर्माणाय वर्तिरचनाय सूत्रभूताः॥

कृष्ण त्वत्करुणाकटाक्षलहरीलीलालवाय स्पृहां
कुर्वन्तः कमलासनप्रभृतयो देवाः स्तवं तन्वते।
एकस्तत्त्व पादपद्मरजसां गङ्गाम्बुना मिश्रितो
वातोद्धूतकणः कृतार्थयतु मां कोऽपि प्रणामानतम् ॥ २ ॥

हे कृष्ण, ब्रह्मादयो देवास्तव कृपाकटाक्षलहर्या या लीला तस्या लेशायैकदेशप्राप्तये इच्छां कुर्वन्तः सन्तस्तव स्तवान्स्तोत्राणि कुर्वते। तत्तस्मात्तव चरणधूलीनामेको वातोद्धूतः कोऽपि कणो लेशो नत्या नम्रीभूतं मां कृतार्थयतु। किंभूतः। गङ्गोदकयुक्तः॥

त्वं राजा भुवनेष्वतो भुवि तवावात्सं कुटुम्बीभव-
न्दुष्पूरोदरपूरणाय वृषलः क्षेत्री खलेषु स्थितः।
निष्पन्नं भवतो निवेदितवतो मे कर्मबीजैरपि
क्षीणं तत्तव सेवनव्यसनिनं मामच्युताङ्गीकुरु ॥ ३ ॥

यतस्त्वं भुवनेषु राजा अतः कुटुम्बीभवन्नहं तव गृहे अवात्समुषितवानस्मि। वसतेर्लुङ्युत्तमैकवचने रूपम्। किमर्थम्। दुष्पूरस्य जठरस्य पूरणाय। कीदृशोऽहम्। वृषलः वृषं धर्मं लुनातीति धर्मविमुखः। क्षेत्री शरीरवान्। खलेषु पापेषु स्थितः। क्षेत्रे निष्पन्नमुपार्जितं शुभाशुभं भवतस्तव निवेदितवतो मम कर्मरूपबीजैः क्षीणं कृष्णार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वतः। कर्मक्षयादिति भावः। 'यत्करोषि—' इति गीतोक्तेः। तस्मात्तव सेवासक्तं मां हे अच्युत अङ्गीकुरु॥

न्यायोऽयं निरणायि नैकनिगमैर्नारायणानश्वरः
कर्तारं तदुपैति कर्म कलितं यद्येन यादृग्यथा।
त्वामेव स्मरतो ममेह विगतोऽनेहा महानप्यहो
मच्चिन्ता निमिषार्धमेकमपि किं तत्तन्यते न त्वया ॥ ४ ॥

हे नारायण, अनेकशास्त्रैरनश्वरो निश्चलोऽयं न्यायो निरणायि निर्णीतः। क इत्याह—येन प्राणिना यथा येन प्रकारेण यादृक् शुभमशुभं वा कर्म कलितं कृतं तत्कर्तारमुपैति।

मम तु त्वामेव स्मरतः सतो महाननेहा दीर्घकालो गतः । तत्तर्हि निमिषार्धमपि मच्चिन्ता त्वया किमिति न तन्यते । मच्चिन्ता विधेयेति भावः ॥

श्रीविष्णो जगदेकजीवन घनानन्दैकदीक्षागुरो
　मूर्छन्मोहमहान्धकारतरणे कारुण्यरत्नाकर ।
ग्राहव्याहतचेष्टितद्विपविपद्विच्छेददक्ष प्रभो
　कस्याग्रे भवसंभवः परिभवस्त्वामन्तरेणोच्यते ॥ ५ ॥

हे श्रिया युक्त विष्णो, हे जगतामेकजीवन, हे निबिडानन्दैकदीक्षायामानन्ददाने गुरो, हे मूर्छतां मूढानां मोह एव महान्धकारस्तस्य तरणे खे मोहनाशक, हे कारुण्यरत्नाकर दयाब्धे, ग्राहेण व्याहता चेष्टा यस्येदृशो द्विपो गजेन्द्रस्तस्य विपन्नाशे चतुर, हे प्रभो, संसारोत्थः पराभवस्त्वां विना कस्याग्रे कथ्यते ॥

सध्रीचीर्दुःखवीचीरतिशयविषमा विक्षिपन्व्याकुलत्वं
　गच्छन्न च्छन्दतः स्वादधिभवजलधि त्वां मधुद्वेषणैषः ।
स्मर्तुं शक्नोमि वेला मयि तव तदियं देव दातुं दयार्द्र-
　दृष्टेरंशं प्रभूणां त्रिजगति करुणादानपात्रं यदार्तः ॥ ६ ॥

हे मधुद्वेषण मधुसूदन । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । एषोऽहं त्वां स्मर्तुं न शक्नोमि । किं कुर्वन् । अधिभवजलधि संसाराब्धौ अत्यन्तं विषमाः सध्रीचीः सहाञ्चनशीलाः सर्वत्र प्रसारिणीर्दुःखलहरीर्विक्षिपन्प्रेरयन् । अत एव स्वात् निजात् छन्दतोऽभिप्रायात् स्वाभिप्रायेण स्ववशेनैव वा व्याकुलत्वं गच्छन् । 'छन्दो वशेऽभिप्राये च' इति कोषः । तत्तस्मात् हे देव, तव दयार्द्रदृष्टेरंशं मयि दातुमियं वेला एष समयः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । यद्यस्मादार्तो दुःखितः । त्रैलोक्ये प्रभूणां दयादानस्य पात्रम् । प्रभुभिर्दीनेषु दया कार्येति भावः ॥

देव श्रीवासुदेव ध्रुवमवति तवोदारलीलाकला य-
　द्विश्वं शश्वन्निकारोद्यतदनुतनुजव्याकुलीभूतमेतत् ।
तत्रैकान्तेऽनुकम्पानिगमनिगदिता न्यायदृष्टा निदानं
　तत्त्वं विश्वोपकारव्रत वितर मयि प्राप्तदौःस्थ्ये दृगंशम् ॥ ७ ॥

हे श्रीवासुदेव, देव दीप्यमान, तवोदारा महती या लीला तत्कला लेशोऽप्येतद्विश्वं ध्रुवमवति रक्षति । कीदृशम् । शश्वन्निकारे पराभवे उद्यता ये दनुतनुजा दानवास्तैर्व्याकुलीभूतम् । तत्र तासु लीलासु एकान्ते अनुकम्पा निगमैर्वेदैः कथिता । या न्यायदृष्टिस्तत्त्वज्ञानं तस्य निदानं कारणम् । तत्तस्माद्धे विश्वोपकारव्रत सर्वेषामुपकार एव व्रतं यस्य तादृश, प्राप्तदौःस्थ्ये दुःखिते मयि दृगंशं कृपाकटाक्षं वितर देहि ॥

एतन्मेऽव मुकुन्द देव हृदयं व्याप्तं विपद्वारिधे-
वीचीभिर्विरलेतराभिरभितो रम्भेव दीव्यद्दलैः।
विज्ञप्तिर्वरदायिनी[1] त्वयि कृतापि स्यान्न चेत्प्राणिनां
शब्दब्रह्मणि तच्छ्रमो मतिमतामाकाशकण्डूयनम् ॥ ८ ॥

हे मुकुन्द देव, एतन्मे हृदयमव रक्ष। कीदृशम् । विपद्वारिधेर्दुःखाब्धेर्विरलेतराभिर्घनाभिर्वीचीभिर्व्याप्तमत्यन्तदुःखितम् । तत्र दृष्टान्तः—दीव्यद्भिर्दलैः पत्रैर्यथा रम्भा कदली व्याप्ता । हे नाथ, त्वयि कृतापि विज्ञप्तिर्यदि प्राणिनां वरदायिनी इष्टदात्री न चेत् तर्हि मतिमतां सुबुद्धीनां शब्दब्रह्मणि वेदे श्रमो नभःकण्डूयनतुल्यः । हरिसेवयेष्टप्राप्तिरिति वेदार्थः । स चेन्मिथ्या तर्हि वेदोक्तकर्मणि श्रमो नभःखर्जनवन्मिथ्येत्यर्थः ॥

यन्मे पातकमस्ति माधव तव ध्यानान्तरायीभव-
त्तत्किं देव निवार्यते न भवता भक्तानुकम्पावता ।
दासे दुःसहवेदनां गतवति स्वामी समर्थोऽपि चे-
दौदासीन्यमुरीकरोति तदहो स्वस्वामिधर्मः कुतः ॥ ९ ॥

हे माधव, तव ध्यानेऽन्तरायीभवद्विघ्नभूतं पातकं यन्मेऽस्ति । हे देव, भक्तेषु कृपालुना त्वया तत्पातकं किं न निवार्यते । अर्थान्तरेण द्रढयति—दुःसहपीडायुक्ते दासे सति दुःखनिरसनसमर्थोऽपि स्वामी चेदुदासीनतामुपेक्षां कुरुते, तर्हि स्वामिसेवकधर्मः कुतः । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

यस्मिन्न स्मृतिमेपि मेऽखिलगुरो गोविन्द तस्मिन्क्षणे
मा जीवन्निति नीतिनिर्मलमतिर्मापैतु मच्चेतसः ।
जन्तुर्यत्तव सेवया विरहितो जीवत्यवश्यं न त-
त्सारं सौरभसंपदामविषयो यद्वत्स्मितं कौसुमम् ॥ १० ॥

हे सर्वगुरो, हे गोविन्द, यस्मिन्क्षणे त्वं स्मृतिं नैपि चित्तं नायासि तस्मिन्कालेऽयं जनो मा जीवन्नश्यतु । 'माङ्याक्रोशे' इति शतृप्रत्ययः । इत्येतादृशी नीत्या निर्मला मतिर्मच्चित्तान्मा गच्छतु । यस्माज्जन्तुस्तव सेवां विना यज्जीवति अवश्यं न तत्सारम् । तत्र दृष्टान्तः—यथा कौसुमं स्मितं पुष्पविकासः सौरभसंपदां गन्धसमृद्धीनामविषयो न सारम् । अगन्धं पुष्पं निषिद्धमित्यर्थः ॥

तावन्मे मन्तुमत्त्वं मधुमथन महद्यामि यावन्न यत्ना-
द्योगाभ्यासप्रवीणैरपि कपिलमनुव्यासपूर्वैः स्मृतं ते ।

---

[1] १. 'दायिनि' ख.

पादाम्भोजं शरण्यावधि शरणमधिष्ठानमेकं शुभानां
पश्चान्मे कैव चिन्ता तव भुवनविभो रक्षणीयस्य धर्मात् ॥ ११ ॥

हे मधुमथन, तावन्मम महन्मन्तुमत्त्वं सापराधता यावद्यन्नाद्योगाभ्यासकुशलैः कपिलादिभिः स्मृतं तव पादाम्बुजं शरण्यानामवधिभूतं शुभानां कल्याणानामेकं स्थानं शरणं न यामि । पश्चान्मम कैव चिन्ता, न कापीत्यर्थः । कीदृशस्य मे । हे भुवनविभो, त्वया धर्माद्रक्षणीयस्य त्वच्छरणागतस्य । मे [मम] त्वयैव रक्षा कार्येति भावः ॥

गोभिः शोभि तवानुवादनिविडानन्दाभिरुद्यद्वृषं
रामोदारचरित्रचारु दलितारिष्टं प्रभूतद्युति ।
त्यक्तत्रासमघादपि प्रबलतस्त्वत्पादपद्माश्रयं
त्याज्यं गोकुलवद्गदाग्रज कदाप्येतन्नमे तन्मनः ॥ १२ ॥

हे गदाग्रज, मम मनो गोकुलवत्कदापि त्वया न त्याज्यम् । कीदृशं गोकुलं मनश्च । तवानुवादेन निविड आनन्दो यासां तादृशीभिर्गोभिर्धेनुभिरिन्द्रियैश्च शोभि राजितम् । उद्यन् वृषोऽसुरो धर्मश्च यत्र । रामस्योदारचरितेन चारु, रामाणां स्त्रीणां चरित्रेण चारु । दलितोऽरिष्टो वृषभासुरो विघ्नश्च यस्मात् । प्रकृष्टकान्तीति समानम् । प्रबलादघासुरात्पापाच्च त्यक्तत्रासं निर्भयम् । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । तव चरणपद्ममाश्रयो यस्येति समानम् ॥

संप्राप्तं भुवनत्रयेऽपि सुयशः सोमावदातं मया
लब्ध्वानेकसुखानुभूतिसुभगा सुत्रामलक्ष्मीरपि ।
मन्ये तीर्णमशेषदुःखविषमं संसारवारांनिधिं
यद्यायाति दशास्यशात्रव तव ध्यानामृतं मे हृदि ॥ १३ ॥

हे दशास्यशात्रव रावणारे, तव ध्यानलक्षणममृतं यदि मम चित्ते आयाति, तदा मया त्रैलोक्ये चन्द्रनिर्मलं यशः प्राप्तं नानासुखानुभवेन सुभगेन्द्रलक्ष्मीरपि प्राप्ता । 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री' इत्यमरः । नानादुःखैर्विषमं संसारसमुद्रं तीर्णं मन्ये ॥

चेतो मे चरितार्थयाच्युत चिरं त्वद्ध्यानबुद्ध्यान्वितं
रूपेण प्रकटीभवन्नवभिदाभक्तिप्रतीतात्मनाम् ।
येन त्वं [1]बहुलाकुलं बहुलया वृष्ट्या[2]कुलं गोकुले
रक्षिष्यन्निभरां बभूविथ गिरिं गोवर्धनं लीलया ॥ १४ ॥

---

१. 'बहुगोकलं' क. २. 'कुलव्याकुलम्' क; 'कुलं गोकुलम्' ख.

हे अच्युत, तव ध्यानेन या बुद्धिस्तद्युक्तं मे चित्तं चरितार्थय कृतार्थं कुरु । कीदृशस्त्वम् । नव भिदा भेदाः श्रवणकीर्तनादयो यस्याः सा नवभिदा सा चासौ भक्तिश्च । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वाद्भिदाशब्दस्य पुंवद्भावाभावः । तया प्रतीतस्तुष्ट आत्मा चित्तं येषां तेषां प्रकटीभवन् । येन हेतुना त्वं किलेति प्रसिद्धौ । [गोकुले] बहुलया घनया वृष्ट्या व्याकुलं बहुलाकुलं गोकुलं रक्षिष्यन् रक्षितुम् । तुमर्थे लृट् । गोवर्धनं गिरिं लीलया बिभरांबभूविथ धृतवानसि । 'बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ शितौ च बहुला गवि' ॥

कारुण्यामृतपूरिताक्षियुगलव्यालोलनैकद्युति-

स्पर्शोद्देशदलद्दुरन्तदुरितं दामोदरैनं तव ।

तावत्पाहि कृपाहितैकनिलय त्वत्पादपद्मस्मृते-

रन्तर्यामिणि यामि निर्मलतया त्वय्येव यावल्लयम् ॥ १५ ॥

हे कृपाहितैकनिलय दयाहितयोरेकाश्रयभूत, हे दामोदर, तवाङ्घ्रिस्मरणान्निर्मलत्वेनान्तर्यामिणि त्वयि यावदहं लयं यामि लीनो भवामि तावदेनं मां त्वं पाहि रक्ष । कीदृशं माम् । तव कारुण्यामृतेन पूरितं यन्नेत्रयुग्मं तस्य व्यालोलाः प्रसरन्त्यो या नैकद्युतयो विविधकान्तयस्तासां स्पर्शोद्देशेन स्पर्शलेशेनैव दलद्दुरन्तं दुःसहं दुरितं पापं यस्य तम् ॥

ये लक्ष्मीपतिपादपङ्कजमिलन्मन्दाकिनीमज्जनो-

द्दामानन्दभरेण भान्ति भविनां ते वासराः सार्थकाः ।

सद्यःपण्डकखण्डिताधरवधूवैक्लव्यवद्ब्रह्मवि-

त्कर्मन्दिक्रियमाणकर्मवदहो शेषं जनुर्नार्थवत् ॥ १६ ॥

हरिपादपद्मे मिलन्ती या गङ्गा तत्र मज्जनेन हरिपादस्मरणेनोद्दामो बहुलो य आनन्दभरः सुखौघस्तेनोपलक्षिता दिवसा ये प्राणिनां यान्ति ते सार्थकाः । शेषं हरिपदस्मृतिहीनं जन्म नार्थवन्निरर्थकम् । तत्र दृष्टान्तः—सद्यः पण्डकेन नपुंसकेन खण्डित ओष्ठो यस्या ईदृश्या वध्वा वैक्लव्यं दुःखं तद्वत् । तद्यथा निरर्थकम् । किं च ब्रह्मविदा कर्मन्दिना तापसेन क्रियमाणं यत्कर्म तद्वत् । 'कर्मन्दी तापसो यतिः' । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ–' (४।१।१३) इति व्याससूत्रात् ॥

श्रीमच्चूतकुणेऽतिसौरभचणे कीरः कुलस्त्री धव-

ध्याने मञ्जुसरोजराजिषु यथा पुष्पंधयश्रेणयः ।

घातान्दोलितवारिवाहविगलद्वारीव सारङ्गव-

ल्लक्ष्मीलालनलोल लालसमिदं त्वत्सेवने मेऽस्तु हृत् ॥ १७ ॥

हे रमालालनलोल लक्ष्मीविलासने सतृष्ण । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । इदं मम हृदयं तव सेवने लालसं साभिलाषमस्तु । तत्र दृष्टान्तचतुष्टयमाह—अतिसौरभेन वित्ते

विख्याते श्रीमति चूतकुणे पक्काम्रे कीरः शुको यथा साभिलापः स्यात् । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति सौरभशब्दाचणप्प्रत्ययः । पक्वश्चूतश्चूतकुणः । 'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणज्जाहचौ' इति कुणप्प्रत्ययः । यथा भर्तुर्ध्याने कुलनारी लोला । यथा च मनोहरपद्मश्रेणीषु भ्रमरपङ्क्तयः । यथा वातेन कम्पितो यो मेघस्तस्माद्विगलति वारि जले सारङ्गश्चातक इव । एतेषां तेष्विव मे त्वयि प्रेमास्त्विति भावः ॥

साक्षाद्यस्य मनोमयी तव भवेदर्चा स संत्यज्यते
संसाराभिधया भयंकररुजा तैस्तैः सपर्यामृतैः ।
स्नातं सर्वसुखावहैर्मुनिवराः कल्याणगीर्भिः सुराः
कल्पद्रुप्रसवैः प्रभूतमहसं संपूजयन्ति प्रभो ॥ १८ ॥

हे प्रभो, यस्य पुंसः साक्षान्मनोमयी भवदर्चा भवेत् मानसी तव पूजा प्रतिमाध्यानं वा भवेत् स पुमान् संसाररोगेण भयंकरेण त्यज्यते । सुखावहैः पूजामृतैः स्नातं तं मुनिवराः शुभवाणीभिः 'चिरं जीव' इत्यादिभिरर्चन्ति । सुराः कल्पवृक्षपुष्पैश्च । कीदृशं तम् । प्रभूतमहसं बहुलतेजसम् ॥

सेवा ते वासुदेवानिशमशनिरसौ प्रौढपापाचलानां
चिन्तारत्नं च साक्षाज्जगति जनमनःकामनापूरणाय ।
स्फूर्जद्दुःखौघवीचीविषमतमभवाम्भोधिपारावनीयं
तद्ब्रह्माद्वैततेजोमृतमयमनयैवाप्ययोगादवाप्यम् ॥ १९ ॥

हे वासुदेव, तव सततं सेवा प्रौढा ये पापपर्वतास्तेषामशनिः । वज्रप्राया नाशिकेत्यर्थः । जनमनसामिच्छापूरणाय सचिन्तामणितुल्या इष्टप्रदा । स्फूर्जन्त्यो या दुःखोर्मयस्तैर्विषमतमो यः संसाराब्धिस्तस्य पारावनी परपारतीरभूमिः । संसारतारिकेत्यर्थः । तत्तस्मादयोगादपि योगाभ्यासं विनापि अमृतमयं ब्रह्माद्वैतं तेज आत्मसाक्षात्काररूपं मयानया सेवयैवावाप्य प्राप्यम् ॥

विष्णो कामितकामितानि ददते लोकत्रये देवता
सा चेदस्ति तदातदर्पितहृतौ कालः किमालस्यकृत् ।
त्वद्भक्त्या फलितं तु कालकलितं न क्षीयते जन्मिना-
मिष्टं माति मनोरथस्य महिमोद्रेकान्न मार्गेऽपि च ॥ २० ॥

हे विष्णो, त्रैलोक्ये का देवता अमितकामितानि बहूनीष्टानि ददते । 'दद दाने' । सा चेदिष्टदात्री देवतास्ति तदा तद्दत्तापहारे कालः किमालस्यं करोति । न करोतीत्यर्थः । त्वद्भक्त्या प्राप्तं तु कालग्रस्तं न नश्यति । किं च भक्तिफलं च प्राणिनां मनोरथमार्गेऽपि महिमाधिक्यान्न माति । मनोरथाधिकं सेवाफलमिति भावः ॥

लक्ष्मीकान्त कृतान्तपत्तनमनभ्यर्णं किमु प्राणिनां
यावज्जीवमपि प्रपीडितहृदस्तिष्ठन्ति लोभादिभिः ।
तन्नस्त्वच्चरणारविन्दशरणादन्यां मनःकामनां
मा निर्मातु कदाचिदेव करुणाकल्लोलिनीकामुक ॥ २१ ॥

हे रमापते, हे करुणाकल्लोलिनीकामुक, कल्लोला ऊर्मयो यासु ताः कल्लोलिन्यो नद्यस्तासां कामुको भर्ता समुद्रः हे दयासमुद्र, तत्तस्मान्नोऽस्माकं मनः कदाचिदपि त्वत्पादपद्मशरणादन्यामिच्छां मा करोतु । यतः प्राणिनां कृतान्तपत्तनं यमनगरं किमु अनभ्यर्णं दूरम् । अपि तु निकटमेव । तथापि लोभादिभिर्यावज्जीवं पीडितचित्ता जनास्तिष्ठन्ति ॥

विश्वक्सेन किमेनमेनसि कृताशंसं नृशंसं जनं
कृत्वा कालमुखे क्षिपस्युपदिशन्कर्मानुरूपां मयि ।
बुद्धिं विष्टपकष्टभञ्जन जनुर्जीवातुरेको नृणां
कारुण्यामृतवारिधिस्त्वमुचितं किं तत्तवापीदृशम् ॥ २२ ॥

हे विष्वक्सेन व्यापकसैन्य, हे विष्टपकष्टभञ्जन लोकदुःखनिवर्तक, जनुषि जन्मनि जीवातुर्जीवनौषधभूतो दयामृतसमुद्रस्त्वं कर्मानुरूपामपि बुद्धिमुपदिशन्नेनसि कृताशंसं पापे कृताभिलाषं अत एव नृशंसं क्रूरमेनं जनं कृत्वा कालवदने किं क्षिपसि तवापि ईदृशं प्राणिनां नरकपातादिदुःखदानं किमुचितम् । अनुचितमित्यर्थः ॥

भेदाभावतया भवेदिह भवद्भक्तिर्न विष्णो मया
मायासंतमसावसानकलितब्रह्मप्रकाशश्रिया ।
भेदस्तु भ्रममातनोति परमं तत्त्वं किमित्याशया
तत्ते भक्तिसुधातरङ्गततये चेतः करोति स्पृहाम् ॥ २३ ॥

मायैव संतमसं गाढान्धकारं तस्यावसाने नाशे कलिता प्राप्ता ब्रह्मप्रकाशश्रीः परमानन्दसाक्षात्कारो येनेदृशेन मया भेदाभावत्वेन हे विष्णो, तव भक्तिर्न भवेत् । भेदस्तु परमं तत्त्वं किमिति चित्ते भ्रमं विस्तारयति । तत्तस्मात्ते तव भक्तिलक्षणामृतोर्मिपङ्क्त्यै चित्तमिच्छां करोति ॥

दत्त्वा चन्दनमात्रमत्रभवते भावान्विता भामिनी
भूत्वा भाग्यवती व्यतीत्य विबुधानुच्चैरगात्कुब्जिका ।
मालाकारमनस्तुतोष न कया पुष्पप्रदानाच्छ्रिया
भक्तिः स्वल्पतरापि ते वितनुते कामं न कं श्रीपते ॥ २४ ॥

अत्रभवते पूज्याय तुभ्यं कुब्जा भामिनी भावान्विता श्रद्धायुक्ता सती चन्दनमात्रं

दत्त्वा भाग्यवती भूत्वा देवानतिक्रम्योच्चैर्हरिलोकं ययौ। पुष्पप्रदानादेव मालाकारमनोऽपि कया समृद्ध्या न तुतोष। अपि तु सर्वसमृद्ध्या तुष्टमभूत्। हे श्रीपते, स्वल्पतरापि ते भक्तिः कं कामं न तनुते। सर्वेष्टमपि प्रयच्छतीत्यर्थः॥

दत्तं पूतनया दयार्णव तव द्वेषं दधत्या विषं
निःशेषं तदपि व्युदस्य सदसद्याता परं त्वत्पदम्।
तस्यानौपयिकं मुकुन्द तव किं देयं यदङ्घ्रिस्थिता
त्रिस्रोतास्तरसा रसादपि कृतं कर्म क्षिणोति क्षणम्॥ २५॥

हे दयासमुद्र, द्वेषं धारयन्त्या पूतनया तव विषं दत्तं तदपि सर्वं सदसच्छुभाशुभं व्युदस्य त्यक्त्वा त्वत्पदं ब्रह्मपदं प्राप्ता। हे मुकुन्द, तस्य तव किं देयं दातव्यम्। अनौपयिकमनुपयोगि सर्वं देयम्। तवोपयोगीत्यर्थः। यत्पादस्थिता गङ्गा स्नेहादपि कृतं कर्म तरसा बलेन क्षणात्तत्क्षणं क्षिणोति नाशयति॥

केशी केशव लेशमप्युपकृतेः कस्यापि नैव व्यधा-
द्वेधा निष्ठुरकर्मकर्मठतमं चक्रे यमन्धं मदात्।
यस्त्वं तं विरजीचकर्थ हृदयग्रन्थिं मृदित्वात्मनो
हस्तेनान्तरगेन तस्य वपुषः स्वान्तं दयार्द्रं तव॥ २६॥

हे केशव, केशी दैत्यः कस्याप्युपकारस्य लेशमपि नैवाकृत। ब्रह्मा मदान्धं यं निष्ठुरकर्मसु अतिकर्मठं प्रवीणतमं चक्रे। कर्मणे घटते, 'कर्मणि घटोऽठच्'। आत्मनः स्वस्य हस्तेन तत्तच्छरीरान्तर्गतेन हृदयग्रन्थिमहंकारमज्ञानं मृदित्वा विनाश्य यस्मात्त्वं केशिनं विरजीचकर्थ रजोहीनं कृतवान्। तस्मात्तव स्वान्तं चित्तं दयार्द्रम्। पापिनोऽप्युपकारादिति भावः॥

दृष्ट्वा कालियनागदूषितपयःपानेन पन्नं यमी-
तीरे तर्णकपालबालककुलं कस्योपकारस्त्वया।
क्लृप्तो नेह दयार्द्रयाच्युत धिया यद्वैनतेयादभू-
द्भोगी भग्नभयो धुनी गततरा रम्याश्च दम्यादयः॥ २७॥

हे अच्युत, तर्णका वत्साः पाला बालका गोपकुमारास्तत्समूहं कालियनागेन दूषितं विषप्रायं कृतं यत्पयो जलं तत्पानेन यमुनातीरे पन्नं मृतं दृष्ट्वा करुणार्द्रया दृष्ट्या त्वया कस्योपकारो न कृतः। सर्वस्यापि कृत इत्यर्थः। तमेवाह—यस्माद्भोगी कालियो गरुडाद्भीतिरहितोऽभूत्। धुनी यमुना गतगरा निर्विषा अभूत्। दम्यादयो वत्सा बालाश्च रम्याः सजीवा अभूवन्। इति विपरिणामः॥

पन्थानं प्रथमं पिधाय वपुषा पीतेन वक्रं पुन-
र्व्यादायाजगरः परश्शतपशूनर्भैः समं जग्रसे ।
त्वं तस्यापि तदात्तजीवनविधिव्याजेन विष्णो व्यधाः
सद्यः संसृतिपाशनाशनमतस्त्वामीशमाशास्महे ॥ २८ ॥

अजगरोऽघासुरः स्थूलेन वपुषा प्रथमं मार्गमाच्छाद्य पुनर्मुखं व्यादाय विशालं कृत्वा अर्भकैर्बालैः सह परश्शतान्शताधिकान्पशूञ्जग्रसे । तेनात्ता भक्षिता गोपादयस्तेषां जीवनविधिमिषेण तस्याप्यघासुरस्य सद्यः संसारपाशनाशं हे विष्णो, त्वं कृतवान् । अतो हेतोरीशं संसारपाशनाशनक्षमं त्वां वयमाशास्महे वाञ्छामः ॥

देव श्रीवर पीवरः कवलयंस्तत्त्वार्थवुध्यङ्कुरा-
न्हृत्कासारदयापथः कलुषयन्मोहो महाकासरः ।
अन्तर्यामिणि साभ्यसूयहृदयं धत्ते भवत्यप्ययं
तत्किं तेन महाहवः सुमनसां संतुष्टये नेष्यते ॥ २९ ॥

हे देव, हे श्रीपते, पीवरः स्थूलो मोह एव महाकासरो महामहिषः । 'कासरो महिषः स्मृतः' । अन्तर्यामिणि भवति त्वय्यपि असूयासहितं चित्तं धत्ते । किं कुर्वन् । तत्त्वार्थबुध्यङ्कुरान् तत्त्वज्ञानलेशान् कवलयन्ग्रसमानः । तथा हृदयमेव कासारः सरस्तस्य दयारूपं जलं कलुषं कुर्वन् । 'कासारः सरसी सरः' । तत्तस्मात्तेन मोहेन महद्युद्धं सुमनसां साधूनां संतोषाय किं नेष्यते ॥

विश्वाधार हरेऽहरेकमपि मे हृद्वृत्तिरप्युल्लस-
त्त्वद्ध्यानोद्धुरदुग्धसिन्धुलहरीलीलामरालीयताम् ।
येनाह्नाय समस्तजन्म सफलं संजायतेऽह्ना यथा
वर्णेनादिभवेन देव सफला वैयञ्जनीयं जनिः ॥ ३० ॥

हे विश्वस्याधार, हे हरे, मम चित्तवृत्तिरेकदिनमपि उत्फुल्लं विकसच्छ्रेष्ठं यत्तव ध्यानं स एवोद्धुरो महान्दुग्धसागरस्तस्य लहरीषु लीलाहंसवदाचरतु । येन हरिध्यानाब्धिहंसत्वेन अह्ना एकदिनेन सकलजन्म सफलं जायते । तत्र दृष्टान्तः—यथादिभवेन वर्णेनाकारेण सर्वा व्यञ्जनामियं वैयञ्जनी जनिः कादिव्यञ्जनसृष्टिः सफला जायते तेन विनोच्चारयितुमशक्तेः ॥

श्रीदामोदर सीदतामपि सतां त्वत्तः परं याचितुं
चेतो नेच्छति वेदगोरसलसद्धैयंगवीनात्मनः ।
कः कल्पद्रुममूलनिर्मलमणीनिष्पन्नवेदीतलं
हित्वा काङ्क्षति तीरभूरुहभवच्छायामपायास्पदम् ॥ ३१ ॥

हे श्रीदामोदर, सीदतां दुःखितानामपि सतां चेतस्त्वत्तोऽन्यं याचितुं नेच्छति। कीदृशात्त्वत्तः। वेद एव गोरसो दधि तस्य लसद्धैयंगवीनं नवनीतमुपनिषद्वेदानां सारत्वात् स एवात्मा स्वरूपं यस्य। उपनिषत्प्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—कल्पवृक्षमूले निर्मलरत्नैर्निर्मितं यद्वेदीतलं तत्त्यक्त्वापायानां विघ्नानामास्पदभूतां नदीतीरवृक्षच्छायां को वाञ्छति॥

देव श्रीवत्सलक्ष्मन्नव कवलयतः कालहस्ताद्विहस्ता-
नेतानेकोऽपि लोको निधिरधिकतरश्रीरनुक्रोशवाराम्।
या दैन्यं दुःखभाजां शमयति न दया किं तया साध्यमन्य-
त्तन्नः किं न प्रपन्नानपि विनयवृतो वीक्षसेऽपि क्षणार्धम्॥३२॥

हे देव, हे श्रीवत्सलाञ्छन, कवलयतो ग्रासं कुर्वतः कालहस्ताद्यमकराद्व्याकुलनेतानस्मांस्त्वमव रक्ष। यतोऽधिकशोभायुक्तोऽनुक्रोशवारां दयोदकानां निधिर्लोके त्वमसि। अर्थान्तरमाह—या दया दुःखिनां दीनत्वं न नाशयति तया दययान्यत्किं साध्यमस्ति। तत्तस्मात्प्रपन्नाञ्शरणागतान्विनययुक्तान्नोऽस्मान्क्षणार्धमपि किं न पश्यसि॥

लक्ष्मीजाने न जाने प्रतिजनिजनितानल्पसंकल्पसूत्रै-
रारब्धे मोहजाले नवनिविडरुचिग्रन्थिगुप्तात्मकत्वात्।
ध्यानं धर्मेषु धुर्यं धुतदुरितमथो पादयोरर्चनं ते
चारित्रं चातिचित्रं कलयितुमपि तद्रक्ष कारुण्यवत्त्वात्॥३३॥

हे लक्ष्मीपते, धर्मेषु धुर्यं मुख्यं धुतदुरितं निवर्तितपापं ध्यानं तव पादयोः पूजनम्, अतिचित्रं चारित्रं च कलयितुं मनसि धर्तुं न जाने न वेद्मि दयावत्त्वात्ततो रक्ष। ध्यानाद्यज्ञाने हेतुमाह—प्रतिजन्म नानावतारेषु जनिता ये अनल्पा बहुलाः संकल्पास्त एव सूत्राणि तैः कृते मोहजाले संसारे नवा प्रत्यहं नूतना या निविडा घना रुचिः प्रीतिः सैव ग्रन्थिस्तत्र गुप्तोऽनुस्यूत आत्मा चित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् संसारासक्तत्वाद्ध्यानाद्यज्ञानमिति भावः॥

मायामेया ममेयं तव नयनतिरोधानभूतास्ति विष्णो
न त्वां पश्यामि तस्मादपि हृदयसरोजन्मरोलम्बमेकम्।
संसारव्याधिवैद्यो यदसि तु तदियत्प्रार्थये स्वात्मदाना-
द्वीक्षे त्वत्पादमात्रं कुरु किमपि तथा सिद्धभैषज्यदानात्॥३४॥

हे विष्णो, अमेया अपरिमिता 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इति वचनात्। इयं तव माया मम नेत्राच्छादनरूपास्ति। तस्माद्धृत्कमले भ्रमरभूतमपि त्वां न पश्यामि। 'उभावानन्दरोलम्बौ भ्रमरे परिकीर्तितौ' इति कोशः। यद्यस्मात्त्वं संसाररूपरोगस्य

वेद्योऽसि तत्तस्मादात्मदानादात्मसमर्पणेनेयदेतावद्याचे सिद्धौषधदानात्तथा किमपि कुरु यथा तव चरणमात्रमपि पश्यामि ॥

देव श्रीरामचन्द्र द्रुतममृतवतः कुर्वतः कायभाजो
व्याजव्याहारतोऽपि व्यसनशतहतस्वीयमार्गानुरोधात् ।
त्वन्नाम्नः शक्यते कैस्त्रिजगति महिमा वक्तुमप्युक्ततत्त्वै-
स्तन्नाम त्वत्प्रसादान्मम रसनकृतावासमभ्यासतः स्तात् ॥३५॥

हे देव श्रीरामभद्र, त्रैलोक्ये त्वन्नाम्नो महिमा उक्ततत्त्वैस्तत्त्वज्ञैरपि कैर्वक्तुं शक्यते । न कैरपीत्यर्थः । कीदृशस्य त्वन्नाम्नः । व्यसनशतेन परदाराशक्त्यादिना हतो नष्टः स्वीयमार्गस्य स्वाचारानुष्ठानस्यानुरोधोऽनुवृत्तिर्येषां तानाचारबहिर्मुखानपि कायभाजः प्राणिनो व्याजव्याहारतः सांकेत्यादिमिषेणोच्चारणादप्यमृतवतो मोक्षभाजः कुर्वतः । तस्मात्त्वत्प्रसादात्तव नामाभ्यासवशान्मम जिह्वायां कृतवासं स्तात् । भवतु । अस्तेस्तातङ्ङादेशे रूपम् । 'सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥' इति शुकोक्तेः ॥

गुणग्रामं वक्तुं तव न वयमुद्दाममतयो
दयोदन्वन्नस्मास्वपि तदपि कोणं दिश दृशः ।
यतो लब्धे बोधे तव चरितपीयूषजलधौ
मरालानां स्यामाच्युत कतरसंज्ञाभृत इमे ॥ ३६ ॥

हे दयोदन्वन् दयासमुद्र, वयं तव गुणौघं वक्तुं नोद्यतबुद्धयः, तथाप्यस्मासु नेत्रस्य कोणं कटाक्षं दिश देहि । यतो दृग्दानाज्ज्ञाने प्राप्ते सति हे अच्युत तव चरित्रामृताब्धौ ये मराला हंसभूता ज्ञानिनस्तन्मध्ये कतरसंज्ञाभृतः किंचिन्नामधारका इमे वयं स्याम त्वद्दासमध्ये गण्यामहे । शिखरिणी वृत्तम् ॥

श्रीरामस्य नमस्यमस्यदशुभान्यङ्घ्रिद्वयं तद्वयं
चित्तं चित्तमपेतपातकभरा भूरादिलोके कदा ।
द्रक्ष्यामोऽखिलमेव जन्तुमतुलश्रीकं तुलस्युत्तर-
स्रग्भाजं गरुडध्वजं परिलसत्पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ॥ ३७ ॥

अशुभानि पापान्यस्यन्निराकुर्वत् नमस्यं नमनीयं श्रीरामस्य पादद्वयं चेतं चेतं विचिन्त्य विचिन्त्यापेतपातकभरा निष्पापाः सन्तस्त्रैलोक्ये सर्वजन्तुमीदृशं वयं कदा द्रक्ष्यामः । कीदृशम् । सर्वश्रीयुक्तं तुलस्या अधिकमालायुक्तं गरुडकेतुं शोभमानपीतवस्त्रं शार्ङ्गधनुर्धारिणम् । त्वत्पादस्मरणेन त्वत्स्वरूपं विश्वं कदा द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥

देव श्रीनरसिंह संहर मदज्ञानं यदाघ्रातहृ-
न्नालस्यं तरसा त्यजामि शिरसा नन्तुं त्वदङ्घ्रिद्वयम् ।
लग्नं यत्र मनो मनोहरतरास्ताराधिपास्याः स्त्रियो-
ऽपास्य स्वर्गसहामुदारमयते मायाविहीनं महः ॥ ३८ ॥

हे देव श्रीनृहरे, ममाज्ञानं संहर नाशय । येनाज्ञानेनाघ्रातं ग्रस्तं हृद्यस्याज्ञानग्रस्तोऽहं शिरसा तव पादद्वयं नमस्कर्तुमालस्यं तरसा बलेनापि न त्यजामि । यत्र पदद्वये लग्नं मनो मायातीतमुदारं महो ब्रह्मस्वरूपमयते प्राप्नोति । किं कृत्वा । अतिसुन्दरीश्चन्द्रमुखीर्देवानां स्त्रियोऽप्सरसोऽपास्य त्यक्त्वा ॥

यत्कारुण्यकटाक्षलेशवशतो लब्धा दिवः स्वामिता
यस्याज्ञामपहन्तुमन्तकशिरश्छेत्तापि नालं मृडः ।
संपत्तिक्षमया सदैव रमया यद्दास्यमभ्यस्यते
भक्ते सीदति यः प्रसीदति विभुः सेव्यः स एवाच्युतः ॥३९॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तवकः ।

स एवाच्युतः सेव्यो नान्यः । यत्कृपाकटाक्षलेशवशाद्दिवः स्वामिता स्वर्गैश्वर्यमिन्द्रत्वं लभ्यम् । यमशिरसश्छेत्ता मृडः शिवोऽपि यस्याज्ञा हातुं न समर्थः । संपत्तिदात्र्या लक्ष्म्या यद्दास्यमेवाभ्यस्यते । भक्ते सीदति यो हरिः प्रसन्नो भवति । एतादृशो हरिः सेव्यो नान्यः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे विष्णुविज्ञप्तिर्नाम षष्ठः स्तवकः ।

सप्तमः स्तवकः ।

संसारं तिरस्कर्तुं मङ्गलं करोति—

केयं कौस्तुभकान्तिपूरलहरीलीलाविहारातुला-
नन्दा नन्दति नन्दनन्दन घनश्यामे त्वदीयोरसि ।
हृद्येवासि ममेति मां यदवदस्तत्केत्यसूयाकुलां
छाया सुभ्रु तवेयमित्यवतु वः श्लिष्यन्मुरारिः श्रियम् ॥ १ ॥

कौस्तुभकान्तिपूरलहरीषु लीलाविहारेऽतुलो निबिड आनन्दो यस्या ईदृशी मेघाभे त्वदुरसि हे नन्दसूनो का नन्दति । 'त्वं मम हृदय एवासि' इति यदुक्तवान्, तर्हि 'इयं का' इत्यसूयाव्याप्तां लक्ष्मीं प्रति 'हे सुभ्रु तवायं प्रतिबिम्बः' इत्युक्त्वालिङ्गनं कुर्वन् मुरारिर्वो युष्मानवतु पातु ॥

विश्वासो वनितासु मन्दमतिभिर्मैत्री मृषा भाषणं
भेदो भर्गमधुद्विषोः करुणया मुक्ता क्रिया वा वरम् ।

अत्तं हालहलं कलङ्ककलना कष्टं कलिर्वोत्तमै-
र्ये गोविन्दपदारविन्दविमुखाः संभापणं तैर्न तु ॥ २ ॥

वरमेतानि कार्याणि, परं हरिपदविमुखैः सह संभाषणं न तु । तानि कानि कार्याणीत्याह—स्त्रीषु विश्वासः, मन्दबुद्धिभिर्नरैर्मैत्री, मिथ्यावचनम्, हरिहरयोर्भेदः, दयाहीना क्रिया निर्दयं कर्म, हालहलं विषमत्तं भक्षितम्, कलङ्कार्पणमन्यस्य, उत्तमैः सार्धं कलहः । एतेभ्योऽपि हरिविमुखसंभाषणमधर्ममित्यर्थः ॥

या वेला याति जन्तोर्जगति जलधरश्याम लोकाभिराम
श्रीराम ध्यानपूजाप्रणतिनुतिमहामङ्गलश्रीभिरिभ्या ।
आयुः सा सर्वकामैरभिमतमतुलं स्वर्गसौख्यं च सैव
ब्रह्म त्वं सा तदन्या मृतिनरकततिप्राप्तिगर्भार्तिहेतुः ॥ ३ ॥

हे मेघश्याम, लोकानन्दकर श्रीराम, सा ध्यानपूजानतिस्तुतिरूपमहामङ्गलशोभाभिरिभ्या आढ्या या वेला जन्तोर्याति । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । सैवायुर्जीवनम्, सर्वाभीष्टयुतं स्वर्गसुखमपि सैव वेला, ब्रह्मत्वं सैव, तदन्या हरिध्यानादिशून्या वेला मरणनरकश्रेणीपातगर्भदुःखानां हेतुः कारणम् ॥

श्रीरामाय नमो नमो नम इति व्याहृत्य हत्यायुता-
न्मुच्यन्ते मनुजा न जातु जठरं मातुर्विशन्ति क्वचित् ।
मन्त्रोऽयं मधुराक्षरः स्फुरतु मे जिह्वाञ्चले निश्चलो
येनामी निगडा गलन्ति सहसा संसारसंबन्धिनः ॥ ४ ॥

मनुष्याः 'श्रीरामाय नमः' इत्युच्चार्य ब्रह्महत्यादिपापौघान्मुच्यन्ते, जननीजठरं च कदाचिन्न विशन्ति । मधुरवर्णोऽयं मन्त्रो मे जिह्वाञ्चले स्थितः स्फुरतु । येन मन्त्रेणामी सशृङ्खलाः सहसा गलन्ति निवर्तन्ते ॥

सानन्दं सुन्दरीभिः सममरपुरोपान्तकान्तारवेल्ल-
न्मल्लीवल्लीमतल्लीप्रचुरपरिमलप्रीयमाणालिवृन्दैः ।
उद्गीतस्फीतशीतद्युतिसदृशयशा यच्चिरं भाति यज्ञैः
कैतत्कानन्तसेवाफलमहह कुतः कल्पवृक्षः क्व तालः ॥ ५ ॥

एतादृशो नरो यज्ञैरश्वमेधादिभिः कृत्वा सुन्दरीभिः सार्धं सानन्दं यच्चिरं शोभते । एतत्क्व । हरिसेवाफलं मोक्षाख्यं क्व । द्वौ महदन्तरे । मोक्षापेक्षया स्वर्गफलं तुच्छमित्यर्थः । कीदृशः । अमरपुरं स्वर्गस्तत्समीपे कान्तारं वनं तत्र वेल्लन्त्यः प्रसरन्त्यो या मल्लिवल्लीमतल्ल्यः मल्लिकालताश्रेष्ठाः । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ' इत्यमरः । तासां

१. जग्धादेशस्य वैकल्पिकत्वाभावात् 'अत्तम्' इति कस्य रूपमिति चिन्तनीयम्.

प्रचुरो यः परिमलस्तेन प्रीयमाणानि यान्यलिवृन्दानि भ्रमरसमूहास्तैरुद्गीतं स्फीतं चन्द्रसदृशं यशो यस्यैतादृशः सन् । दृष्टान्तमाह—पारिजातः कल्पवृक्षः । कुतः । तालश्च क्व । यथा पारिजाततालयोरन्तरम्, तादृशं मोक्षस्वर्गयोरित्यर्थः ॥

जन्तो दीन भवाध्वनीन बहुना भारेण किं कर्मणां
खिन्नः किं न करोषि कर्णकुहरे किंचिद्वरेण्यं वचः ।
विश्रामं कुरु रामचन्द्रचरणच्छायास्वनायासतो
यत्रत्या भविनो विनोदवशतो विन्दन्ति वाञ्छाधिकम् ॥ ६ ॥

हे भवाध्वनीन । अध्वनि गच्छतीति 'अध्वनो यत्खौ' इति खः । हे संसारपान्थ । हे दीन जन्तो, कर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानां भारेण किं खिन्नः श्रान्तोऽसि । किंचिच्छ्रेष्ठं वचनं कर्णविवरे किं न करोषि । किं वच इत्याह—हरिपदच्छायासु विश्रान्तिं कुरु । यत्रत्या हरिचरणस्था जन्तवो विनोदवशेनैवायासं विना वाञ्छाधिकं लभन्ते ॥

हर्षं चेत्कुरुषे सखे तदविता विष्णुर्ममेति ध्रुवं
कुर्वीथा यदि रोषमेष तदरिः संसार एकस्तव ।
लोभश्चेतसि चेत्तदर्पय धनं सत्पात्रभूते द्विजे-
ऽहंकारस्तु तवायमेव घटते यत्सर्वमेवास्म्यहम् ॥ ७ ॥

कामादयो यद्यपि निषिद्धाः, तथापि तव कर्तव्याश्चेत्, तर्हि तेषां करणे स्थानमाह—हे सखे, चेद्धर्षं कामं कुरुषे तर्हि 'हरिर्मम रक्षिता' इति कामं कुरु । यदि रोषं कुरुषे चेत्, तर्हि एक एष संसारस्तवारिः, तत्रैव कार्यः । तव चित्ते लोभश्चेत्, तर्हि सत्पात्रभूते विद्याचारयुते विप्रे धनं देहि । तवाहंकारस्त्वयमेव घटते यत्सर्वमहमेवास्मि । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥

ये वर्णा व्यवहारमार्गविविधव्यापारवन्तः सदा
किं तैः संसृतिजालविस्तृतिकृते तन्तुत्वमभ्यागतैः ।
जिह्वे जल्प निरन्तरं भगवते नारायणायों नमो
याताः पातकिनोऽपि यैः परपदं यत्तद्गुणागोचरम् ॥ ८ ॥

संसारमार्गे नानाव्यवहारोपयोगीनि यान्यक्षराणि संसाररूपजालस्य विस्तारार्थे तन्तुत्वं प्राप्तैस्तैरक्षरैस्तव किम् । मिथ्यावर्णोच्चारो न कार्य इति भावः । हे जिह्वे, नित्यं 'ॐ नमो भगवते नारायणाय' इति वर्णान्नित्यं वद । यैर्नारायणनामवर्णैः पातकवन्तोऽपि जना यद्गुणातीतं परपदं ब्रह्मपदं तद्याताः प्राप्ताः ॥

यावत्संसारदावानलबहुलबलोत्तालकीलाकराल-
प्राग्भारस्फारतापादतनुतरभवद्वेदनाभेदनाभिः ।

काय: पञ्चत्वमायात्ययमहह न ते वीजदैवैकवश्य-
स्तावन्नारायणस्य श्रय सुरसरितासेवितं पादपद्मम् ॥ ९ ॥

अहहेत्यद्भुते । हे जीव, दैवस्य प्राक्कर्मण एकोऽत्यन्तं वश्यो वशवर्ती । अयं ते तव कायो देहो यावत्पञ्चत्वं मृतिं नाप्नोति, तावद्गङ्गया सेवितं हरेः पादकमलं त्वमाश्रय सेवस्व । देहस्य पञ्चत्वं कुतः । तत्र हेतुमाह—संसार एव दावाग्निस्तस्याधिकसामर्थ्यादुत्तालाश्चञ्चला याः कीला ज्वालाः । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । तासां करालो भयंकरो यः प्राग्भार उच्चैस्तरता तेन स्फारो बहुलो यस्तापस्तस्मादतनुतराश्चातिमहत्यो भवन्त्यो या वेदनास्ता एव भेदनास्ताभिः । संसारतापैर्यावन्न म्रियत इत्यर्थः ॥

गोविन्दध्यानलीलालहरिपरिहृतानेकदुर्वारदोषाः
सन्तः स्वैरं चरन्तस्तृणमिव गणयन्त्येवमुच्चैर्भवाब्धिम् ।
स्वामी वागःसमर्थो विमलतमधियाराधितः साधकाना-
मम्भोधिं वा हनूमाननुनयवचनं जानकीवात्मशत्रोः ॥ १० ॥

हरेर्ध्यानरूपा या लीलास्तासां लहरिभिर्नाशिता अनेके दुर्वारा दोषाः कामक्रोधादयो येषामीदृशाः सन्तो विश्वामित्रादयः स्वैरं चरन्तः स्वेच्छाचरणशीला अयाज्ययाजनवेश्यागमनादि कुर्वन्तोऽपि संसारसमुद्रमुच्चैस्तृणमिव गणयन्ति मन्यन्ते । तत्र दृष्टान्तमाह—समर्थः स्वामी निष्कपटबुद्ध्या सेवितो भक्तानामागोऽपराधं यथा न गणयति । यथा हनूमान्समुद्रं नागणयत् । सीताशुद्ध्यर्थं गतः । सीता रावणस्य विनयवचनं यथा नागणयत् । तथा सतां संसार इत्यर्थः ॥

लब्ध्वा पार्वणचन्द्रचारुचतुरं कंदर्पकाण्डाकुलः
कामिन्या वदनं करिष्यसि वनं मन्ये चिरं कूर्दनम् ।
ख्यातिं क्षोणितले गमिष्यसि पुनः प्राप्याखिलं काङ्क्षितं
कालो न स्मृतिमेति किं कवलयन्नुत्तालजिह्वो जगत् ॥ ११ ॥

हे जन्तो, पूर्णेन्दुरम्यं नार्या मुखं प्राप्य कामबाणातुरो निबिडं कूर्दनं खेलनं करिष्यसि निखिलमिष्टं पुनः प्राप्य लोके कीर्तिं च प्राप्स्यसीति अहं मन्ये । परं चञ्चलरसनो जगत् कवलयन्ग्रसमानः कालः किं तव स्मरणं नायाति । संसारसौख्येऽपि मरणमावश्यकमिति भावः ॥

मुक्ताहारोऽपि पीनस्तनकलशलसत्स्वाङ्गभावान्न मुक्तो
मध्येवन्दि प्रविश्य श्रवणपथगता कर्णिका विभ्रमाय ।

शब्दायेते पदस्थे अपि पतनभयान्नूपुरे कामिनीनां
संसर्गस्तन्न दत्ते वत कतरदहो देहभाजामसौख्यम् ॥ १२ ॥

मौक्तिकहारोऽपि पीनौ यौ स्तनकुम्भौ तयोरुल्लसच्छोभमानं स्वाङ्गं स्वस्वरूपं यस्य तस्य भावान्न मुक्तः। तत्र शोभत एव। अथ च श्लेषः—मुक्त आहारो येनेदृशस्त्यक्तान्नोऽपि न सङ्गमुक्तः। कर्णस्यालंकारः कर्णिका। 'कर्णललाटात्कन्नलंकारे' इति कन्प्रत्ययः। कर्णगता कर्णिका वह्नेर्मध्ये। 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः। अग्निमध्ये प्रविश्यापि विभ्रमाय विलासाय भवति। वह्निप्रवेशेऽपि भ्रमो न गतः। चरणस्थे अपि नूपुरे पतनभयाच्छब्दं कुरुतः। पदस्थस्यापि पातभयमस्त्येव। तत्तस्माद्देहिनां नारीसङ्गः कियद्दुःखं न ददाति। सर्वासुखहेतवो नार्य इति भावः॥

को बिन्दुं मृगतृष्णिकासु पयसः प्राप्नोति यत्नाज्जनः
को वाभीषुभिरानमय्य शशिनं पीयूषमास्वादयेत्।
संसारे सुखमेति कः सिकतया निष्पन्नपात्रोपमे
जाड्यं जीव जहीहि याहि शरणं श्रीकान्तमेकान्ततः ॥ १३ ॥

को जनो मृगतृष्णायां यत्नादपि जलकणमाप्नोति। को वा किरणैश्चन्द्रं नमयित्वामृतं पिबति। सिकताकृतपात्रतुल्ये संसारे को वा सुखमाप्नोति। एतत्त्रयं दुर्लभमित्यर्थः। हे जीव जन्तो, जाड्यं मूर्खत्वं त्यज। सततं हरिं शरणं गच्छ॥

कायः कष्टनिकाय एष नरकद्वारं पुरन्ध्रीजनो
बन्धुः स्वार्थपरो नृपस्य पदवी कारुण्यलेशोज्झिता।
वित्तं विद्युदिवास्थिरं विवदिषा वेदे वितण्डावती
तत्संसारसमुद्रसारमितरत्किं कृष्णसेवामृतात् ॥ १४ ॥

एष देहो दुःखानां गृहम्, स्त्रीजनो निरयद्वारं तत्प्रापकत्वात्। स्वजनस्तु स्वार्थसाधको न तु परोपकारी, नृपपदमपि निर्दयम्, द्रव्यं तडिच्चलम्, वेदे विवदिषा वक्तुमिच्छा। 'विविदिषा' इति पाठे जिज्ञासा। वितण्डावती वादस्यास्पदम्। तस्माद्धरिसेवारूपामृतादन्यत्संसाराब्धौ किं सारम्। न किमपि। हरिसेवनमेव सारमित्यर्थः॥

तृष्णावारि न वारि नान्नमशितं क्षुद्व्याधिविच्छित्तये
योग्यामातनुते निरन्तरमियं निद्रात्मदैर्घ्यैषिणी।
मारो मूर्छति निर्दयं नरमधोदेशं नयन्भैरवं
किं मानं वद जीवितव्यविषये विष्णोर्विहायार्चनम् ॥ १५ ॥

वारि जलं तृष्णां वारयति तृष्णावारि तृष्णानिवर्तकं न भवति। अन्नमपि भक्षितं सत्क्षुधारूपव्याधेर्नाशकं न। दिनान्तरे क्षुधोदयात्। निद्रा स्वस्य दैर्घ्यमिच्छती सती नि-

मेघगिरिणाभ्यासं करोति । जनं भयंकरमधोदेशं नरकरूपं प्रापयन्मारः कामो वर्धते । ततो वद हरेः पूजां विना जीवितं किं सारम् । हरिपूजनमेवेत्यर्थः ॥

कंसारातिसुरातिसेवितपदध्यानप्रमोदक्षणं
हित्वाराधकबाधकव्यधविधौ लोकत्रये दक्षिणम् ।
कः सारामितरः करिष्यति विशामाशाभृशावर्तव-
त्संसाराब्धिसमर्थमारमकरग्रासीकृतानामिह ॥ १६ ॥

कंसशत्रोर्हरेः सुरैर्देवैरत्यन्तं सेवितं यत्पदं तस्य ध्यानेन यः प्रमोदोत्सवस्तं त्यक्त्वान्यः को विशां नृणां सारां समाधानं संभालनं करिष्यति । न कोऽपि । कीदृशानां विशाम् । आशा तृष्णैव भृशोऽत्यर्थं आवर्तो जलभ्रमो यत्रेदृशो यः संसारसमुद्रस्तत्र समर्थो यो मारः काम एव मकरस्तेन ग्रासीकृतानां भक्षितानाम् । कामाकुलानामित्यर्थः । ध्यानप्रमोदक्षणं कीदृशम् । त्रैलोक्ये आराधकानां सेवकानां ये बाधकाः कामादयस्तेषां व्यधो नाशस्तद्विधौ नाशकरणे दक्षिणं कुशलं समर्थमित्यर्थः । हरिध्यानमेव कामादिशमकमिति भावः ॥

भूयाद्भूधर भक्तिरेव भवतः पादाम्बुजे भूयसी
यामाश्रित्य यमं न मन्दमतिरप्यालोकते कुत्रचित् ।
दीव्यत्संसृतिदावपावकपयोवाहप्रवर्षत्ततिः
पीयूषादपि पेयपावनरसा लभ्या सदभ्यासतः ॥ १७ ॥

हे भूधर, तव पादाब्जे भूयसी वह्वी भक्तिर्मे भूयात् । मन्दबुद्धिरपि यां भक्तिमाश्रित्य कदापि यमं न पश्यति । कीदृशी भक्तिः । दीव्यन्प्रसरन्यः संसार एव दावाग्निस्तत्र मेघस्य प्रवर्षन्ती ततिः श्रेणी । तन्नाशिकेत्यर्थः । अमृतादपि पातुं योग्यः पावनः पवित्रो रसो यस्याः । अमृतादपि स्वादीयसीत्यर्थः । तथा सता श्रेष्ठेनाभ्यासेन प्राप्या ॥

संसाराह्वयदावपावकलसल्लोभादिकीलावली-
दाहव्याहतदेहिदौःस्थ्यदलने यज्जायु वीर्योत्तरम् ।
पीयूषादतिरिच्यतां मम मुखव्याकोशपद्माशये
तद्गङ्गादिगरिष्ठतीर्थगुरु ते गोविन्द पादोदकम् ॥ १८ ॥

हे गोविन्द, तत्तं तव चरणोदकं मम मुखलक्षणे विकसितकमलमध्ये अमृतादप्यतिरिच्यताम् । अमृतादपि स्वादुतरमस्तु । तत्किम् । यत्पादोदकं संसाररूपदवाग्नेर्लसन्त्यो या लोभादिलक्षणा ज्वालापङ्क्तयस्तज्जनितदाहेन व्याहताः पीडिता ये देहिनस्तेषां दौःस्थ्यं दुःखं तद्दलने तन्नाशे वीर्योत्तरं बलवज्जायु औषधम् । संसारदावानलशमकमित्यर्थः ॥

संसृत्याह्वयवागुरैकविषये व्याधो हि कालाभिधो
मायाजालवशं विधाय बलवानह्नाय मामक्षिपत् ।
तत्रत्यातुलजन्तुजातिकलनोद्दामापदं मां दया-
सिन्धो माधव मोचयामितभयाद्दीनं धृताशं त्वयि ॥ १९ ॥

संसारलक्षणवागुराया मृगबन्धन्या एको विषयो देशः तत्र कालनामा बलवान् व्याधो-ऽह्नाय शीघ्रं मायालक्षणजालवशवर्तिनं मां कृत्वा अक्षिपत् क्षिप्तवान् । तत्रत्याः संसारवागुराविषयस्था अतुला बहवो या जन्तुजातयस्तासां कलनेन ग्रसनेन उद्दामा उत्कृष्टा आपत्पीडा यस्य तम् । अत एव दीनं त्वयि धृताशं कृताभिलापं मां हे दयाब्धे माधव, अमितादसंख्याद्भयान्मोचय । संसृतिपथं निवर्तयेत्यर्थः ॥

मायाजालमिदं विचित्रमतुलं यस्मात्समुत्पद्यते
सूत्रं प्रत्युत संसृतिप्रसृतये यत्र स्थिता जन्तवः ।
नित्यं निर्व्यथनैर्निवारितदृशो यन्मध्यगैर्दृश्यते
विश्वाकारतया तदेव परमं ब्रह्म प्रकाशात्मकम् ॥ २० ॥

इदं मायाजालं विचित्रमाश्चर्यकारि । अतुलमनुपमं च । तदेवाह—यस्मान्मायाजालात् प्रत्युत वैपरीत्येन संसारप्रसाराय सूत्रं महत्तत्त्वमुत्पद्यते । 'प्रकृतेर्महान्' इत्यादिश्रुतेः । सूत्राज्जालं जायते । अत्र पुनर्जालात्सूत्रमिति वैपरीत्यम् । यत्र मायाजाले स्थिता जन्तवो निर्व्यथनैर्नितरां पीडनैर्निवारितदृशो नष्टज्ञाना वर्तन्ते । अथ 'रन्ध्रं निर्व्यथनं रोकम्' इत्यमरोक्तेर्निर्व्यथनं छिद्रं तेन वारितनेत्रा जना इत्याश्चर्यम् । छिद्रे तु पश्यन्ति । किंच, यन्मध्यगैर्यत्र मायाजाले स्थितैर्जनैः प्रकाशरूपं तद्ब्रह्म विश्वाकारतया संसाररूपत्वेन दृश्यते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युक्तेः ॥

मा दामोदर दाः कदाचन चिदानन्दानुभावोत्सवा-
दन्यं मे समयं भयंकरभवव्याधिप्रधानौषधात् ।
कस्ते पादसरोजसेवनसुधास्वादसंतुष्टहृ-
त्सौख्ये संसृतिसंभवे सुमतिमान्संजायते सस्पृहः ॥ २१ ॥

हे दामोदर, कदाचिदपि चिदानन्दस्य योऽनुभावस्तज्जनितादुत्सवादन्यं समयं क्षणं मे मह्यं मा दाः मा देहि । किंभूतात् । भीतिप्रदो यो भवव्याधिः संसाररोगस्तस्य प्रधानं श्रेष्ठमौषधं तद्रूपात् । अर्थान्तरमाह—ते तव पादपद्मसेवनमेव सुधा अमृतं तस्य शोभनस्वादेन संतुष्टं हृत् हृदयं यस्य एतादृशः को वा सुमतिमान् संसारोत्थसुखे साभिलाषो जायते ॥

सर्वाशासु समुन्नते जितवति प्रायेण तापत्रयं
श्रीरामे भवदावपावकघने निष्पङ्कजन्मस्थितौ ।
अव्यक्ताक्षरमेव गर्जति भवेद्यासारमुक्तिस्तया
मा सीदन्तु सबीजयोगमरुतः सत्क्षेत्रिणोऽयं नयः ॥ २२ ॥

संसारदावानलस्य घने मेघे संसारतापशमके श्रीरामे अस्पष्टाक्षरं गूढं यथा तथा गर्जति या सारा श्रेष्ठा मुक्तिर्भवेत्, तया सन्तः क्षेत्रिणो देहिनो मा सीदन्तु । अयं नयो नीतिः । कीदृशे रामे । सर्वदिक्षु समुन्नते प्रसिद्धे । आध्यात्मिकादितापत्रयं प्रायेण जितवति तापनाशके । निष्पङ्कं निष्पापं जन्म येषां तत्र स्थितिर्यस्य तस्मिन् । अर्थान्तरध्वनिः—सर्वदिक्षून्नते तापनाशके निश्चिता पङ्कस्य जन्म स्थितिश्च यत्र । गूढं गर्जति मेघे या आसारस्य वेगवृष्टेर्मुक्तिर्भवेत्, तया क्षेत्रवन्तो न सीदन्ति । कीदृशा देहिनः क्षेत्रिणश्च । सबीजयोगमरुतः । साकारध्यानयुक्तो योगः सबीजयोगः, तत्र मरुत् प्राणायामो येषां ते । बीजं व्रीह्यादि तद्योगेन मरुता अनुकूलवायुना च सह वर्तमानाः । 'पङ्कोऽघे कर्दमेऽपि च ।' 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे ॥' [इति हैमः ।] 'क्षेत्रं भरतादौ भगाङ्कयोः । केदारे सिद्धभूपत्न्योः' इति कोषः ॥

चित्रं त्वेतदलब्धबीजविवशा योगेन हीनाः सदा
येषां साधयितुं समीहितमभून्नैवानुकूलोऽनिलः ।
क्षेत्रं वीतवृषोदयं बहुतृणं संप्राप्य संकर्षणाः
साम्यं ते समवाप्नुवन्ति फलतः श्रीरामनामग्रहात् ॥ २३ ॥

एवंविधा अपि नराः श्रीरामनामग्रहणमात्रेण सम्यक्कर्षणं शरीरशोषणं कृषिश्च येषां ते फलतः फलेन सादृश्यं यान्तीत्येतच्चित्रम् । कीदृशाः । अलब्धं यद्बीजं सबीजयोगध्यानं च तेन विह्वलाः । योगेन योगाङ्गेन यमादिना उपायेन, हलादिसामग्र्या च हीनाः । किंच, येषां समीहितमिष्टं साधयितुमनुकूलो वायुः प्राणायामो बाह्यवायुश्च नाभूत् । किं कृत्वा । वीतो नष्टो वृषोदयो धर्मोदयो वृष्ट्युदयश्च यस्मात् । बहुतृणं तृणादप्यूनं तुच्छम् । तृणात् '(विभाषा बहुच्) परस्तात्तु' इति बहुच् । बहूनि तृणानि यत्र ईदृशं क्षेत्रं स्थानं च प्राप्य ॥

रे संसारपयोद पुण्यतरणिं प्रच्छाद्य पङ्कोत्तरा
वृष्टिर्वैषयिकै रसैरविरतं सन्मार्गरोधाय ते ।
किं च स्त्रैणकटाक्षलक्षणतडिज्झंकारतः केशवा-
सक्तान्भीषयसे श्रुतस्तव न किं तत्ताक्ष्यपक्षानिलः ॥ २४ ॥

रे संसारमेघ, पुण्यतरणिं धर्मलक्षणं सूर्यं प्रच्छाद्य वैषयिकैर्विषयसंबन्धिभी रसैर्विषया-स्वादैः पङ्कं पापमुत्तरमधिकं यस्याः सा । तव वृष्टिः सन्मार्गस्य रोधाय वारणाय भवति । किंच स्त्रीसंबन्धी कटाक्षरूपो विद्युतो झांकारस्तेन विष्णुभक्तान् यत्त्वं भीषयसे भयमुत्पा-दयसि, तत्किं तव तस्य हरेस्तार्क्ष्यो गरुडस्तत्पक्षवातो न श्रुतः । स त्वां निर्मूलं करिष्य-तीत्यर्थः । वातस्य मेघनिराकरणक्षमत्वं प्रसिद्धम् ॥

तृष्णावल्लभ दम्भदोर्बल महामोहप्रविष्टास्पद-
क्रोधालस्यवयस्य लोभविभव भ्रान्तिव्रतैकादर ।
संकल्पात्मक मर्म तेऽस्ति विदितं संसार किंचित्परं
यन्नारायणनाममात्रचकितो भूयो न भावी भवान् ॥ २५ ॥

तृष्णा वल्लभा यस्य । दम्भ एव बाहुबलं यस्य । महामोहस्थितावास्पदं यस्य । को-पालस्ये मित्रे यस्य । लोभ एव विभवः समृद्धिर्यस्य । भ्रान्तिर्व्रतरूप एक आदरो यस्य । संकल्प एव आत्मा स्वरूपं यस्य । हे संसार, तव किंचित्परमुत्कृष्टं मर्म विदितमस्ति । यद्धरिनाममात्रभीतो भवान्न पुनर्भविष्यति ॥

लोलत्वं न जहाति हन्त कमला कौमारमुख्यं वयो
विद्युद्दर्शनकल्पमल्पदिवसा नैव स्थितिः स्वैः सह ।
या जागर्ति विदन्निदं न मनुजः संकल्पशय्यां गतः
संसाराह्वयवैरिणो विलसितं सर्वं तदेतद्ध्रुवम् ॥ २६ ॥

हन्तेति खेदे । लक्ष्मीश्चाञ्चल्यं न त्यजति । बाल्यादिवयस्तु विद्युद्दर्शनतुल्यम् । अति-चञ्चलमित्यर्थः । बन्धुभिः सहावस्थानं स्वल्पकालावस्थायि । मनुष्य इदं लक्ष्म्यादिचा-ञ्चल्यं जानन्नपि यन्न जागर्ति । मनोरथरूपशय्यां गतः सन् पारलौकिकं न करोति । नि-श्चितमेतत्सर्वं संसारलक्षणशत्रोर्विलसितम् । संसारप्रताप इत्यर्थः ॥

रे संसारसमुद्र मुद्रय मुखं मा गर्ज लोलैर्जलै-
र्गण्डूषग्रहिलो ग्रहीष्यति मुनिस्त्वां कुम्भकात्संभवन् ।
ब्रह्मण्यः स यमी घनाम्बुगरलप्रायः प्रवीणः प्रभु-
स्ताराकारधरः समस्तजगतामानन्दहेतूदयः ॥ २७ ॥

रे संसारार्णव, मुखं मुद्रय, चञ्चलैर्जलैर्मा गर्ज । ब्रह्मण्यो ब्रह्मप्रतिपादकः । यमी नि-यमयुक्तः । [घनाम्बु] मेघजलं निबिडपानीयं तदेव विषं तन्नाशचतुरः । तारस्य प्रणवस्य आकारधारी, बिन्दुरूपो वा । सर्वलोकानामानन्दकारणीभूत उदयो यस्यैतादृशः । कुम्भकात्प्राणायामभेदादुत्पन्नः । मुनिर्मननशीलः । ज्ञानरूपो हे ग्रहिल आग्रहवांस्त्वां ग्रहीष्यति ग्रसिष्यति ॥

प्रायो य[त्परिचर्य]यैति विलयं दोषोऽखिलः संचितः
सर्वोपद्रवशान्तिरस्ति चरिते यस्य श्रुते विश्रुते।
यन्नामैव महौषधं त्रिभुवने पथ्यं पयः पादयोः
संसारामय रामचन्द्रचरणप्रह्वे भवेत्किं व्यथा॥ २८॥

हे संसाररोग, हरिपादनम्रे नरे तव किं भवेत्। तमेव हरिं वर्णयति—यत्सेवया संचितः सर्वो दोषः प्रायो नाशमाप्नोति। विश्रुते यस्य चरिते रावणवधादिके श्रुते सति सर्वेषामुपद्रवाणां नाशोऽस्ति भवति। त्रैलोक्ये यन्नामैव रामेत्यादिकं रोगौषधम्। यत्पादोदकं पथ्यं हितम्। ईदृशे रामभक्ते त्वमकिंचित्करः॥

सारं सर्वगिरां सदा दिशति यज्जन्तोरसव्यश्रुतौ
काश्यां कालजिघृक्षितस्य करुणाकल्लोलमाली मृडः।
पीतं पुण्यवशाद्दशाननरिपो रामेति नामामृतं
येनासावमृती भयंकरभवाम्भोधेर्भयं तस्य किम्॥ २९॥

रावणशत्रो रामेतिनामरूपममृतं येन पुण्यवशात्पीतम्, असौ अमृती मोक्षाधिकारी। तस्य भयंकरात्संसारसमुद्रात्किं भयम्। न किमपीत्यर्थः। तदेवाह—दयासमुद्रो हरः काश्यां कालेन गृहीतुमिष्टस्य मुमूर्षोर्जनस्य दक्षिणकर्णे सर्ववाणीनां सारभूतं सदा यद्रामनामोपदिशति॥

रोष त्वं दोषपोषोन्मुख विषयजुषो यन्निगृह्णासि तद्व-
न्मैव श्रीवत्सलक्ष्मोपचरणचतुराज्ञीगणो जातु जन्तून्।
क्षेमं रामं नमन्तः कति तु कृतिविदामुत्तमं मन्तुमन्तो
धाम व्याधामपाणिप्रमुखमखभुजां भेजुरुद्भासिताशाः॥ ३०॥

हे रोष, हे दोषस्य वृद्धावुन्मुख, विषयसेवापरांस्त्वं यद्वत्पीडसि, तद्वद्धरेरुपचरणं सेवा तत्परान्नरान्माजीगणः मा गणय। गणयतेर्लुङि मध्यम[पुरुषै]कवचनम्। 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्यस्य गणयतेर्विकल्पितत्वाच्चङ्कार्यम्। मन्तुमन्तः सापराधा अपि जनाः कृतज्ञानां श्रेष्ठमिमं हरिं नमन्तः कतीन्द्रादिदेवलोकान्न प्राप्ताः। कीदृशाः। उद्भासिता दिशो यैः। व्याधाम वज्रं पाणौ यस्य व्याधामपाणिरिन्द्रः। 'व्याधामोऽपि' इति वज्रनामसु क्षीरस्वामी॥

दानं नानन्दहेतुर्भवति महदहो दत्तमप्युत्तमेभ्यो
यागो वा गोहयादिर्गलितफलतया नर्म निर्माति नोच्चैः।
धर्मः शर्मैकभूमिर्न विलयमयते कोऽत्र यस्य प्रसङ्गा-
द्दम्भो दम्भोलिकल्पः स्पृशति कथामिवाधोक्षजध्यानधन्यान्॥ ३१॥

दानमिति । पात्रेभ्यो दत्तं महदपि तुलापुरुषादिकं दानं सुखकारणं न भवति । गोमेधादिमार्गोऽपि अधिकसुखं न करोति । कुतः । गलितफलतया । क्षीणफलत्वेन दानयागादिफलं भुक्तं क्षीयत इत्यर्थः । यस्य हरेः प्रसङ्गाद्धरिसेवातः शर्मणः सुखस्य एका असाधारणी भूमिः स्थानभूतो धर्मो न नाशं प्राप्नोति । तस्य हरेर्ध्याने एकनिष्ठान्ध्यानपरान्को दम्भाद्यधर्मसंबन्धः कथमभिभवति । नाभिभवतीत्यर्थः ॥

भवतिमिर किमेतन्मेदुरं ते दुरन्तं
प्रसरति परितोऽङ्गं पीडयत्साधुलोकान् ।
हरितरणिरुदेति ग्रस्तमायातमिस्रो
रचयति न पुरा त्वां किं कथाशेषमेषः ॥ ३२ ॥

हे संसाररूपान्धकार, मेदुरं बहुलं दुरन्तं दुष्टावसानं साधुजनान्पीडयत्ते तवैतदङ्गं किं प्रसरति । न प्रसारणीयमित्यर्थः । यतो हरिरेव सूर्य उदयं याति । ग्रस्तं मायारूपं तमो येन । एष हरिमिहिरः । 'मिहिरारुणपूषणः' इति कोषः । त्वां कथैव शेषो यस्य तादृशं किं न पुरा रचयति । न रचयिष्यतीत्यर्थः ॥

भवभुजग जगन्ति व्याकुलीकृत्य दर्पा-
दयि दशसि दशास्यारातिसेवारतान्यत् ।
विषयविषयुताशीःखण्डनेऽतिप्रचण्डा-
त्किमु पतगपतेस्ते कोऽपि गोपायितास्ते ॥ ३३ ॥

हे संसारसर्प, गर्वाज्जगन्ति व्याकुलानि कृत्वा यद्दशास्यो दशमुखस्तदराती रामस्तत्सेवापरायणांस्त्वं दशसि ग्रससे । तत्किं पतगानां पक्षिणां पत्युर्गरुडाद्गोपायिता रक्षिता कोऽपि तव वर्तते । कीदृशात् । विषया एव विषं तद्युक्ता आशीर्दंष्ट्रा तत्खण्डनेऽतिसमर्थात् ॥

भवदव तव दग्धुं नौचिती विष्णुभक्तां-
श्चरितमतुलमेतत्किं न याति स्मृतिं ते ।
यदयमपिवदग्निं गोकुलग्रासगृध्नुं
भवति सह महद्भिः श्रेयसे किं विरोधः ॥ ३४ ॥

हे संसारदावाग्ने, हरिभक्तान्दग्धुं तवौचिता योग्यता नास्ति । एतदतुलं हरेश्चरितं किं तव स्मरणं नाप्नोति । यदयं हरिर्गोकुलदाहे साभिलाषं दवाग्निं [अपिबत् । अशमयदिति भावः] ॥

[१]आसीत्स्यमन्तकमणेर्हेलहेतिचेतः
कृष्णेऽतिकोपकठिनं कुहुनाविहीने ।

१. श्लोकोऽयं कुत्रचित्प्रकृतस्तवकावसाने दृश्यते.

सीतापि भर्तुरभवद्धनदुःखहेतुः
संसारसागररसा गरलोपमानाः ॥ ३५ ॥

हलं हेतिरायुधं यस्य तस्य बलभद्रस्य चित्तं निष्कपटेऽपि कृष्णे स्यमन्तकमणेर्हेतोः कोपेन कठिनमभूत्। [कथंभूते कृष्णे। कुहुनाविहीने छलरहिते।] "शतधन्वा मणिं गृहीत्वा पलायित इति श्रुत्वा तं हन्तुं गतौ बलकृष्णौ ततो हयं पतितं विलोक्य बलमवस्थाप्य गतेन हरिणा तं हत्वा 'मणिर्नास्ति तत्र' इत्युक्ते मणिः कृष्णेन निह्नुत इति मत्वा बलः क्रुद्धोऽभूत्" इति कथा। सीतापि रामस्य निबिडदुःखदायिन्यभूत्। अत एव संसाराब्धिरसाः केचन कामिनीरूपा विषतुल्याः। यैर्हरयेऽपि दुःखमदायीति भावः॥

भाति श्रीतुलसि प्रसिद्धमहिमा तेऽयं विधेयं विधे-
र्यत्स्वीयं न करोषि दासमसकृत्कर्तारमप्यंहसाम्।
यत्पत्रे पुरुषोत्तमप्रभृतयो देवा निवासोत्सवा-
स्तस्यायुक्तमिदं तदम्ब नय मां पारं भवाम्भोनिधेः॥ ३६ ॥

तुलसीं प्रार्थयते—हे श्रीतुलसि, अयं तव प्रसिद्धो महिमा भाति। कः। असकृत् अनेकवारं पापानां कर्तारमपि स्वीयं निजं दासं यद्विधेर्दैवस्य विधेयं वशं न करोषि। पापोऽपि त्वद्भक्तस्त्वयोद्ध्रियत इति प्रसिद्धार्चाकीर्तिरित्यर्थः। यस्यास्तव पत्रे हर्यादयो देवा निवासनिरताः। तस्यास्तवेदमेव युक्तम्। तत्तस्माद् हे अम्ब, मामपि संसाराम्बुधेः पारं नय प्रापय॥

चक्षुर्मैव दिदृक्षु भूः परवधूवक्षोजपद्मप्रभां
कर्णाकर्णय कौतुकादपि वचो मावर्णवादात्मकम्।
जिह्वे जल्प यथातथं विरमयाप्यक्षं परं पातका-
न्मच्चित्तेऽखिलदुष्टदर्पदलनो दामोदरो दीव्यति॥ ३७ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां संसारतिरस्करणो नाम सप्तमः स्तबकः॥

हे चक्षुर्नेत्र, परस्त्रीस्तनपद्मकान्तिं द्रष्टुमिच्छु मैव भूः मा पश्य। हे कर्ण, अवर्णवादात्मकम्, अपवादवचनरूपं वा कौतुकादपि मा शृणु। हे जिह्वे, सत्यं वद। परमप्यक्षमिन्द्रियं घ्राणकरादिकं पापान्निवर्तय। यतः सर्वेषां दुष्टानां दर्पनाशको हरिर्मम मनसि क्रीडति॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे संसारतिरस्कारो नाम सप्तमः स्तबकः॥

अष्टमः स्तबकः।

संप्रति ध्यानं वक्तुं मङ्गलमाचरति—

गोप्यः कोऽप्ययमद्भुतः सुतपसो नन्दस्य सूनुः स्वयं
शंभुर्वा कमलासनः सुरशिरोरत्नं रमेशोऽपि वा।

संलापामृतपूर्णकर्णकुहरामेवं व्रजस्त्रीजनै-
र्गाढानन्दमयीं पयोऽर्थमवतु श्लिष्यन्यशोदां हरिः ॥ १ ॥

हे गोप्यः, शोभनतपोयुक्तस्य नन्दस्यायं पुत्रः कोऽप्यद्भुतः शिवो ब्रह्मा देवशिरोमणिर्हरिर्वा, एवं गोपीजनैः संलापामृतेन पूरितं कर्णविवरं यस्यास्ताम् । अत एव निविडहर्षव्याप्तां यशोदां स्तनपानार्थमालिङ्गन्हरिर्वः पातु ॥

पात्रं हृत्कमलं मुरारिचरणद्वन्द्वैकसेवामृतं
स्नेहोऽनन्तनितान्तनिर्मलगुणैरुद्दामशोभा दशा ।
अन्तर्यामितया प्रतीतममलं ज्योतिः किमप्यद्भुतं
मायाकज्जलरेख एष भवताद्दीपो भवध्वान्तभित् ॥ २ ॥

एष परमात्मरूपो दीपो वो युष्माकं संसारान्धकारभिद्भवतु । दीपसामग्रीमाह—हृत्पद्मं पात्रम् । हरिचरणयुगलभक्तिलक्षणममृतं स्नेहस्थानीयम् । हरेरत्यन्तनिर्मला ये गुणा ऐश्वर्यादयस्तैरुत्कृष्टशोभायुक्ता दशा वर्तिः । अन्तर्यामिस्वरूपेण प्रसिद्धं निर्मलाश्चर्यकारि ज्योतिर्दीपप्रभास्थानीयम् । किंभूतो दीपः । मायैव अञ्जनरेखा यस्य ॥

आयुर्नीरमिदं निमेषमिषतः कालेन पेपीयते
पश्य प्राश्य जगन्ति विश्वविरमेऽविच्छिन्नतृष्णावता ।
प्राणस्तद्भयविह्वलः प्रियतया देहस्य चायं पुन-
र्यातायातपरस्तदत्र कतरत्कृष्णादुपायान्तरम् ॥ ३ ॥

जगन्ति प्राश्य विश्वं संहृत्य विश्वनाशेऽपि अविच्छिन्नतृष्णायुक्तेन कालेन निमेषमिषादायुर्लक्षणं जलं पेपीयते । पातेर्यङ् । तस्मात्कालाद्भयेन व्याकुलः प्राणोऽयं देहस्य वल्लभतया यातायातपरो गमनागमनपरोऽस्ति । तत्तस्मादत्र संसारे कृष्णादन्यदुपायान्तरं सुखसाधनं कतरत् । किमस्ति । हरिं विनान्य उपायो नास्तीत्यर्थः ॥

यत्ते चित्ते विधत्ते हरिपरिचरणोपायमस्तव्यपायं
शास्त्रं साक्षात्समत्वप्रमदसमुदयप्राप्तये तद्धि विद्धि ।
लीलाकैलासशैलाश्रयविबुधवरप्राज्ञतायास्तु शेषं
संसारस्थित्यपेक्षापलपितपरमानन्दमर्थान्तराढ्यम् ॥ ४ ॥

'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः' इत्यादिना गीतोक्तं यत्समत्वं तेन यः प्रमदसमुदय आनन्दोदयस्तत्प्राप्तये शास्त्रं गीतोपनिषदादिवेदान्तशास्त्रं यत्ते यत्नवति । यती प्रयत्ने । चित्ते हरिसेवालक्षणमुपायम्, अस्तो व्यपायो विघ्नो यत्र निर्विघ्नं यथा तथा विधत्ते करोति, इति विद्धि जानीहि । आदौ मनोजयः, ततो हरिसेवा, ततः समत्वाप्तिः,

ततो ब्रह्मानन्द इति क्रमः । ततो लीलया कैलासः शैल आश्रयो यस्येदृशो यो विबुधवरो देवश्रेष्ठः शंकरस्तस्य, प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति वा तस्य भावः प्राज्ञता ज्ञानं तस्याः शेषं तदन्यप्रतिपादकमर्थान्तरयुक्तं यच्छास्त्रं तत् । संसारस्थित्यपेक्षया अपलपित आच्छादितः परमानन्दो येनेदृशं बोध्यम् । हर्यन्यप्रतिपादकं शास्त्रं संसारप्रापकमित्यर्थः ॥

येनानेना विना स्यान्न विहितदुरितस्तीर्णचान्द्रायणादिः
प्रायश्चित्तोऽप्यथान्यो विविधवृषवशाद्वासवावासवासम् ।
संप्राप्य स्निग्धमुग्धाधरमधुररसास्वादसौहित्यहीनो
दीनो विभ्रंशमेति श्रयत तदनिशं दास्यमेवाच्युतस्य ॥ ५ ॥

द्विविधो जनः, पापी पुण्यवांश्च । तयोरपि हरिरेव शरणमित्याह—विहितं दुरितं गोवधादिपापं येन सः । कृतचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तोऽपि येन हरिं विना अनेना निष्पापो न स्यात् । अन्यथा अन्यः पुण्यवान् विधिधर्मवशाद्वासवावासे स्वर्गे संस्थितिं प्राप्य स्निग्धः प्रीतिविषयो मुग्धः सुन्दरो योऽधरस्तस्य यो मधुररसस्तस्यास्वादेन यत्सौहित्यं तृप्तिस्तद्रहितोऽप्सरोभोगेन । तृप्त एव दीनः सन् पुण्यक्षये भ्रंशं पातं प्राप्नोति । तत्तस्मान्निरन्तरं हरेर्दास्यमेवाश्रयत । हरिसेवां विनात्यन्तिकसुखाभावात् ॥

स्फूर्जद्धूर्जटिमौलिशालिनलिनीकल्लोलवल्लोलता-
लीलाकौतुकमन्वभावि भवता साकं निर्जैरिन्द्रियैः ।
भूत्वा केवलमेव धाम्नि तदहो शुद्धे सुषुम्णान्तरे
मध्येहृत्कमलं सुखाय सुचिरं रे चित्त विश्रम्यताम् ॥ ६ ॥

रे चित्त, स्फूर्जति शोभमाने धूर्जटिमौलौ शिरसि शालिनी नलिनी गङ्गा तस्याः कल्लोलवदूर्मितुल्यं लोलतालीलाकौतुकं चाञ्चल्यक्रीडोत्सवो निजैरिन्द्रियैः सह भवता त्वया अन्वभावि अनुभूतम् । इन्द्रियाणि त्वं चातिचञ्चलमिति त्वयैवानुभूतम् । तत्तस्मात्केवलमिन्द्रियरहितो भूत्वा सुषुम्णानाडीमध्यवर्तमाने हृत्पद्ममध्ये शुद्धे धाम्नि ब्रह्मस्वरूपे चिरकालं सुखाय सुखं प्राप्तुं विश्रमः क्रियताम् ॥

धुन्या धर्मधुरीणयाध्वरभुजां बन्धूरया धारया
द्वारं तां दशमीं प्रविश्य वियतः प्रक्षाल्यमानं महत् ।
सर्वस्वं यदशेषतः श्रुतिगिरां ध्येयं यदेकं सतां
तद्ध्यात्वा सुमनस्तयार्चय चिरं चेतोऽच्युताख्यं महः ॥ ७ ॥

हे चेतः, तदच्युतरूपं महस्तेजः सुमनस्तया शोभनमनस्कत्वेन ध्यात्वा पूजय । चिरं सर्वदा । किं कृत्वा । दशमीं द्वारं ब्रह्मरन्ध्राख्यां सुषुम्णालक्षणां वा प्रविश्य । कीदृशं

महः। धर्मधुरं वहतीति धर्मधुरीणा, तया धर्मोत्पादिकया अध्वरभुजां देवानां धुन्या गङ्गया हरिचरणवर्तमानया वियतो ब्रह्मरन्ध्रसकाशाद् बन्धुरया मनोज्ञया धारया प्रवाहेण प्रक्षाल्यमानं महल्लोकोत्तरं यच्छ्रुतिगिरामुपनिषद्वाचामशेषतः सर्वांशेन सर्वस्वम्। यच्च सतां सनकादीनामेकं ध्येयम्॥

भूत्वा केवलमेव मानस लसन्मोहाद्यसत्सङ्गतो
　मध्येहृत्कमलं प्रविश्य विमलं वैकुण्ठमाराधय।
यस्यालोकनमात्रतोऽत्र तरसा निःशेषकर्मक्षयः
　क्षीणे कर्मणि कोऽप्यगोचरतरो वाचामलभ्यः पुनः॥ ८॥

हे मानस, लसन्तः प्रसरन्तो ये मोहादयोऽसन्तो दुष्टास्तेषां सङ्गात्केवलमेकं भूत्वा हृत्पद्मे प्रविश्य निर्मलं हरिं पश्य। यस्य दर्शनमात्रेण सहसा सर्वकर्मनाशः स्यात्। नष्टे च कर्मणि वाचामविषयः कोऽप्यलभ्योऽप्राप्यः। अपि तु प्राप्यैव कर्मणां क्षय एव ब्रह्मानन्दोदयो भवति। तानि कर्माणि हरिध्यानेनैव क्षीयन्त इति भावः॥

सामर्थ्यं सुमनःसु नास्ति नियतं बन्धं निरोद्धुं निजं
　तत्र स्वान्तमधुव्रतस्थितिरियं बन्धाय गन्धाशया।
मुक्तिश्रीमुखपद्मसौरभमपि प्राप्यं यदीयाश्रया-
　देकं तद्भवपाशनाशकुशलं कृष्णाङ्घ्रिपद्मं भज॥ ९॥

नियतं निश्चितं सुमनःसु देवेषु कुसुमेषु च निजं बन्धं कर्मबन्धनं निरोद्धुं वारयितुं सामर्थ्यं नास्ति। हे स्वान्तमधुव्रत चित्तभ्रमर, तत्र देवेषु गन्धाशया वासनया इयं स्थितिर्बन्धायैव। संसारबन्धोच्छेदेच्छया अन्यदेव भजनमकिंचित्करमित्यर्थः। तत्तस्मात्संसारपाशनाशे समर्थमेकं हरिपादपद्मं सेवस्व। यत्पादाश्रयान्मुक्तिलक्ष्मीमुखपद्मस्यापि सौरभं प्राप्यमेव॥

चेतः प्रेतपतिस्थितिश्रुतिरिति त्रासाय संसारिणां
　तद्दृष्टिः परमापदामनुभवो नानाविधा वेदना।
श्रीमद्रामकथा जनश्रुतिपथा नाहन्ति सर्वव्यथा
　नासन्पूर्णमनोरथाः कति जनास्तत्रादरं तत्कुरु॥ १०॥

हे चेतः, प्रेतपतेर्यमस्य स्थितिश्रवणं पुराणादौ प्राणिनामतिभयाय। यमस्थितिदर्शनं तु आपदां कष्टानां स्थानम्। अनुभवो नरकभोगस्तु नानाविधवेदनारूपः। जनानां श्रुतयः कर्णाः पन्थानो मार्गा यस्या ईदृशी, जनैः कर्णश्रुता सती रामकथा ता नरकोत्थाः सर्वव्यथा हन्ति निवारयति। तथा रामकथया कति पूर्णमनोरथा नाभूवन्। अनेके पूर्णकामा जाता इत्यर्थः। तत्तस्मात्तत्र रामकथायामादरं कुरु। तामेव नित्यं शृण्वित्यर्थः॥

मा गा रागवशाद्विहाय विमलं विष्णोः पदाब्जं क्वचि-
चेतः सेवितमेतदेव मुनीभिर्मत्वा महिष्ठं महः ।
मद्वाचं मनुषे न चेदिह ततो हन्तास्मि तेऽहं यतो
नो भूतानि न खानि नापि विषया नामी गुणा नो महान् ॥११॥

हे चेतः, निर्मलं विष्णोश्चरणकमलं त्यक्त्वा स्नेहवशात्क्वचिन्मा गच्छ । मुनिभिर्नारदादिभिरेतदेव महिष्ठं श्रेष्ठं महस्तेजो ज्ञात्वा सेवितम् । मद्वाणीं चेन्न मन्यसे नाङ्गीकुरुषे ततस्तर्हि ते त्वां हन्तास्मि । कर्मणि षष्ठी । चित्तं नाशयिष्यामि । उन्मना भविष्यामीत्यर्थः । यत उन्मन्यवस्थायां भूतानि भूम्यादीनि नो, खानि इन्द्रियाणि न, विषया रूपादयोऽपि न, अमी गुणाः सत्त्वादयोऽपि नो, महान्महत्तत्त्वमपि न । ब्रह्मीभूतो भविष्यामीत्यर्थः ॥

यत्तापत्रयसंभवन्नवनवज्वालावलीव्याकुलं
जाड्यं नैव जहासि हासि कठिनं चेतस्त्वमुच्चैस्ततः ।
गङ्गाख्यं गरुडध्वजाङ्घ्रियुगले जागर्ति जायुः स्फुटं
तद्ध्यानद्रवभावमेत्य तरसानेनैकतां तद्व्रज ॥ १२ ॥

हे चेतः, यद्यस्मात्तापत्रयादाध्यात्मिकादेः संभवन्ती जायमाना या नवनवा ज्वालावलिस्तया व्याकुलं सज्जाड्यं मौर्ख्यं न जहासि न त्यजसि । ततो हेतोरुच्चैरत्यन्तं हा खेदे कठिनमसि । तस्माद्धरिपदयुग्मे गङ्गालक्षणं जायुरसविशेषोऽस्ति, तस्य ध्यानेन स्फुटं द्रवत्वं प्राप्य तरसा वेगेन तेन गङ्गाजायुना एकत्वं प्राप्नुहि । हरिपदसक्तं भवेत्यर्थः ॥

चेतः के तव हेतवः स्तवमवज्ञाय श्रियः प्रेयसः
प्रायः पातकजातघातकुतुकं यद्वर्तसे स्वेच्छया ।
आश्चेत्ते स्मृतिमेति मातुरुदरे वासव्यथा तत्कथं
कण्ठाश्लिष्टवरिष्ठरिष्टनिकराद्बोधो न कष्टापदि ॥ १३ ॥

पापसमूहस्य घाते नाशे कुतुकमुत्सवो यस्येदृशं श्रियः प्रेयसो रमाकान्तस्य स्तवं स्तुतिमवज्ञाय हे चित्त, त्वं प्रायो बाहुल्येन स्वेच्छया प्रवर्तसे तत्र के तव हेतवः किं प्रयोजनम् । आः इति विस्मये । ते तव मातुरुदरे वासेन या व्यथा सा चेत्स्मृतिमेति, तद्दुःखं स्मर्यते चेत्तर्हि कष्टयुक्तायामापदि कण्ठे आश्लिष्टो लग्नो वरिष्ठः श्रेष्ठो यो रिष्टनिकरोऽशुभसमूहस्तस्मादपि कथं बोधो न जायते । संसारदुःखक्रान्तस्यापि कथं न बोध इत्याश्चर्यम् ॥

अक्षाणामनिशं करोषि यदरे चेतस्त्वमन्वासनं
तद्भोग्ये विषये सलालसमसि स्वामित्वमात्रभ्रमात् ।

हित्वासन्नमहो महामृतमयं वेदान्तवेद्यं परं
किं लज्जापि न जायते शिवशिव व्यध्वेन ते गच्छतः ॥१४॥

हे चेतः, यन्निरन्तरमक्षाणामिन्द्रियाणामन्वासनमनुवर्तनं त्वं करोषि, इन्द्रियाण्यनुवर्तसे। तद्योग्ये इन्द्रिययोग्ये विषये रूपादौ सलालसं सतृष्णं वासि। स्वामित्वमात्रभ्रमेण अहमिन्द्रियेशमिति भ्रमात्। 'स्वामित्वमात्रे भ्रमद्' इति पाठे विशेषणम्। किंच आसन्नं निकटवर्ति वेदान्तप्रतिपाद्यममृतरूपं महो ब्रह्मस्वरूपं हित्वा व्यध्वेन, विगतोऽध्वा व्यध्वः। तेन उन्मार्गेण गच्छतस्तव किं परं केवलं लज्जापि न जायते। शिवशिवेति दुःखवेदकः शब्दः 'हरिहरि हतादरतया' इतिवत्॥

अत्यन्तानुचितेऽपि कर्मणि मनः प्राप्य प्रवृत्तिं पुनः
खेदं यासि किमुच्चकैः कुरु मतिं कृष्णे कृपाकोमले।
लोके तद्दुरितं किमस्ति मधुजिन्नत्या न यत्क्षीयते
को वा दावविभावसोरपि रसोऽशोष्यस्तृणानां वने ॥ १५ ॥

हे मनः, अत्यन्तमयोग्येऽपि कर्मणि प्रवृत्तिं प्राप्य पुनः खेदं किं यासि। कृपायुक्ते कृष्णे मतिं कुरु। लोके तत्पापं किमस्ति यद्धरिनमस्कारेण न नश्यति। दृष्टान्तमाह—वने वर्तमानानां तृणानां को वा रसो दावाग्नेरशोष्यः। अपि तु सर्वः शोष्य एव। तथा हरिनत्या पापमिति॥

निर्माय स्वयमेष शेषशयनः स्वामी समग्रं जग-
त्तद्व्यापारभरं चकार गुणिनि त्वय्येव चेतः परम्।
त्वं तद्दर्शनमप्यनिच्छु मनुषे कर्तृत्वमप्यात्मनि
स्पष्टादीनव जीवितं क्षममतस्तद्दर्शनान्तं तव ॥ १६ ॥

हे चेतः, शेषशायी स्वामी हरिरेष सर्वं जगत्स्वयं कृत्वा जगत्संबन्धिव्यापारसमूहं परं केवलं गुणयुक्ते सत्त्वादियुक्ते त्वयि कृतवान्। त्वं तु हरिदर्शनमनिच्छु सद् आत्मनि कर्तृत्वं मन्यसे। स्पष्ट आदीनवो दोषो यस्य तत्स्पष्टदोष, कृतघ्न, अतो हेतोः हर्यभक्तिकारणात्तव जीवितं हरिदर्शनान्तं क्षमम्। दर्शनमन्तो नाशो यस्य तत्। हरिदर्शनान्निर्मनस्को भविष्यामीत्यर्थः॥

भाति श्रीपरमेश्वरः स्वयमयं हृत्पुण्डरीके यवा-
कारः कारणमेकमेव जगतामाधारभूतः प्रभुः।
सत्यस्मिन्नपि बम्भ्रमीषि किमरे चेतो दुराशावशा-
देकं तिष्ठ मुहूर्तमत्र नियतं यातुं निरातङ्कताम् ॥ १७ ॥

अयं श्रीपरमेश्वरः स्वयं साक्षाद् हृत्पद्मे भाति । कीदृशः । यवसदृशः । जगतामेकमेव कारणम्, आधारश्च । प्रभुः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः । अरे हीनसंबोधने । हे चेतः, अस्मिन्हृत्पद्मे वर्तमानेऽपि दुस्तृष्णावशात्किं त्वं भ्रमसि । भ्रमतेर्यङ्लुगन्तं रूपम् । निश्चितं निरातङ्कतां निर्भयतां प्राप्तुमेकं मुहूर्तमत्र हृत्स्थे हरौ तिष्ठ ॥

हरिध्यानं हित्वा चरसि रसिको मोहमदिरां
निपीय प्रेयस्या सह कुहनया संशयसखः ।
कृतान्तव्यापारं कलयसि न कस्मादकुशलं
कियत्कालं केलिं विषयवनमध्येऽनुभवसि ॥ १८ ॥

हे जन्तो, त्वं मोहरूपां मदिरां पीत्वा संशयस्य सखा सर्वदा संदिहानः सन् हरिध्यानं हित्वा त्यक्त्वा कपटयुक्तया नार्या सह रसिक आसक्तः क्रीडामनुभवसि । परंतु अकुशलं नरकादिदुःखप्रदं यमव्यापारं कस्मान्न कलयसि न जानासि । शिखरिणीछन्दः ॥

एवं चित्तमुपालभ्येदानीं करमुपालभते—

पत्रालंकृतपुष्पशालितुलसीवृक्षोल्लसद्वल्लरी-
वृन्दैरिन्दिरया समं स भगवान्नारायणो नार्चितः ।
पाणे दीनजनावनव्यसनिता नासादिता सीदते
किंचिन्नोपकृतं कृतं किमहह प्रक्षीयते जीवितम् ॥ १९ ॥

हे पाणे, पत्रैरलंकृतैः पुष्पैः शालते शोभत ईदृशो यस्तुलसीवृक्षस्तस्योल्लसन्ति शोभमानानि वल्लरीवृन्दानि मञ्जरीसमूहास्तैः कृत्वा लक्ष्म्या सह हरिस्त्वया न पूजितः । दीनजनानां रक्षणे व्यसनिता सकामत्वमपि नाश्रिता । सीदते क्षुधादिपीडिताय प्राणिने कश्चिदुपकारो न कृतः । अहहेति दुःखे । किं कृतं जीवितं प्रत्यहं क्षयं याति ॥

देवः श्रीललनानुरागकलनालीलोर्मिलोलीभव-
त्स्वान्तः स्वां तनुते दृशं त्वयि न चेत्सेव्यस्तदाप्यादरात् ।
यस्मात्तच्चरितामृताब्धिलहरीलाभानुभावा जनाः
स्तूयन्ते यतिभिः पवित्रमतिभिः संसारपारंगतैः ॥ २० ॥

श्रीरेव ललना स्त्री तस्या अनुरागकलना प्रेमधारणं तस्य लीलोर्मिषु लोलीभवत्स्वान्तं चित्तं यस्येदृशः । रमाक्रीडासक्त इत्यर्थः । देवो हरिश्चेत्स्वां दृशं त्वयि न तनुते, व्यग्रत्वात्त्वां न पश्यति, तथाप्यादरपूर्वं स एव सेव्यः । यस्माद्धरिचरितरूपो योऽमृतार्णवस्तदूर्मिलाभमनुभवन्ति ये हरिचरितसक्ता जनाः ते संसारपरप्राप्तैः शुद्धमतिभिरपि यतिभिः स्तूयन्ते । हरिभक्ता यतिस्तुत्या भवन्तीत्यर्थः ॥

जायायौवनजीवनादिजनितं जोषं जगत्यस्ति य-
त्तद्भोगाय भवत्यवश्यमखिलं मातङ्गजातेरपि।
सेवासाधुसुधासु धेहि धिषणां हित्वेतराध्येषणां
गोविन्दस्य यदिच्छवः सवभुजो नाद्यापि निद्रालवः॥ २१॥

स्त्रीभोगादिजनितं यत्सुखं लोकेऽस्ति तद्धस्तिजातेः सर्वमवश्यं भोगाय भवति। 'शर्म जोषं वशं सुखम्' इति कोषः। तस्मादितरस्याध्येषणां सेवां त्यक्त्वा गोविन्दस्य सेवा एव साध्व्यो याः सुधा अमृतानि तासु धिषणां बुद्धिं धेहि धारय। यदिच्छवो यत्सेवामृतकामुकाः सवभुजो यज्ञभुजो यज्ञभोक्तारो देवा अद्यापि निद्रालवो न भवन्ति। अलसा न सेवन्त एवेत्यर्थः॥

एकस्मिन्नेव जन्मन्यहह तनुभृतां नैकजन्मप्रकाशः
संलक्ष्ये भूतवर्गे त्विह सह सकले सर्वसाधारणेऽक्षैः।
विष्णुध्यानैकताने मनसि मुनिरनुक्रोशदानाद्युपेते
देवो मोहाभिभूते नर इतरजनिर्जातपङ्के स एव॥ २२॥

अहहेत्याश्चर्ये। अक्षैरिन्द्रियैः सह सकले भूतवृन्दे पञ्चभूतवृन्दे सर्वसाधारणे प[श्वा]-दिसमाने संलक्ष्ये सम्यग्दृश्येऽपि सति प्राणिनामेकस्मिन्नेवावतारे अनेकजन्मप्रकाशो भवति। तदेवाह—हरिध्यानतत्परे चित्ते जनो मुनिरित्युच्यते। दयादानादियुक्ते देव इति। मूढे चित्ते नर इति। जातपापे चित्ते इतरजनिश्चण्डादिः स एवोच्यते॥

किं पुष्पं तुलसीसमं त्रिभुवने दानं किमम्भोनिभं
गीतायास्तुलनामुपैति कतरच्छास्त्रं पवित्रं परम्।
को देवो भजतां नितान्तहितकृन्नारायणादप्यहो
का भक्तिः स्मरणाधिका किमितरच्चेतःसमं साधनम्॥ २३॥

त्रैलोक्ये तुलसीसमं किं पुष्पम्। जलसमं दानं किम्। कतमदन्यच्छास्त्रं गीतासममिति। हरेरन्यः को वा भजतामत्यन्तं हितकारी। स्मरणादधिका का भक्तिः। मनसा तुल्यं साधनं च किम्। एतैस्तुल्यमन्यन्नास्ति। एवं सुलभेऽपि साधने हरिभक्तिपराङ्मुखा भाग्यहीना इत्यर्थः॥

एवं साधनमभिधाय त्रिभिः श्लोकैर्ध्यानमाह—

तन्मध्येरविमण्डलं मधुजितं देवं लसत्कुण्डलं
नेत्रश्रीजितमञ्जुनीरजदलोदारप्रभासौभगम्।

भास्वद्भालतमालपत्त्ररचनारोचिष्णुवक्त्राम्बुजं
भ्रूलेखाजितपुष्पजन्वधनुषः सौन्दर्यगर्वाङ्कुरम् ॥ २४ ॥

यतो हरिं विना गतिर्नास्ति तत्तस्मान्मध्येरविमण्डलं सूर्यमण्डलमध्यवर्तिनम् । 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती' इति वचनात् । मधुजितं देवं हरिमन्तश्चित्ते भजे सेवे इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥

मूर्धारोपितमञ्जुमौलिवलभीसंदर्भितात्यद्भुत-
ज्योतिर्दिव्यमणीमरीचिरमणीरङ्गीभवद्द्योतलम् ।
ग्लानिं चन्द्रमसः कपोलफलकश्रीभिः सृजन्तं सदा
यं ब्रह्मेति वदन्ति वेदविवृतौ विख्यातशिक्षाभृतः ॥ २५ ॥

मूर्ध्नि आरोपितो यो रम्यो मुकुटस्तत्प्रदेशे खचिता अत्यद्भुतरोचिषो रम्यकान्तयो दिव्यमण्यः । मणीशब्दः स्त्रीलिङ्गः । तासां रश्मय एव नार्यस्तासां रङ्गीभवन्नृत्यस्थानभूतं द्योतलं नभो यस्य तम् । 'रङ्गः स्यान्नर्तनालये' । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' । मुकुटमणिकिरणाः खे भ्रमन्तो नृत्यन्त इव दृश्यन्त इत्यर्थः । कपोलतलशोभाभिश्चन्द्रस्य ग्लानिं पराजयं कुर्वन्तम् । किं च वेदविवृतौ श्रुतिव्याख्याने विख्यातां शिक्षां बिभ्रति ते उपनिषत्तात्पर्यज्ञाः सदा यं हरिं ब्रह्मेति वदन्ति ॥

अत्यन्तोत्तमनासिकाविवरयोः श्वासप्रसङ्गोत्सवैः
कुर्वाणं कमलामुरःस्थिरतरां निष्पारिजातादराम् ।
आरक्ताधरधर्मिणो धुरिमधोः प्रादुर्भवत्पल्लवं
माकन्दं मदमार्गसार्गलहृदं कुर्वन्तमन्तर्भजे ॥ २६ ॥

अत्यन्तमुत्तमे ये नासाच्छिद्रे तयोः श्वासप्रसङ्गा एवोत्सवास्तैर्वक्षस्यत्यन्तस्थिरां रमां निर्गतः पारिजातकुसुमेष्वादरो यस्यास्तादृशीं कुर्वाणम् । श्वाससौगन्ध्यस्य कल्पतरुपुष्पसमगन्धत्वादित्यर्थः । अधरस्थितेन रक्तत्वेन कृत्वा मधोर्धुरि वसन्तप्रारम्भे प्रादुर्भवन्तः पल्लवा यस्येदृशं माकन्दं निर्गर्वं कुर्वन्तम् । ततोऽप्यधिकारुण्यादिति भावः । मदस्य गर्वस्य मार्गे सार्गलं सप्रतिबन्धं हृदयस्य तम् ॥

पुनः श्लोकत्रयेण ध्यानमाह—

दीव्यद्दन्तमयूखसंचयपयःपूरेण दुग्धोदधे-
रुत्कण्ठां शमयन्तमात्महृदयस्थायिश्रियो हास्यतः ।
नित्यं प्रत्युरसप्रसक्तद्युमणिस्फूर्जद्घृणिश्रेणिभिः
प्रत्याख्यातपडूर्मिनिर्मलमनोजाग्रत्रिलोकीहितम् ॥ २७ ॥

एवंविधं हरिं चित्त एव कुर्वे इति तृतीयेनान्वयः । कीदृशम् । तदाह—हास्यतः दी-

व्यन्तः प्रसरन्तो ये दन्तकिरणसमूहास्त एव दुग्धपूरस्तेन स्ववक्षःस्थिताया लक्ष्म्याः क्षीरसागरस्योत्कण्ठां शमयन्तम्। हास्यप्रसरद्दन्तरश्मिभिः श्रियाः क्षीराब्धिभ्रमो भवतीत्यर्थः। उरसीति प्रत्युरसम्। सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः। 'प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्' इत्यच्प्रत्ययः। नित्यं वक्षसि संसक्तो यः शोभनो मणिः कौस्तुभस्तस्य स्फूर्जन्तो ये रश्मिसमूहास्तैः प्रत्याख्यातास्तिरस्कृताः षडूर्मयः क्षुधादयो यस्मात्। अत एव निर्मलं यन्मनस्तत्र जाग्रत् सदास्थितं त्रैलोक्यादिहितं यस्य तम्। 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे शोकमोहौ तु चेतसः। जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः॥' इति वचनात्॥

निःशङ्कं जगदर्तिवर्तितमनोवृत्तिप्रतीतासुर-
स्कन्धस्थायिमदव्यपायचपलं चक्रं च कौमोदकीम्।
हस्तानां तु चतुष्टये सधनुषं शङ्खं तुषारद्युते-
र्बिम्बेनातिसदृक्षमक्षयजयोदग्रे दधानं प्रभुम्॥ २८॥

अक्षयोऽविनाशी यो जयस्तेनोत्कृष्टे हस्तचतुष्टये चक्रं गदां सरसिजं पद्मं शङ्खं च दधानं बिभ्राणम्। कीदृशं चक्रम्। निःशङ्कं जगत्पीडायां वर्तितया मनोवृत्त्या प्रतीता दृष्टा येऽसुरास्तेषां स्कन्धस्थो यो गर्वस्तन्नाशे चञ्चलम्। दैत्यान्नाशयन्तामित्यर्थः। कीदृशं शङ्खम्। तुषारद्युतेश्चन्द्रस्य बिम्बेनातिसदृशम्। प्रभुम्। समर्थमित्यर्थः॥

कण्ठस्थापितदामदुर्लभतमामोदेन मत्तालिनां
व्यापेधव्रतपाणिपद्मरमया विभ्राजितोरःस्थलम्।
नाभीनीरजसद्मपद्मजनुषा सिद्धान्तसंभावित-
स्तोत्रार्थामृतपूर्णकर्णकुहरं हृद्येव कुर्वे हरिम्॥ २९॥

कण्ठे स्थापितमालाया अत्यन्तं दुर्लभो यः परिमलस्तेन मत्तानां भ्रमराणां व्यापेधे निवारणे व्रतं यस्येदृशं पाणिपद्मं यस्याः, तया रमया शोभितमुरःस्थलं यस्य तम्। नाभीपद्मं सद्म गृहं यस्येदृशेन पद्मजनुषा विधिना सिद्धान्ततया संभावितानि यानि स्तोत्राणि तदर्था एवामृतानि तैः पूरितं कर्णविवरं यस्य तम्॥

कर्पूरामृतदीधितिप्रतिमया कायश्रिया शोभितं
धौतं सत्कलधौतजातसदृशच्छायं च यस्योत्तरम्।
सेवाकारिसुपर्वराशिमुकुटप्राप्तप्रतिष्ठैर्मणि-
श्रेष्ठैर्जुष्टपदारविन्दयुगलं ध्यायामि दामोदरम्॥ ३०॥

कर्पूरचन्द्रतुल्यया देहश्रिया शोभितं विष्णुम्। 'शारदकोटिचन्द्रसदृशम्' इति शारदोक्तेः। धौतं शुद्धम्। सत् शुद्धं यत्कलधौतं हेम तत्समूहतुल्या कान्तिर्यस्य वासः। सेवाकारिणो ये सुपर्वराशयो देवसमूहाः। 'सुपर्वाणः सुमनसः' इत्यमरः। 'शाली' इति पाठे देवेषु

शालन्ते शोभन्ते ये मुकुटास्तत्र प्राप्ता प्रतिष्ठा स्थितिर्येर्मुकुटखचितै रत्नश्रेष्ठैः सेवितं पादपद्मयुग्मं यस्य तम् ॥

भवाटव्यामव्याहतगतिरयं मारमृगयुः
पुमेणानेणाक्षीनयनमयपाशैरशिथिलैः ।
दृढं बद्धाश्वस्थच्छदसदृशकारां नयति तां
यतो मूढं विश्वं तदव निकृतेः कृष्ण कृपया ॥ ३१ ॥

संसारवनस्खलितगतिरयं कामव्याधः पुंस एवैणा मृगास्तान्मृगाक्षीनेत्ररूपपाशैर्दृढैर्दृढं बद्धा पिप्पलपत्रसदृशीं कारां बन्धनागारं नयति । नानायोनीः प्रापयतीत्यर्थः । यतो जनैर्विश्वं मूढं भवति तत्तस्मात् हे कृष्ण, कृपया निकृतेः संसारपराभूतेः सकाशादव रक्ष । 'तदवनकृते' इति पाठे तस्माद्रक्षणाय कृपां कुरु ॥

मच्चेतो मधुसूदनाङ्घ्रिकमले मन्दाकिनीकेलिमत्
क्लिन्नं भक्तिरसेन तीर्णमभितः संसारवारांनिधिम् ।
मोहं मित्रमनेकजन्मसु मुदात्रैवाममज्जत्कचि-
त्तद्वैरेण न विश्वसन्ति कथमप्यस्मिन्विपादादयः ॥ ३२ ॥

मम मनो हरिपदपद्मे गङ्गायां क्रीडायुक्तं भक्तिरसेनार्द्रं सरसमभितः संसाराब्धितीर्णं सदनेकेषु जन्मसु सहायं मोहमत्रैव संसारे मज्जयामास । तद्वैरेण विषादमदलोभादयोऽप्यस्मिंश्चित्ते कथमपि न विश्वासं कुर्वन्ति मज्जनभयेन ॥

आम्नायाभ्यसनैः कृतं फलमिदं त्रेताकृताराधना-
संतुष्टा मम यन्मतिर्भगवती श्रीरामचन्द्रेऽभवत् ।
यस्याराधनमन्तरेण तनुभृत्तापाय न द्वापरो
म स्यात्तत्किमिवोच्यते कलिकृतामत्रापदां चेष्टितम् ॥ ३३ ॥

वेदाभ्यासैरिदं फलं कृतम् । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । गार्हपत्यादीनां कृता प्रजा तया संतुष्टा यद्यतो मम हरौ बुद्धिरभूत् । यस्य सेवां विना द्वापरः संदेहो जन्तूनां तापाय न । अपि तु तापायैवेति काकुः । कलिकृतां निबिडापदां चेष्टितं चेष्टा किमुच्यते । तास्तु वर्तन्त एव हरिभक्तिं विना ॥

हरौ हृदयमायाते माया ते किं करिष्यति ।
यदच्युतध्यानपरा न पराभवमागताः ॥ ३४ ॥

हरौ मनः प्राप्ते माया ते किं करिष्यति । अकिंचित्करेत्यर्थः । यतो हरिध्यानपरायणाः पराभवं न गताः ॥

भेदाभावेऽपि गोविन्द त्वद्दया मम जीवनम्।
न वल्ली विद्यते क्वापि स्वातिश्रवणरोहिणी ॥ ३५ ॥

हे हरे, आवयोरभेदेऽपि तव दया मम जीवने हेतुः। दृष्टान्तमाह—स्वातिश्रवणरोहिणी स्वस्वरूपस्य कारणस्यातिश्रवणेनातिक्रमणेन रोहति जायते, ईदृशी वल्ली कापि न विद्यते। बीजं मुक्त्वा यथा वल्ली न जायते तथा त्वां विनाहं नास्मि। कार्यकारणयोरभेदात्॥

यदा नायाति हृदये तदा मे मृत्युतोऽधिकम्।
आयाते हृदि गोविन्दे मृत्युर्मङ्गलमङ्गलम् ॥ ३६ ॥

यदा हृदि हरिर्नायाति तदा जीवनमपि मे मृत्युतोऽधिकम्। हरौ हृद्यायाते मृत्युः परममङ्गलम्। मुक्तिहेतुत्वात्॥

सेवे त्वत्पादकमलं कमलाकान्त केवलम्।
विलम्बं तद्विधत्से किं देव हर्तुं महापदम् ॥ ३७ ॥

हे रमाप्रिय, केवलं त्वत्पादपद्मं सेवे। तर्हि हे देव, मम कष्टं हर्तुं कथं विलम्बं कुरुषे। मम दुःखाहरणे विलम्बो न कार्यः॥

तावल्लोभः प्रभुत्वं भजतु निजभुजस्फूर्जदूर्जातिरेकः
प्रच्छन्नं तावदेनो विरचितमतुलां चित्तपीडां करोतु।
रोषद्वेषाभिमानानयनिरयभियः स्फूर्तिमायान्तु ताव-
द्यावन्नायाति मायातिमिरदिनकरश्चित्तमध्ये मुरारिः ॥ ३८ ॥

लोभस्तावदैश्वर्यं करोतु। कीदृशः। निजहस्तयोः स्फूर्जन्बलातिशयो यस्य। प्रच्छन्नं रहःकृतमेनः पापं तावदतुलां मनःपीडां करोतु। क्रोधद्वेषाभिमानानयनरकभियस्तावद्वृद्धिं यान्तु। मायान्धकारसूर्यो हरिर्यावच्चित्ते नायाति। तस्मिन्हृदि आयाते लोभादयः स्वयमेव नङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः॥

आयाते हृदये हरौ विगलितं विघ्नैर्गतं पातकैः
कोपेनोपरतं शुचाशु चकितं वीतं विरोधादिभिः।
वित्रस्तं विषयैर्विभाय वहुधा भेदोऽपि वेदोदितो
दीर्णं दुःखहृदानुदारचरितो मोहः समाप्तिं गतः ॥ ३९ ॥

हरौ हृद्यायाते विघ्नैरनाशि। पापैरपि गतम्। कोपेनोपरतम्। शोकेन आशु शीघ्रं भीतम्। विरोधादिभिर्भ्रष्टम्। विषयैस्त्रासि। वहुधा वेदोक्तो भेदो भीतः। दुःखस्य हृदयेन स्फुटितम्। दुष्टचेष्टो मोहो नष्टः॥

मच्चेतोवृत्तिलक्ष्मीं रहसि विकसिते हृत्सरोजे सुजाग्र-
द्विष्वक्सेनप्रसङ्गोत्सवमवगणितोपायसर्वान्तरायम्।

संप्राप प्रेमपाथोनिधिलहरिपरिव्याकुलाश्लिष्य बाढं

स्वामिव्यामिश्रभावं समलभत सुखं यत्र वाचां विरामः ॥ ४० ॥

मन्मनोरूपा लक्ष्मीः रहसि विकसिते हृत्पद्मे सुतरां जाग्रद्यो हरिः तत्सङ्गोत्सवम् । अवगणितोपाया निःसारा सर्वेऽन्तराया यत्रेदृशं तं प्राप्य प्रेमसमुद्रोर्मिव्याकुला सती सुखे परमानन्दे गाढमालिङ्ग्य स्वामिना सह व्यामिश्रितां प्राप । ब्रह्मैकतां प्राप्तेत्यर्थः । यत्र वाचामिन्द्रियाणां विरामः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतिः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यं यन्मनो न मनुते' इति च ॥

इदानीं ग्रन्थान्ते मातापित्रोर्नामकथनपूर्वकं स्वनाम निगमयति—

मानी माता पिता विष्णुर्यस्याख्या पुरुषोत्तमः ।

विष्णुभक्तिलतां चक्रे सतां चक्रे कृताञ्जलिः ॥ ४१ ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विष्णुभक्तिकल्पलतायां चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तवकः ॥

यस्य मानीनाम्नी [माता] । विष्णुनामा पिता । यस्याभिधानं पुरुषोत्तमः स इमां विष्णुभक्तिकल्पलतां चक्रे कृतवान् । कीदृशः । सतां साधूनां चक्रे समूहे कृतोऽञ्जलिर्येन । साधुनमनकृदित्यर्थः ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते विष्णुभक्तिकल्पलताविवरणे चित्तप्रबोधो नामाष्टमः स्तवकः॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

सटीकाया विष्णुभक्तिकल्पलतायाः शोधनपत्रम् ।

पृ.	प.	शुद्धपाठः ।
४	५	भिदोक्तौ
९	१२	त्वच्चरणाब्जा
९	२८	मज्जतो
१२	१०	भृद्यत्र
१३	३	स्वरूपं
१९	२४	मृत्युभीतेः
२३	३०	रङ्गिनाम्
२६	२५	संहननम्
२७	१५	लतादलतां
२८	७	शमनक्रुधः
२९	२६	मुद्भृतवतः
३३	२०	खेदे
४१	८	स्तम्भवती
४१	२८	ध्यानानन्दः
४४	८	धनस्य
४४	१७	हे
४५	३	मतिमतां
४५	१९	धातुभिः
४५	२४	विभक्त्यन्ते
४६	१५	तेषां

पृ.	प.	शुद्धपाठः ।
४६	२१	यदनैश्वर्य
४८	१२	प्रकृति
४८	२८	दृष्ट्या
४९	७	रसात्र
४९	९	यतोऽसौ
५१	२२	कस्य
५५	१७	सोमावदातं
५५	१८	लब्धा
६४	४	स्त्रीपु
६४	५	मन्यस्य
६४	२०	शृङ्खलाः
६४	२७	क्वौ
६७	३०	दैर्घ्यमिच्छन्ती
६८	२८	पङ्क्तयः
६९	२७	मौषधं
७०	१४	भारतादौ
७२	८	मकिंचित्कराः
७२	१५	ग्रहीतु
७२	२१	पीडयति